КЫРГЫЗ ТИЛИ

Ж лпы орто билим берүүчү
мектептердин 6- лассы үчүн окуу китеби

Өзбекстан Республи асынын
Элге билим берүү м нистрлиги бекиткен

3-басылышы

ТАШКЕНТ
«O‘ZBEKISTON» БАСМА-ПОЛИГРАФИЯЛЫК
ЧЫГАРМАЧЫЛЫК ҮЙҮ
2013

81.2Кир
88

С. Үсөналиев, Н. Дустов, А. Кабул , А. Хамид

К88 **«Кыргыз тили»:** Жалпы орто билим бер үчү мектептердин 6-классы үчүн окуу китеби. /С. Үсөналиев, Н. Дустов, А. Кабулов, А. Хамидов/ -Т.: «O‘zbekiston» БПЧҮ, 2013. 208 бет.
I. Үсөналиев С, ж. б.

ББК 81.2 Кир-922

Рецензен тер:
З.Ка харова —Ташкент облусу Бөкө районундагы 34-мектептин кыргыз тили мугалими;
.Усманов — Ташкент облусу Паркент районундагы 33-мектептин кыргыз тили мугалими.

Шарттуу белгилер:

— суроо жана апшырмалар;

— эсиңерге туткула!

— үйгө апшырма

Ушул басылмага тиешелүү болгон бардык укуктар коргоого алынат жана **«Mitti Yulduz» ЖЧК** га таандык. Коомдун руксатысыз тексттерден жана сүрөттөрдөн көчүрүп пайдаланууга тыюу салынат.

Республ калык максаттуу итеп фонду каражаты эсеб нен ижара үчүн басылды.

ISBN

«O‘ZBEKISTON» БПЧ ҮЙҮ, 2013
«Mitti Yulduz», ЖЧК, 2013

Жаңы окуу жылыңар куттуу болсун,
келечек ээлери!

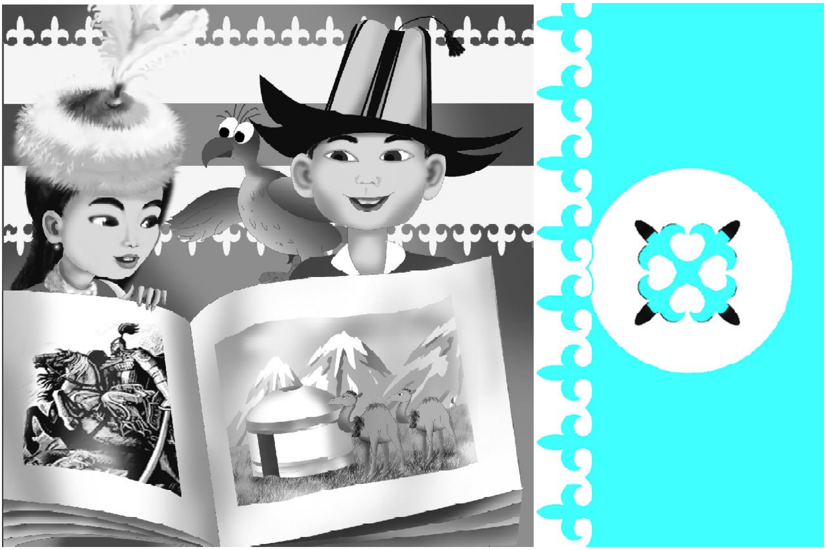

Кыргыз тили өзүм сүйлөп үйрөнгөн,
Аб лтадан ата-бабам сүйлөгөн!
Сен бар кезде—мен тирүүмүн, мен бармын,
С   жоголсоң—м   жоголом дүйнөдөн.
Эч бир жерде «мен кыргызмын» деб син,
Ойлоп енин тагдырың күйбөгөн!

Т.Үмөт ли

ЛЕКСИКА, ФРАЗЕОЛОГИЯ ЖАНА ЛЕКСИКОГРАФИЯ

Бир тилдеги сөздөрдүн жалпы жыйындысы ***лексика*** деп талат. Лексика гректин *lexis* – лек-сис – сөз (айтуу) д ген сөзүнөн алынган. Ал эми сөздөр жөнүндөгү илим лекс кология деп талат. Мында сөздөрдүн калыптанышын жана байышын изилдейт.

Фразеология – гректин phrasis – туюнтма, речь түрлөрү logos – илим, окуу д ген түшүнчөнү берет. Ажырагыс, туруктуу тизмектерден туруп, бир гана маанини билдирген сөз айкаш арын үйрөтүүчү тил илим нин бир армагы **фразеология** деп талат.

1-§. КЫРГЫЗ ТИЛИНИН СӨЗДҮК КУРАМЫ

Кыргыз тил ндеги сөздөрдүн бардыгы биригип келип **сөздүк курам** деп талат.

1. Жаңы сөздөрдү түзүүгө уютку, негиз болгон уңгу сөздөргө мисал: Мекен, аба, суу, жер, китеп, нан, баш, бала, кыз, гүл.

2. Сөз мүчөлөрүнүн жардамы менен жасалган туунду сөздөр: жаз – жазуу – жазмак – жа гыч – жазма – жазуучу, оку – окуу – окулган – окуучу – окутуучу.

3. Сөздөрдүн айкалышы аркылуу жасалган татаал сөздөргө мисал: жол башчы, баш бол, баш кат, баш ал, башма-баш, темир жол, бака жалбырак, ата-эне, бала-чака, Ата журт ж.б. кирет.

1-көнүгүү. Берилген текстти окугула. Андан уңгу, туунду, а а сөздөрдү а кыла.

АТА МЕКЕН

Адам үчүн аба, суу, күн, нан, ата-эне канчалык азиз, ыйык болсо, мекен да ошончолук ыйык болуп эсептел нет.

Мекен туулган жерден баш алат. Мекенге болгон сүйүү анын ал алары, кыр-адырлары, т олоруна болгон сүйүүдөн баш алат.

Биз жашап ж ткан кооз мамлекет Өзбек тан деп талат. Меке ибиз көркөм өр өндөргө, жемиштери мин дартка дабаа бол учу эг нзарлар жана бак арга, с уларга бай өлкө.

Анын жер асты байлык ары чексиз. Мамлекетибизде з вод жана фабрикалар, кооз имараттар, бактар көп. Алардын бардыгы эл үчүн кызмат кылат.

Биз өзүбүз жашап ж ткан мамлекетти Ата Мекен деп тайбыз. Мунун себеби эмнеде?

Бул жерде илгертен биздин ата-бабаларыбыз жашашкан. Биз дагы ушул жерде туулдук. Ушул жерде чоңоюп ж табыз.

2-көнүгүү. Төмөнкү берилген сөздөрдү к тыштырып сүйлөм тү гүлө.

1-топко: эне, сөз, бал, жоолук, ага-ини.
2-топко: суу, сүт, мал, жумушчу, Бугу эне.
3-топко: китеп, калем, кол, кескич, бийик-бийик.
4-топко: журнал, аба, белек, созмо, бал челек.

2-§. КЕСИПТИК СӨЗДӨР

Ар кандай кесипчиликке байланыштуу жана күндөлүк турмушта анчалык кеңири колдонулбай турган сөздөрдү **кесиптик лексика** дейбиз.

Мисалы: **1. Килемге байланыштуу:** көк килем, түк килем, ай көчөт килем, абак көчөт килем.

2. Килем согууга байланыштуу: акта жыгач, күзүк жыгач, ача жыгач, чалыш токмок, аяк баш жыгач.

3. Оюуларга байланыштуу: ыскыт, жээк, жөрмөмө, терс кайык, чычкан изи, ит таман, комуз тил, токол мүйүз, чөмүч баш.

4. Балыкчылыкка байланыштуу: д гээ, тор, кайырмак, кад , эк чаб , ит чабак, көк чаар, чортон, алабуга, сазан.

5. Медиц нага байланыштуу: шприц, система, укол, кальций хлор, анальгин, цитрамон, спирт.

6. Мугалимдикке байланыштуу: чейректик баа, экзамен, тест, журнал, дептер, сумка, карандаш.

3-көнгүү. Окугула. Белгилүү бир кесипке байланыштуу сөздөрдү апкыла. Атын тагыла.

1. Ад тта асыл темирлердин бетине мүйүз, карга тырмак, кыял, бычак, бармак б чу дагы башка оюмдар түшүрүлгөн. (К.Т.) 2. Кармалган бүркүткө адегенде томого салып, аны кермеге кондурат. 3. Алым теннис боюнча бир нчиликти алды. 4. Жайында бакта ар түркүн мөмөлөр бышты. 5. Айгүлдүн апасы түркүн печеньелер даярдады.

4-көнүгүү. Төмөнкү берилген сөздөр кайсы кесипке таандык экендигин бөлүп жазгыла.

Поэзия, симфония, футбол, пейзаж, дирижёр, ийне, шприц, глюкоза, араа, кетмен, кайчы, класс, коон, кычкач, мык, торт, салат.

5-көнүгүү. Төмөнкүдө берилген белгилүү бир кес пке байланыштуу сөздөрдү к тыштырып сүйлөм тү гүлө.

1-топко: ыр, сүрөт, күн карама, дарбыз;
2-топко: пахта, пейзаж, нокто, балта;
3-топко: боёк, килем, тримол, балка;
4-топко: олимпиада, бокс, өрүк, быч .

3-§. ДИАЛЕКТИЛИК СӨЗДӨР

Ар бир элдин адабий тили анын диалектикалык байлык арынын эсебинен да толук алып турат. Адабий жактан калыптанган улуттук тилдин бир нече диалектиси болот.

Адабий тилдин нормасынан айырмаланып, белгилүү бир аймакка гана тиешелүү болуп турган сөздөр диалекти деп талат.

Диалект д ген сөз гректин «*dialektos*» (диалектос) д ген сөзүнөн алынып, жергиликтүү тилдин бөтөнчөлүктөрү д ген маанини билдирет.

Диалект ин мүнөздүү белгилери:

1. Адабий тилден морфологи лык, фонетикалык, лекс калык жактан айырмаланат.

2. Жалпы элдик тилге кеңири арабайт.

3. Адабий тилде колдонулбайт.

4. Ошол жергиликтүү элдин тил де, аймак арында гана сүйлөнө берет.

5. Башка диалектилерге түшүнүксүз келет. Бир диалектиде колдонулган сөздөр эк чи дилектиде колдонулбайт же экөөндө тең тыбыштык жагынан ө гөрүүлөргө учурап колдонулушу мүмкүн.

Кыргыз тил ин үч диалектиси бар. Алар: түштүк-чыгыш, түштүк-б тыш жана түндүк диалектиси. Мисалы:

Диалектилерде	**Адабий тилде**
пакса	сокмо дубалдын к тмары
папек	коон, дарбыздын сабагы
загара нан	жүгөрү унунан жасалган нан
азил	тамаша
пул	акча
пакиза	аза

6-көнүгүү. Төмөнкү берилген сүйлөмдөрдү окугула. Диалект сөздөрдү а кыла.

1. Ошол жылы он эки кыз 1-класстын астанасын бирге аттаган элек. (К.Боб.) 2. Пешайбандын кыбыла жак бурчундагы чарпаяда бостек төшөлгөн орун салынган. (Ш.А.) 3. Меймандыкта жүрүп каттама, чак-чак, жулкунтай жакшы эле жедик. 4. Той кызм тындагы а дардын экөө бир-бирден мис чылапчын, жаркыраган мис абдесте көтөрүп кирип келишти. (М.Абд.)

7-көнүгүү. Өзүңөр жашаган аймакта колдонулган диалект сөздөрдөн мисалдар келтирип сүйлөмдөр тү гүлө. Ал сөздөрдүн орфографи ык сөздүктө кандай таларын көрүп чыккыла.

8-көнүгүү. Төмөнкү берилген диалект сөздөрдү к тыштырып сүйлөм тү гүлө.

Десте, гозо пая, каса, сыйыр, парасат, андава, чайла.

4-§. ТЕРМИНДЕР

Белгилүү бир түшүнүктүн тын тоо үчүн алынган, көбүнчө бир мааниде колдонулган сөздөр жана сөз тизмеги термин деп талат.

Терм нге төмөндөгүдөй сөздөр кирет:

1. Мал чарбачылыкка байланыштуу: музоо, торпок, кулун, тай, кунан, бээ, айлак, нген, тан, козу, улак.

2. Курулуш иштерине байланыштуу: жер там, жер кепе, керече, уук, эшик, чий, там, боз үй, ички үй, уста, шыбакчы, жыгаччы, торсун, чот, балта.

3. Коомдук-саясий терм ндер: жумушчу, демократ, газета, республика, мамлекет, борбор, шай-

лоо, айыл чарба, мал чарба, илимпоз, кызматкер, илимдер академиясы, коом, Олий Мажлис.

4. Тил илимине байланыштуу терм дер: амга, тыбыш, кашаа, чекит, сызыкча, кош чекит, ээ, баяндооч, сөз түркүмү, сөз, мүчө, унгу, жөндөмө, аныктооч, сүйлөм, жөнөкөй сүйлөм, а аал сүйлөм, жай сүйлөм, суроолуу сүйлөм, тооч, илик, барыш, актооч.

5. Өнөр жайга байланыштуу терм дер: станок, текстиль, ийрүү, чыйр туу, токуу, фил трлөө.

6. Математика илимине байланыштуу терминдер: кошуу, көбөйтүү, кемитүү, ондук, жүздүк.

9-көнүгүү. Берилген сөздөрдү окуп чыгып, терминдердин кайсы илимге таандык экенин апкыла.

1-топко: реакция, б тыш, арык, сөз түркүмү, көбөйтүү.

2-топко: кислота, чыгыш, тыбыш, түз сызык, с аксис.

3-топко: фонетика, негиз, түндүк, үч бурчтук, к здрат.

4-топко: пахта, бадыран, кычкылтек, эк тор, сүйлөм.

10-көнүгүү. Бо аника, тил, адабият, еография илимине, дыйканчылыкка байланыштуу сөздөрдөн аап, аларды к тыштырып, сүйлөмдөр тү гүлө.

11-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү окуп чыгып, терминдердин кайсы илимге аандык экенин апкыла. Терминдердин эрежесин өз түшүнүгүңөр менен айтып бергиле.

1. Ээ, баяндооч, аныктооч, толуктооч, фонетика, морфология, с аксис, орфография, сөз, мүчө, унгу.
2. Кошуу, көбөйтүү, бөлүү, кемитүү, бирдик, ондук, үч бурчтук, барабар, түз сызык, узун сызык.
3. Түндүк, түштүк, б тыш, чыгыш, түздүк, ойдуң, кысык, деңиз, ч , к .

12-көнүгүү. Төмөнкү терминдерди окуп чыгып, семантикалык (лексикалык), морфологиялык, синтаксистик жол менен жасалган терминдерди а кыла.

Ээ, мүчө, уңгу, басым, баяндооч, ашымал, сөз жасоочу мүчө, сөз өзгөртүүчү мүчө, жөнөкөй сөз, кызматчы сөз, дарбазачы, устачылык.

5-§. ЭСКИРГЕН СӨЗДӨР

Коомдун өнүгүшү менен айрым бир түшүнүктөр учурдун талабына жооп бербей калгандыктан, алар эскирип, кээ бирлери такыр колдонуудан чыгып калса, кээлеринин аталышы башка сөздөргө орун бошотот. Мындайлар эскирген сөздөр деп аталат да, пассивдүү катмарга кирет. Эскирген сөздөрдү архаизмдер жана историзмдер деп эки топко бөлүштүрүүгө болот.

Архаизмдер – колдонуудан биротоло чыгып калган түшүнүктөр болбостон, түшүнүгү бар, аталышы калган сөздөр: буурусун – соко, буулум – кымбат кездеме, аткаруу комитети – акимчилик ж.б.

Историзмдер же **тарыхый сөздөр** деп аталган катар коомдук тарыхый шартка карата келип, колдонулуш чөйрөсү зарылчылыкты түзбөй калганда колдонуудан чыгып кете берет. Мындай сөздөрдүн катарын көпчүлүк учурда коомдук, саясий, административдик башкаруу ж.б. түшүнүктөрүн туюндурган сөздөр түзөт. Алар колдонуудан биротоло чыгып, илимий изилдөөлөрдө, тарыхый чыгармаларда атайын каражат катары колдонулат: *удайчы – хан ордосун кайтаруучу, парвоначы – хандын жарлыгын жарыялоочу, мударрис – медреседе сабак берүүчү, дарс – сабак, жаракелтек – элден чогулган жардамчы күч, жаңгер – согушчул, жеңүүчү*

13-көнүгүү. Төмөнкү ырды окуп чыккыла. Кара тамга менен терилген сөздөрдүн азыр колдонулбай калган себебин түшүндүргүлө. Эмне үчүн алар эскирген сөз экенин далилдегиле.

Сапардан баш тартканды,
Төбөсү ачык көк урсун.
Ак барандын огу урсун.
Ак милтенин чогу урсун.
Айбалтанын мизи урсун.
Сыр найзанын учу урсун.

(*«Манастан»*)

14-көнүгүү. Төмөнкү ырдан эскирген, азыр тилибизде колдонулбай калган сөздөрдү гана көчүрүп жазгыла. Эскирген сөздөр жөнүндө түшүнүк бергиле. Эмне үчүн эскирген сөз экени жөнүндө өз оюңарды түшүндүргүлө.

Он башылар ороктоп,
Найзалары короктоп.
Адамдын башы кагышып,
Чоң дүмпүлдөк добулбас,
Чогоол бала Семетей,
Дүң дегизе урду эле. (*С.К.*)

15-көнүгүү. Өзүңөр каалаган эскирген сөздөрдөн төрт-бештен катыштырып, өзеки сүйлөм түзгүлө. Аларды көчүрүп жазып, эмне үчүн эскирген сөз экендигин далилдегиле. Лексика жөнүндө түшүнүк бергиле.

16-көнүгүү. Окуп чыгып, төмөнкү эскирген сөздөрдүн маанилерин түшүнгүлө. Эскирген сөздөрдөгү тарыхый жана архаизм сөздөрүн тапкыла. Эмне үчүн эскирген сөздөр тарыхый жана архаизм сөздөр болуп экиге бөлүнөрүн аныктагыла.

Ак баран (ак келте, көк келте, очогор, койчагыр, жазайыл) — эски мылтыктын түрлөрү.

Айбалта — мизи курч, сабы узун, болоттон жасалган курал.

Сыр найза — сабы узун, башына учтуу темир орнотулган найза.

6-§. ЖАҢЫ СӨЗДӨР

Коомдук өзгөрүүлөрдүн, илимдин, техниканын, маданияттын ж.б. өнүгүшүнө байланыштуу сөздүк курамга кирген сөздөр жаңы сөздөр, башкача айтканда **неологизмдер** деп аталат.

Неологизм гректин neo (жаңы) жана logos (илим) деген сөзүнөн алынган. Бизге жаңыдан пайда болгон сөздөр деген түшүнүктү билдирет.

Жаңы сөздөр илимге, мекемелерге, окуу жайлары, ишканаларга, коомдук-саясий турмушка, өнөр-жайга, айыл чарбасына, кесипке ж.б. байланыштуу болушу мүмкүн.

Төмөндө бүгүнкү күндө көп жана активдүү колдонулуп жаткан жаңы сөздөрдөн үлгүлөр берилет: *космос, корабль, магистратура, дипломат, фирма, референдум, концерн, хокимият, спикер, спонсор, парламент, бизнесмен, супермаркет, гипермаркет, электромобиль, лимузин, флешка, смартфон, баннер, постер, сенсор, планшет, нетбук, ноутбук, электрондук почта, стилист, Малибу, Ласетти, Спарк, блутз, клип, клипмейкер, модельер, либералдык, трансформер, степлер, маркер, скотч, айфон, раббит-шахмат, кейс, монитор, клавиатура, фермер, коллеж, лицей, жаран, берене, тефаль, фен, кондиционер.*

17-көнүгүү. Кара менен басылган сөздөргө көңүл бургула. Маанисин айтып бергиле. Эскирген сөз болсо атагыла.

1. Облустар, райондор, шаарлар ортосунда Республикабыздын “O‘zko‘rgazmasavdo” комплексинде **аукцион** болуп өттү.

2. Бүгүн “Пахта банктан” **кредит** алган бир нече **фермерлердин** отчёту угулду.

18-көнүгүү. Окуп чыгып, сүйлөмдөрдөгү жаңы сөздөрдү а кыла. Жаңы сөздөрдүн кайсы жол менен пайда болгондугун түшүндүргүлө. Эмне үчүн алар жаңы сөздөр экенин далилд гиле.

1. Биздин мектептин бүтүрүүчү окуучулары кесип андоо боюнча коллежде болуп келишти. 2. Ушул ап анын аягында супермаркетибизде тропикалык жемиштер арзанд тылып с тылат. 3. Мекендешибиз Рустам Касымжанов шахма тын ра бит түрү боюнча теңдешсиз экенин көрсөттү. 4. Асака шаарынан чыгып ж ткан Нексия, Ласетти, Спарк, Малуби машиналарыбыз менен сыймык анам. 5. Англис тили сабагында эжекебиз нуотбуктан жаңы сөздөрдүн туура айтылышын видеоклиптер аркылуу көрсөтүп берди.

19-көнүгүү. Төмөнкү неологизмдерди сөздүктөрдөн карап, м анисин түшүнүп, сүйлөмдөр тү гүлө.

1-топко: флешка, бакалавр, аукцион;
2-топко: нтернет, тест, скотч;
3-топко: компьютер, маги тратура, лицей;
4-топко: коллеж, спутник, принтер.

7-§. ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Сүйлөгөн сөзүбүздө, адабий чыгармаларда эки же андан ашык сөздөрдөн куралып, белгилүү бир түшүнүктү билдирген сөз айкаш ары көп учурайт.

Мындай сөз айкаш ары эркин сөз айкашы жана туруктуу сөз айкашы болуп, эки топко бөлүнөт.

1. Эркин сөз айкашында ар бир сөз өзүнчө түшүнүктүү жана сүйлөмдөгү өздөрү менен бирге

байланышта болуп айтылган сөздөр менен эмес, башка сөздөр менен эркин айкаша берет.

Мисалы: *Биз эртең экскурсияга чыгабыз* деген сүйлөмдөгү сөздөрдү төмөнкүчө сөз айкаштарына ажыратсак болот. *Биз чыгабыз, эртең чыгабыз, экскурсияга чыгабыз.* Бул эркин сөз айкаштары.

2. Ал эми туруктуу сөз айкаштарында сүйлөмдөр ушундай эркин түзүлө бербейт. Алар ажырагыс сөз тизмектеринен турат. Аларды ажыратып жиберсек, пайда кылган маанисин жоготот.

Мааниси жактан биримдикти түзгөн бир нече сөздөрдүн туруктуу айкаштары **фразеология** деп аталат.

Фразеологиялык туруктуу айкаштар тилге тактык, ачыктык, көркөмдүк маанисин берет, көбүнчө өтмө мааниде колдонулат.

Мисалы: *Кабыргасы менен кеңешүү, колу ачык, күлү додо болбогондор, суу жүрөк, үрүп чыгар ити жок, ийне-жибине чейин, таш боор, чычканга кебек калдырбаган.*

Фразеологиялык туруктуу айкашууларды башка тилге сөзмө-сөз которууга, ордун алмаштырууга болбойт.

20-көнүгүү. Текстти окугула. Фразеологизмдерди таап, алардын маанисин чечмелегиле.

Кандай гана ата-эне болбосун, очогунун отун өчүрбөй, куттуу үйүнөн түтүн булаткан туяк калышын тилейт. Баласы теңтуштарынан кем калбай, билим алып, элинин керегине жараган киши болуп чыгышын самабаган жан жоктур.

«Адамдын бир кызыгы – бала» деп, кеменгер Абай атабыз айткандай, наристенин ыңаалап дүйнөгө келгени, там-туң басканы, алгачкы ирет арипти жазганы ушулардын бардыгы – ата-эненин кубанычы. Уулу эр жеткенде,

үйлөнүп, башына баш кошулса, кызы бой жетип ордун таап, өрүшү кеңейсе, кайсы ата-эне балкып-чалкыбасын.

Көптөгөн жаштар дүйнөгө келип, ат жалын арткан азамат болгондуктан ата-эненин таман акы, маңдай теринин акыбети к тары билишет.

21-көнүгүү. Төмөнкүдө берилген фра еологизмдерди катыштырып сүйлөмдөр тү гүлө.

Эки көзүм төрт, колу жука, бармагын кесе тиштөө, тиш нин кирин соруу, ачуусу мурдунун учунда, бычакка сап боло албаган, ичи тар.

22-көнүгүү. Берилген сүйлөмдөрдөн фра еологизмдерди таап астын сызгыла, маанисин чечмелеп бергиле.

1. А асынын жоктугун билдирбей, канаттууга кактырбай, тумшукт уга чокутпай, алаканга салып, алпештеп өстүрдүм. (М.А.) 2. Көзгө сайса көрүнгүс караңгы эке ине карабай жолго чыктык. (Ж.С.) 3. Алты саны аман кишиге айылда көчө аптап жүргөнү уят. (А.У.) 4. Эмне эле кабагыңан кар жаап калган, айтчы жайыңды. (А.У.) 5. Сыртынан карасаң кой оозунан чөп албаган бир момун, жоош киши. (Ж.С.) 6. Арийне, карыялардын ак б тасын алып, өзүнчө түтүн бул тып, үй-бүлөсүнүн ысык-суугун көтөрсө, нур үстүнө нур.

23-көнүгүү. Өзүңөр күндөлүк турмушта колдонулуп жаткан фра еологизмдерди байкап жазып келгиле. Мында чоң ата, чоң эне, ата-энеңер менен да кеңешип көргүлө.

24-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окуп чыгып, эркин жана туруктуу сөз айкаш арын апкыла. Эмне үчүн эркин жана туруктуу сөз айкашы экендигин түшүндүргүлө.

1. Бизге бүгүн көбүрөөк апшырма берилди. 2. Анын сөзү жыланач т өнү бучкакка чапкандай угулду. 3. Бүгүн эмнегедир жымжырт, кулак-мурун кескендей. 4. Душмандарды жер менен жексен кылуу кер .

25-көнүгүү. Аты өчүү, жер соорусу, көз чаптыруу, көк жал, аттын кашкасындай, атам заманда, туз татуу, тиши өтпөө – фразеологизмдик айкаштарын катыштырып сүйлөм түзгүлө.

Түшүндүрмөлөр:
Аты өчүү — унутулуу, ал жөнүндө сөз болбой калуу.
Жер соорусу — жердин эң мыктысы.
Көз чаптыруу — көз жүгүртүү.
Көк жал — қайманбас, баатыр, эр жүрөк.
Аттын кашкасындай — өтө таанымал.
Атам заманда — өтө эски заманда, илгери бир кезде.
Туз татуу — тамак-аш ичүү.
Тиши өтпөө — алы жетпөө, колунан келбөө.

26-көнүгүү. Төмөнкү фразеологизмдерди катыштырып, сүйлөм түзгүлө. Анын синонимдерин тапкыла. Фразеологизмдер кайсы сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарып тургандыгын аныктагыла. Сүйлөм мүчөлөрүнүн эрежелерин эсиңерге түшүргүлө.

Колтукка суу бүркүү. Ак төөнүн карды жарылуу. Темирди кызуусунда согуу. Өз убагында иштөө. Бармагын кесе тиштөө. Үкүнүн уясын таапкандай. Билмексен болуу. Камырдан кыл суургандай. Төбөсү көккө жетүү.

ЖЫЙЫНТЫКТОО, КАЙТАЛОО, БЫШЫКТОО САБАГЫ

Кайталоо суроолору

1. Тилдин сөздүк курамы деп эмнеге айтабыз?
2. Сөздүк курамды кандай сөздөр түзүшөт?
3. Диалект сөздөр деп эмнеге айтабыз? Алардын мүнөздүү белгилери кайсылар?
4. Кыргыз тилинин канча диалектиси бар? Кайсылар?
5. Кесиптик сөздөр деп эмнеге айтабыз?
6. Термин деген эмне? Мисалдар келтиргиле.
7. Терминдердин пайда болушундагы негизги булакты айтып бергиле.

8. Эскирген сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө. Оозеки мисалдар келтирүү менен далилдегиле.

9. Неологизмдер деп кандай сөздөрдү айтабыз? Алардын пайда болуу себебин айтып бергиле.

10. Эркин сөз айкашы менен туруктуу сөз айкашынын окшоштуктары жана айырмачылыгын айтып бергиле.

11. Фразеологизмдерге мисалдар келтиргиле.

27-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыгып эскирген сөздөрдү жана неологизмдерди тапкыла. Алардын маанисин чечмелегиле.

1. Ойлогула балбандар,
Көк темирден туулга,
Кимдер ыкшап кийбеген. («Семетей»)
2. Күнөөке болсо балдарым,
Күндөңдү мага камдагын.
Шоктугу болсо балдарым,
Зоо ңду мага камдагын. («Манас»)
3. Айдарбек датка эмне деп айтарын билбей калды. (К.Ж.)

28-көнүгүү. Берилген туруктуу сөз айкаштарын катыштырып, сүйлөм түзгүлө.

1-топко: үйдүн кутун учуруу, кара кылды как жарган, тилин тишине басуу;

2-топко: ат тезегин кургатпай, кабагынан кар жаап, колу ачык;

3-топко: таш боор, кык жугузбай, эки көзү төрт;

4-топко: ичине аруу айланбайт, бармагын тиштөө, оту күйүшпөй.

29-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн эскирген сөздөрдү жана неологизмдерди тапкыла. Эскирүүнүн себептерин түшүндүргүлө. Жаңы сөздөрдүн качан пайда болгондугун болжолдоп айткыла.

1. Ал кезде береги алп крандарды, куб ттуу экскаваторлорду, тигил агрег т арды, топурак сузуп жүргөн грейдерлерди, чанда болсо да, көрчү эмеспиз. 2. Кыргыздын тынын акасы кайларга түшпөгөн, кыргыздын кылычы кайларга шилтенбеген.3. Ордо тез арада Кожомуратты д тка тыктырып, Кедейбайды Наменгенге бек кылып жиберди. 4. Азыркы базар экономикасынын шартында фирмалар, аукциондор, акционердик коомдор бизнесмендер пайда болду.

30-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү окуп чыгып, кайсынысы эркин сөз айкашы, кайсынысы туруктуу сөз айкашы экендиг ажыраткыла. Туруктуу сөз айкаш арын к тыштырып, сүйлөм тү гүлө. Көчүрүп жазып, фра еологизмдердин син аксистик кызм тын аныктагыла. Фра еологи лык бирдиктер жана фразеологи лык түрмөктөр жөнүндө түшүндүргүлө.

Жалгыз аяк жол. Көздүн карег ндей сактоо. Ак жолуң ачылсын! Ыргыткан ашы өйдө кулоо. Куркулдайдын уясын апкандай. Кыш камылгасын жайда көрүү керек. Ал майын чыгарып сүйлөп бер .

8-§. ЛЕКСИКОГРАФИЯ ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Лексикография — тилдеги сөздөрдү жана фразеологиялык түрмөктөрдү жыйноо жана системага салуу иши, сөздүктөрдү түзүү ишин уюштуруучу тил илиминин бир бөлүмү. Бул гректин «lexis» — сөз жана «grafo» — жазуу деген сөздөрүнөн алынган.

Сөздүк деп, бир тилдеги сөздөрдүн чогултулуп, жыйналып, алфавит тартибине келтирилип чыгарылган китепти айтабыз.

Кыргыз тилинде ар түрдүү сөздүктөр бар. Аларга төмөнкү сөздүктөр кирет.

1. Котормолуу сөздүк. Бир тилдеги сөздөр башка тилдерге (орус, немис, англис, кыргыз) которулуп берилет.

М и с а л ы: *кыргызча-орусча, орусча-кыргызча (К. К. Юдахин), немисче-кыргызча, кыргызча-немисче, англисче-орусча, орусча-англисче сөздүктөр.*

2. Түшүндүрмө сөздүк. Бир тилдеги сөздөрдүн маанисин ачып, ага грамматикалык мүнөздөмө берген сөздүк.

М и с а л ы: аарчы — *бет аарчы, жүз аарчы, бети-колду сүртө турган кол жоолук; сүртүү, тазалоо*. Агайын — *туугaн-туушкан, туугандыгы жакын адам, ага-ини*. Мээрим — *сүймөнчүлүк, жагымдуу мүнөз, күйүмдүүлүк, айрымдуулук*. Мындай сөздөрдү «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнөн» кара, — Ф., 1969.

3. Диалектологиялык сөздүк. Диалектилерде колдонулган түшүнүксүз сөздөрдүн маанисин ачып түшүндүргөн сөздүк.

М и с а л ы: *калит* (түшт.) — *кулпу* (түндүктө), *сыйыр* (түшт.) — *уй* (түнд.), *бадыбот* (Ысык-Көл) — чоң чыны (адаб. тил), *муногу* (Талас) — *мына бул* (адаб.т.) Кара: Ж. Мукамбаев. «Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү», — Ф., 1976, 1978, I, II том.

4. Орфографиялык сөздүк. Адабий тилдеги сөздөрдүн туура жазылышын көрсөткөн сөздүк.

М и с а л ы: *ата мекен эмес, Ата Мекен; азырак эмес, азыраак, мынтык эмес, мылтык*. Кара: Х.Карасаев. «Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү», — Ф., 1966, 1983.

5. Синонимдер сөздүгү. Тилдеги айтылышы ар башка, бирок мааниси бирдей сөздөрдүн жыйындысын берген сөздүк.

М и с а л ы: *көп — мол — арбын; алыс — ыраак — узак; бөрү — карышкыр*. Кара: Ш. Жапаров, К. Сейдакматов. «Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү», — Ф., 1984.

6. Антонимдер сөздүгү. Тилдеги мааниси бири-бирине карама-каршы болгон сөздөрдүн жыйындысын берген сөздүк.

М и с а л ы: *аз — көп, жакшы — жаман, улуу — кичүү, узун — кыска*. Кара: «Кыргыз тилиндеги антонимдер сөздүгү», — Ф., 1988.

7. Этимологиялык сөздүк. Тилдеги сөздөрдүн түпкү тегинин келип чыгышынан кабар берген сөздүк.

М и с а л ы: *апта* иранча *жети* деген санды түшүндүрөт, бизче жети күндүк убакыт (жума). *Кеткенине бир апта болду.*

Улакол — монгол тилинен кирген, *улан (улаан)* бизче *кызыл, гол (кол) өзөн, суу* деген мааниде.

Байпак — иранча *пай,* кыргызча *бут* деген, *пак* деген сөз бизче *кап* деген мааниде, демек буттун кабы. К а р а: К.Сейдакматов. «Кырг

тил нин кыскача тимологи лык сөздүгү», — Ф., 1988.

8. Фразеологиялык сөздүк. Тилдеги туруктуу сөз айкаш арын, фразеологи лык бирдиктерди, түрмөктөрдү бир артипке салган, алардын келип чыгышын, маанисин түшүндүргөн сөздүк. Кара: «Кыргыз тил нин фразеологи лык сөздүгү», — Ф., 1980.

9. Энц лопедиялык сөздүк. Тарыхый-к мдук, саясий-илимий мааниси бар айрым сөздөргө, терм ндерге, түшүнүктөргө, арыхый ири оку арга, өлкөлөргө, географи лык аттарга, тактуу адамдарга кыскача баян берген сөздүк, сүрөттөр, кар- алар, эң зарыл ар түрдүү маалым тар менен жабдылган сөздүк.

М и с а л ы: Өзбекстан Республикасынын энциклопеди лык сөздүктөрү.

10. Кыргыз тил нин морфемалык сөздүгү. Сөздөрдү морфемаларга (уңгу, мүчөлөргө) туура ажырата алууну үйрөтүүчү сөздүк.

М и с а л ы: адамгерчилик, бил/им/дүү, тиле/к/теш/тик. Кара: Ж. Мукамбаев, А.Осмонкулов. «Кыргыз тил нин морфемалык сөздүгү»,— Ф., 1978.

31-көнүгүү. Окуп чыгып, мисалдар кайсы сөздүктөн алынгандыгын аныктагыла. Ал сөздүктөр жөнүндө кыскача кабар бергиле. Сөздүктөрдүн турмуштук маанисин түшүндүргүлө.

1. Грамм тический анализ — грамматикалык алдоо. 2. Тукум — жумуртка, кулакчын — тумак, көрпө — жууркан. 3. Гласные звуки — үндүү тыбыштар. 4. Ава эмес, аба (ырайы); бүгүнкү эмес, бүгүнкү; ооз эки эмес, оозеки. 5. Карышкыр — бөрү, жакшы — сонун — мыкты — түзүк. 6. Оор — жеңил, к туу — жумшак, илгери — кийин. 7. Чычканга кебек алдырбоо, көңүл, бармаг

кесе тиштөө. 8. Чүй дарыясына: Чоң Кемин, Кичи Кемин, Шамшы, Кегети, Ысык Ата, Кызылсуу, Аламүдүн, Аларча, Аксуу, Курагаты ж. . бир к тар тоо суулары куят.

32-көнүг . Өзүнөр ар бир сөздүккө бирден мисал ойлоп апкыла. Сөздүктөр жөнүндө өз түшүнүгүнөрдү айтып бергиле. Сөздүктөрдүн эмне үчүн керек экендигин далилд гиле. Лекс кография жөнүндө түшүндүргүлө. Булардан башка дагы кандай сөздүктөрдү билесиңер, мисал келтиргиле.

СӨЗДӨРДҮН МОРФОЛОГИЯЛЫК ЖОЛ МЕНЕН ЖАСАЛЫШЫ

9-§. АТООЧТОН АТООЧ ЖАСООЧУ МҮЧӨЛӨР

Уңгуга сөз жасоочу мүчөлөрдүн уланышы аркылуу жаңы сөздөрдүн жасалышы **морфологиялык жол** (ыкма) деп талат.

М и с а л ы: *окуучу, тарбиячы, аркылуу, шаардык, достук, сызгыч, өткүр, не.* Мынды **-чу -луу, -лык, -гыч, -гыр, -а** д ген мүчөлөрдүн уланышы аркылуу жаңы сөздөр пайда болду.

Сөз жасоочу мүчөлөрдүн төмөндөгүдөй төрт түрү бар:

) атоочтон тооч жасоочу мүчөлөр;
б) тоочтон тиш жасоочу мүчөлөр;
) этиштен тооч жасоочу мүчөлөр;
г) тиштен тиш жасоочу мүчөлөр.

Төмөнкү мүчөлөр тооч сөздөрдөн тооч сөздөрдү жасайт:

-чы — *өтүкчү, жумушчу, адабиятчы, ырчы, сынчы, тилчи.*

-кер — *жоокер, кызматкер, ай кер, боорукер, ишкер, дарыгер, кылмышкер, күнөөкөр.*

-чылык — *дый анчылык, т лаачылык, коомчулук, токуучулук, жүзүмчүлүк.*

-лаш — *ат лаш, энелеш, арындаш, сырдаш, айылдаш, замандаш, боордош, жолдош.*

-сыз — *б ласыз, адепсиз, с усуз, б ктысыз, кылсыз, э епсиз, күүсүз, боосуз.*

-лык — *жаштык, айлык, достук, жолдоштук, кооздук, бирдик, ондук, жүздүк, суулук, оздук, белдик, суюктук.*

-луу — *токойлуу, б л луу, м лдуу, күчтүү, аттуу, суулуу, эттүү, сырдуу.*

-дай — *тоодой, лтындай, суудай, күмүштөй, жаңг ктай, мончоктой.*

-чыл — *с учул, ж анчыл, д нчил, ойчул, кү күчүл, терчил, эмчекчил, түйшүкчүл.*

-чан — *атчан, тончон, кийимчен, көйнөкчөн, оорукчан, өтүкчөн, төөчөн.*

-дагы — *элдеги, тоодогу, шаардагы, айылдагы, мектептеги, тыштагы, ичтеги, көлдөгү.*

-дак — *кумдак, саздак, таштак, жайдак, муздак.*

-кор — *чайкор, м лкор, дүйнөкор, амкор, сүткор, сыйкор.*

-кеч — *арабакеч, кирэкеч, азилкеч, мээнеткеч, аракеч.*

-мак — *ичмек, көлмөк.*

-кана — *мейман кана, аш кана, китеп кана, өнөркана, наабай кана, сүрөт кана.*

-стан — *Өзбекстан, Кыргызстан, Каз кстан, Түркмөнстан, Тажикстан.*

-көй — *намыскөй, тамаш көй, ам лкөй.*

Атооч сөздөрдөн тооч сөздөрдү жасаган мүчөлөр **атоочтон атооч жасоочу мүчөлөр** деп аталат. Буга жогорку мүчөлөр кир .

33-көнүгүү. Окуп чыгып, атоочтон атооч жасаган мүчөлөрдү тапкыла. Эмне үчүн морфологиялык жол экенин аныктагыла.

1. Анын келгенине аз болсо да, өрнөктүктөр өз кишисиндей көрүшөт. (*К.Б.*). 2. Аранардан, кымбаттуу балдар, илимпоздор, өнөрпоздор да чыгат. 3. Жакшыраак окуп, тартиптүү болосоңор, кичи пейил өссөңөр, ата-эненин милдетин аткарган болосуңар. 4. Мен кыргыз тилинен олимпиадада биринчи, Гүлнара экинчи орунду ээледи.

10-§. АТООЧТОН ЭТИШ ЖАСООЧУ МҮЧӨЛӨР

Кээ бир мүчөлөрдүн жардамы менен атооч сөздөрдөн этиш сөздөр жасалат. Ага төмөнкү мүчөлөр кирет:

-ла — *иште, майдала, ойчыла, жакшыла, кооздо, сырда, экөөлө, үчөөлө, башта, кышта, жайла, араала, балтала.*

-лан — *намыстан, сыймыктан, опулан, суктан, эттен, сулуулан, сактан, кекечтен.*

-а — *сана, эне, көзө, ото, ойно, күчө, түнө, бошо, ңо, түзө, өөнө, сына, теңе.*

-ар — *агар, көгөр, карар, кызар, узар, түнөр.*

-лаш — *достош, сүйлөш, жардамдаш, иштеш, кезектеш, амандаш, элдеш, атташ.*

-кар — *башкар, аткар, откор.*

-каз — *атказ, откоз.*

-ырка — *таңырка, ташырка, санаарка, күчүркө.*

-ай — *чоңой, артай, жооной, кеңей, муңай, көбөй.*

-ык — *демик, оттук, бирик, ачык.*

-сыра — *алсыра, кансыра, уйкусура, этсире.*

-ан — *оозан, узан.*

-ы — *тары, байы, жашы.*

-сын — *баатырсын, мыктысын, улуусун, кемсин.*

34-көнүгүү. Жогорку мүчөлөрдүн жардамы менен жасалган тиш сөздөрдү к тыштырып, 6 сүйлөм тү гүлө. Атоочтон тиш жасоочу мүчөлөрдү санагыла жана үйрөнгүлө.

35-көнүгүү. Окуп чыгып, тоочтон тиш жасаган мүчөлөрдү апкыла. Сөздөрдү уңгу мүчөгө ажыраткыла. Этиштин кайсы сөз түркүмүнөн жасалганын аныктагыла.

1. Сыйлангандардын арасында мен да бармын. 2. Өз милдетимди ткарып, жакшы окуй баш адым. 3. Ул уну урма тасаң, кичүүдөн сый көрөсүң. 4. Намыс анып сабактан кечикпей келчү болдум. 5. Аз да болсо, менин жардамдашканыма кубанып ж тасыздар. 6. Көп жашаңыз эмгек менен чарчабай, ырларыңыз бышкан жүзүм, а чадай. (*А.Т.*)

36-көнүгүү. Атооч сөздөргө тишти жасоочу мүчөлөрдү улап, көчүрүп жазгыла. Кандай мүчөлөрдүн жардамы менен тиш сөздөр жасалганын түшүндүргүлө.

Орун, сөз, кызыл, к , ат, бүт, жарк, ата, от.

37-көнүгүү. Төмөнкү сөздөргө т очтон тооч жасаган мүчөлөрдү улап, көчүрүп жазгыла. Уңгу, мүчөгө ажыр ткыла.

Кызмат, шаар, мектеп, өнөр, жакшы, жаман, жүз кырк, уя, токой, алтын, күмүш, суу, алтымыш.

11-§. ЭТИШТЕН АТООЧ ЖАСООЧУ МҮЧӨЛӨР

Төмөнкү мүчөлөр тиштен тооч сөздөрдү жасайт:

-ым — *басым, билим, бөлүм, кийим, чим, сезим, чийим, татым.*

-ма — *сайма, басма, тосмо, кесме, түймө, котормо, тапшырма.*

-мал — *ташымал, оромол, ачымал, таанымал.*

-мак — *оймок, өрмөк, ертмек, куймак, иймек, үймөк, табышмак.*

-гы — *ч лгы, шыпыргы, ачыткы, уютку, сузгу, күлкү, көчкү, кыргы, сүлгү.*

-гыч — *тангыч, ачкыч, сүзгүч, баскыч, кескич, туткуч, илгич, отургуч.*

-ынды — *чабынды, кес нди, таштанды, үзүндү.*

-ык — *айрык, жыртык, тешик, буйрук, ышкырык, кыйкырык, жүгүрүк.*

-мыш — *турмуш, тушамыш, тарамыш, кылмыш.*

-ыш — *чабыш, уруш, согуш, этиш.*

-уу (үү) — *жазуу, окуу, чийүү, сүйүү, күйүү.*

-ыч — *кубаныч, өтүнүч, сүйүнүч, чөмүч, сагыныч, кекенич.*

-ылга — *табылга, жас лга.*

-дак — *куурдак, шырдак, кыштак.*

-гыр — *лгыр, өткүр.*

-гын — *кыргын, ч лгын, куугун, сүргүн, ачкын, учкун.*

-гак — *соргок, тайгак, таңгак, тоңгок, баткак.*

-лык — *кестик, алдык, ойдук, чукулук.*

-аак — *ыйлаак, тердээк, сүйлөөк, ойноок.*

-оо, -уу — *жайлоо, кыштоо, шайлоо, жазуу, сүйүү.*

-чаак — *таарынчаак, унутчаак, урушчаак, кызганчаак, эринчээк.*

-ооч — *тырмооч, баяндооч, айкындооч, атооч, жандооч.*

-аанак — *аб анак, тебээнек, сүзөөнөк, көрөнөөк.*

-ын — *жаан-чачын, үркүн, эгин-тегин, түйүн, чийин, келин.*

-ак — *күрөк, жүрөк, тарак, тилек, сүйлөөк, ойноок.*

-арман — *чабарман, билерман, күйөрман, өлөрман.*

-аша — *чыгаша, кireше.*

-га — *тутка, тепке, табылга, амыл(н)га.*

-ган — *көбүргөн, чагылган, апкан, жаратк .*

38-көнүгүү. Этиштен тооч жас очу мүчөлөрдү санап бергиле. Бул мүчөлөрдүн жардамы аркылуу жасалган сөздөрдү к тыштырып, зеки сүйлөм тү гүлө.

39-көнүгүү. Бас, атат, куур, чык, үй д ген сөздөргө тиштен тиш жасоочу мүчөлөрдү улап, көчүрүп жазгыла.

40-көнүгүү. Көчүрүп жазып, унгу, мүчөгө ажыраткыла. Этиштен жасалган тооч сөздөрдү а кыла. Сөз жас онун морфологи лык жолун айтып бергиле.

1. Ичи ооруган күлкү сүйбөйт, ит күлүгүн түлкү сүйбөйт. (*Макал*) 2. Илим — өнөр булагы, өнөр — өмүр чырагы. 3. Жумагүл оромолун колуна алып, келе ж ткан втобусту карай чуркады. 4. Кубаныч көп, кайгыруу жок. 5. Өмүрбек чертмегин колуна алып, өсүп-өнгөн элди ырдады.

12-§. ЭТИШТЕН ЭТИШ ЖАСООЧУ МҮЧӨЛӨР

Төмөнкү мүчөлөр тиштен тишти жасайт:

-ык — *көнүк, бышык, тынык.*
-ын — *көрүн, билин, урун, басын.*
-дыр — *билдир, күлдүр, лдыр, аттыр.*
-ар — *чыгар, айтар, багар, көрөр.*
-ыр — *бүтүр, кечир, ачыр, ашыр.*
-кар — *өткөр, бүткөр, аткар.*
-ыш — *тийиш, бериш, алыш, көрүш.*
-гыла — *чапкыла, ургула, сүргүлө.*
-мак — *бармак, келмек, лмак.*
-гыз — *отургуз, билгиз, тургуз.*
-кыр — *жаткыр, жеткир.*

41-көнүгүү. Жогорку мүчөлөрдүн жардамы менен жасалган тиш сөздөрдү к тыштырып, зеки сүйлөм тү гүлө. Эмне үчүн ал мүчөлөр тиштен тиш жасоочу мүчө

экендигин аныктагыла. Сөз жасоонун жолдорун айтып бергиле.

42-көнүгүү. Төмөнкү этиш сөздөргө этиштен этиш жасоочу мүчөлөрдү улап, үлгү боюнча көчүрүп жазгыла.

Кел, бас, иште, кал, бүт, карма, жаз, бар, теп.

Ү л г ү: ал — алдыр — алыш — алгыла — алмак — алгыз.

43-көнүгүү. Сөз жасоонун морфологиялык жолу жөнүндө айтып бергиле. Бул аркылуу жасалган сөздөргө мисал келтирип, кайсы сөз түркүмүнөн кайсы сөз түркүмү жасалганын айтып бергиле.

13-§. СӨЗ ЖАСООНУН СИНТАКСИСТИК ЖОЛУ. ТАТААЛ СӨЗДӨР

Эки же андан ашык сөздөрдүн ажырагыс тизмегинен туруп, лексикалык жактан бир гана маанини билдирген, жаңы маанидеги сөздөрдү жасоо **синтаксистик ыкма** (жол) деп аталат.

М и с а л ы: *жол башчы, Ата Мекен, темир жол, ата-эне, бала-бакыра, Коргонтөбө, Жаңыбазар, ЖК, БУУ.* Булар *жол* жана *башчы, ата* жана *мекен, темир* жана *жол, ата* жана *эне, бала* жана *бакыра, Коргон* жана *төбө, жаңы* жана *базар* деген сөздөрдөн жана *ЖК, БУУ* толук маанилүү сөздөрдүн баш тамгаларынын кыскарышынан түзүлүп, бир жаңы маанини түшүндүрдү.

Татаал сөздөр синтаксистик жол менен жасалат.

Эми төмөнкү мисал жана сүйлөмдөрдү карап көрөбүз:

1. Күн шооласы Кызылбел жайлоосуна чачырады.

2. Асмандагы булуттар уйгу-туйгу болуп, Ала-Тоонун башына жол артты.

3. Коргонтөбө — Өзбек тан Республикасынын эң четки району.

4. Поезд өтпөй калган ара-чолодо алаа бети кулак-мурун кескендей, ың-жың тунжурап турат.

Эки же андан көп сөздөрдөн айкалышып, бир гана маанини, бир гана түшүнүктү билдирген сөздөр а аал с ө з д ө р деп талат.

М и с а л ы: *өнөр жай, таш бака, ак куу, тоту куш, лп ракуш, темир жол, жол башчы, олай ошык, лтын саат, орун басар; ата-эне, ага-тууган, жер-суу, эже-сиңди, бала-чака, ЖК (Жогорку Кеңеш), КМШ (Көз ар ндысыз мамлекеттердин шериктештиги), АК (Акционердик коом).*

Т таал сөздөр төмөндөгүдөй мүнөздүү белгилерге ээ:

1. Т таал сөздөрдүн курамындагы сөздөрдү бири-биринен ажыр тып кароого болбойт: *Ата Мекен, ак чардак, таш көмүр, чек ара, агайын-тууган, ж кшы-жаман, сак-с ламат, Чолпоната, Карасуу.*

2. Т таал сөздөр биригип келип, бир з тты, кыймыл-аракетти билдирет: *күч-кубат, жер-суу, келе жатат, чоң эне, көкбөрү, ат чабыш, бара жатат.*

Кыргыз тил деги а аал сөздөр **кош сөздөр, кошмок сөздөр** жана **кыскартылган сөздөр** болуп ү ч к ө бөлүнөт.

44-көнүгүү. Окуп чыгып, а аал сөздөрдү а кыла. Т таал сөздөрдүн эрежесин, бөлүнүшүн, мүнөздүү белгилерин айтып бергиле. Эмне үчүн а аал сөздөр сөз жас онун син аксистик жолуна кирерин түшүндүргүлө.

1. Ала-Тоону карай жол кетет. Жол Тамга-Терек, Калмак Кырчын, Кап-Согоор, Как-Көл, Ничке, Доска ,

Кызыл-Суу аркылуу өтүп отуруп, туптуура Тогуз-Торого жеткирет. 2. Жоро-жолдоштун көбөйүшүн кааласаң, ачык-айрым, калыс бол. 3. Кыргыздардын улуттук-боштондук көтөрүлүшү бир миң тогуз жүз он алтынчы жылы болгон.

45-көнүгүү. Өзүңөр төмөнкү татаал сөздөрду катыштырып, 6 сүйлөм түзгүлө.

Ата Мекен, өнөр-жай, чоң эне, Айдаркөл, Олий Мажлис, Алтынбел.

14-§. КОШ СӨЗДӨР

Төмөнкү берилген сүйлөмдү окуп чыгып, андагы жуп ташып келген сөздөргө көңүл бургула.

1. *Он беш күндө толгон ай жердин ак-карасын дааналап, жылга-жыбытты, аң-дөңдөрдү, кокту-колотторду, бийик-бийик аска-зоолорду дапдаана кылып көрсөттү.*

Эки же андан көп сөздөрдүн туруктуу айкалышынан түзүлүп, жалпыланган бир түшүнүктү билдирген, жуп-жубу менен айтылган татаал сөздөр **кош сөздөр** деп аталат. Кош сөздөр маанисине карата төмөндөгүдөй **үч топко** бөлүнөт:

Кош сөздөрдүн бөлүнүшү
- Эки сөзү тең маани берүүчү кош сөздөр
- Бир сөзү маани берип, бир сөзү маани бербеген кош сөздөр
- Эки сөзү тең маани бербеген кош сөздөр

1. Эки сөзү тең маани берүүчү кош сөздөр.

Б у г а: *ата-эне, эже-сиңди, жакшы-жаман, оң-тетири, курбу-курдаш, кышты-кыштай, эл-жер,*

өйдө-ылдый, оң-тетири, илим-билим, бак-дарак, келим-кетим, сак-саламат, айгы- апа, көзмө-көз, сөзмө-сөз, оозмо-ооз, курт-кумурска, чымын-чиркей, козу-улак ж. б. сөздөр кирет.

2. Бири маани берүүчү, бири маани бербөөчү кош сөздөр. М и с а л ы: *эт-мет, китеп-ситеп, мал-сал, бала-чака, кийим-кече, көйнөк-көнчөк, кызыл-тазыл, будуң-чаң, тарс-турс, нан-пан, ыгым-чыгым.*

3. Эки сөзү тең маани бербеген кош сөздөр. М и с а л ы: *үрүң-бараң, быкы-чыкы, быт-чыт, кыжы-кужу, чыкыр-чикир, ыпыр-сыпыр, уйгу-туйгу, чак-челекей, ың-жың.*

Кош сөздөр араларына дефис коюлуп жазылат: *ага-ини, өйдө-ылдый, азык-түлүк, кийим-кече, айыл-кыштак, эл-жер, бак-дарак, жоро-жолдош, буркан-шаркан, бүгүн-эртең, ң-маң, кер-мур, арп-курп.*

46-көнүгүү. Төмөнкү кош сөздөрдү окуп чыгып, айрымдарын катыштырып, оозеки сүйлөм түзгүлө. Кош сөздөрдүн эрежесин айтып бергиле. Эмне үчүн кош сөздөр сөз жасоонун синтаксистик ыкмасына кирерин далилдеп түшүндүргүлө.

Күч-кубат, оң-тетири, аман-соо.

47-көнүгүү. Төмөнкү кош сөздөрдү сүйлөм түзүп көчүрүп жазып, анын кайсы сөзү маани берип, кайсы сөзү маани бербей жатканын далилдегиле.

Жарк-журк, дос-мос, кызыл-тазыл, нан-пан.

48-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү окуп чыгып, кош сөздөрдү таапкыла. Кандай кош сөздөр экенин аныктагыла. Аларды катыштырып сүйлөм түзүп келгиле.

Быкы-чыкы, ыңыр-сыңыр, кыжы-кужу, үрөң-ба ң.

15-§. КОШМОК СӨЗДӨР

Эки же андан ашык сөздөрдүн туруктуу айкашууларынан түзүлүп, так бир түшүнүктү билдирген сөздөр же сөз айкашы **кошмок сөздөр** деп аталат.

Кошмок сөздөргө төмөнкүдөй сөздөр кирет:

1. Ар бир сөзү өз алдынча мааниге ээ болгон сөздөр. М и с а л ы: *боз үй, бел боо, кыркаяк, беш жылдык, ала арга, чек ара, Ата Мекен, өнөр жай, айыл чарба, күн арама, бетмай.*

Кошмок сөздөргө эки же андан ашык сөздөрдөн куралган адам аттары да кирет.

М и с а л ы: *Темиркул, Кудайберген, Тоголок Молдо, Молдо Нияз, Жеңижок, Токтогул, Асанбай, Жети ашка, Бешкемпир.*

49-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдө ажыр тып көрсөтүлгөн кошмок сөздөрдү алдагыла. Көчүрүп жазып, ушундай мисалдардан дагы 6 сүйлөм тү гүлө.

1. Эмки сөз, кымбаттуу балдар, *Ата Мекен* жөнүндө болот.
2. *Амударыя менен Сырдарыя* сууларын Арал деңизине барып куят эле.
3. *Айыл чарбабыз, өнөр жайыбыз* тез өнүксө элдин кирешеси да көбөйө берет.

50-көнүгүү. Төмөнкү кошмок сөздөрдү к тыштырып, сүйлөм ойлоп а кыла. Та кан сүйлөмүнөрдү көчүрүп жазгыла. Туура же туура эмес экендигине класста коллективдүү алкуу жүргү гүлө.

Он жылдык, Галарал, Тахыр Малик, Саид Ахмад.

к о р у т у н д у

16-§. КЫСКАРТЫЛГАН СӨЗДӨР

Бир нече толук маанилүү сөздөрдү баш тамгаларынан, муунунан ж.б. кыскартылып алынышы **кыскартылган сөздөр** деп аталат.

51-көнүгүү. Төмөнкү мисалдарды окуп чыгып, кыскартылган сөздөрдү тапкыла. Баш тамгаларынан же муундарынан ж. б. кыскартылганын аныктагыла. Эмне үчүн кыскартылган сөздөр татаал сөздөрдүн тутумуна кирерин түшүндүргүлө.

1. РББ — Республикалык Билим берүү Борбору.
2. БУУ — Бириккен Улуттар Уюму.
3. ЛДП — Либералдык Демократиялык Партия.

52-көнүгүү. Окуп чыгып, кыскартылган сөздөрдү тапкыла. Кандай жолдор менен кыскартылганын аныктагыла. Кыскартылган сөздөрдүн эрежесин айтып бергиле.

1. Жолдоштор, бул ГЭС — биздин бактыбыз, биздин келечегибиз! 2. Өмүрбек Навоий МУнун тоо-инженердик факультетинде окуду. 3. Менин агам ЭД партиясына мүчө болуп шайланды.

53-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окуп чыгып, кыскартылган сөздөрдү тапкыла. Кандай жолдор менен кыскартылганын айтып бергиле. Аларды чечмелеп түшүндүргүлө.

1. КМШнын составына кирген мамлекеттердин жетекчилеринин кезектеги жыйыны болду. 2. АКШ — дүйнөдөгү эң ири өнүккөн өлкө. 3. ЖОЖдон окуп, тайын кесипке ээ болуу — ардактуу жана жоопту иш. 4. Өзбекстанда УТ партиясы уюшулган. 5. Өзбекстан Республикасы — БУУнун мүчөсү.

17-§. КЫСКАРТЫЛГАН СӨЗДӨРДҮН ЖАЗЫЛЫШЫ

Кыскартылган сөздөр төмөнкүдөй жазылат:

1. Башкы тамгаларынан кыскартылган сөздөр баш тамга менен жазылат: *АКШ, КМУУ, РФ, ЖК, КЭР, БУУ, ЖЧК, КМШ.*

2. Төмөнкү башкы тамгаларынан кыскартылган сөздөр жалпы ат катарында колдонулгандыктан, кичине тамга менен жазылат: *ЖЧК (Жоопкерчилиги чектелген коом).*

3. Башкы тамгаларынан кыскартылган сөздөргө мүчө уланганда анын аяккы тамганын атына карай уланат: *АКШнын, КМУУнун, РФтин, ЖКнын, КЭРдин, ГЭСке.*

4. Эгер баш тамгаларынан кыскартылган сөздөрдүн тутумунда үндүүлөр болуп, ал бүтүн сөз катарында окулса, ага уланган мүчөлөр ошол үндүүлөргө карай жазылат: *БУУнун, ОРТнин, НАТОнун, АКнын, ГЭСтин.*

5. Толук маанилүү сөздөр муундарынан кыскартылганда же биринчи сөзү муунунан, кийинки сөзү толук алынса бирге жазылат: *профсоюз, агитпункт, облсот, райсот, райаким, райпрокуратура, телерадио, телебаян, телекөрсөтүү, радиоберүү.*

54-көнүгүү. Эрежелерде келтирилген жогорку мисалдарды чечмелеп, сүйлөм түзгүлө. Баш тамгалардын кандай жолдор менен кыскарганын, алардын жазылышын түшүндүргүлө.

Өтүлгөндөрдү кайталоо боюнча төмөнкү суроолорго жооп бергиле:

1. Сөз жасоонун ыкмалары жөнүндө түшүндүргүлө.
2. Сөз жасоонун морфологиялык ыкмасынан кабар бергиле.
3. Сөз жасоочу мүчөлөрдүн түрлөрүн (атоочтон атооч,

тоочтон тиш, тиштен тооч, тиштен тиш жасоочу) жана аны уюштуруучу мүчөлөрдү айтып бергиле. Оозеки мисалдар келтиргиле.

4. Сөз жас онун с н аксистик ыкмасын түшүндүргүлө.

5. Кош сөздөр жөнүндө айтып бергиле.

6. Кошмок сөздөр деген кандай сөздөр? Мисал келтирип, өз түшүнүгүңөрдү баяндагыла.

7. Кыскартылган сөздөргө мисал аап, эрежесин түшүндүргүлө.

8. Т таал сөздөрдүн жазылуу эрежелерин айтып бергиле.

55-көнүгүү. Кош, кошмок, кыскартылган сөздөрдү к тыштырып, 6 сүйлөм тү гүлө. Алардын жазылыш эрежелерин, аныктамаларын айтып бергиле.

56-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн атаал сөздөрдү апкыла. Т таал сөздөрдүн кайсы түрү экенин ажыраткыла, эрежелерин айтып бергиле. Жазуу эрежелерин түшүндүргүлө.

1. Биринчи байлык — ден соолук, эк нчи байлык — ак ж олук. 2. Ачкөз бирөөнүн бактысына көз артат. 3. Жакшы болмок аста-аста, жаман болмок бирпаста. 4. Анда-санда чы кан кондукторлордун ышкырыгы, каршытерши жүргөн поезддердин үнү, кишилердин ызычуусу үстү-үстүнө күчө .

18-§. ОРФОГРАФИЯ ЖАНА ОРФОЭПИЯ. КЫРГЫЗ ОРФОГРАФИЯСЫНЫН НЕГИЗГИ ПРИНЦИПТЕРИ

Адабий тилдин жазууда колдонула турган бирдиктүү нормаларын туура сактап, атайын иштелип чыккан эрежелердин жыйындысы **орфография** деп аталат.

Сөздөрдү адабий тилдеги бирдиктүү норма боюнча айтууга жетектей турган жалпы эрежелердин жыйындысы **орфоэпия** деп аталат.

Тилдеги сөздөрдү белгилүү норма боюнча туура жазуу канчалык мааниге ээ болсо, аларды туура айтуунун да ошончолук мааниси бар. Ансыз тил маданиятынын жогорулашы мүмкүн эмес.

Мисалы: көрүнбөйт-көрүмбөйт, кечти-кешти, качты-кашты, көз сал-көссал

Кыргыз тилиндеги уңгу сөздөрдүн жана сөз мүчөлөрүнүн жазылышы төмөнкү эки түрдүү принципке негизделген:

1. Морфологиялык принцип. Бул уңгу сөздөрдүн бир түрдүү жазылышын камсыз кылат. Башкача айтканда, уңгу сөздөрдүн ар кандай тыбыштык өзгөрүүлөргө учурап айтылышы боюнча эмес, алардын баштапкы түрдөгү тыбыштык көрүнүшү сакталып жазылат.

Мисалы:

комусчу эмес, комузчу

кеш турду эмес, кеч турду

2. Фонетикалык принцип. Кыргыз орфографиясында сөз мүчөлөрүнүн жазылышы фонетикалык уңгуга уланган мүчө кандай өзгөрүүлөргө учурап айтылса, ошол тыбыштын түрү жазууда толук сакталат. Мисалы, көптүк мүчөнүн 12 варианты бар. Алар уңгу сөздөрдүн аяккы муунуна карата 12

түрдүү айтылат. Мынчалык көп вариантка ээ болгон мүчөлөрдү бир формага келтирип жазуу мүмкүн эмес. Ошондуктан кыргыз тилиндеги тунду сөздөрдү жазууда фонетикалык принцип колдонулат.

Мисалы: *ак куулар, тоолор, үйлөр, терезелер, гүлдөр, балдар, колдор, белдер, бактар, оттор, жемиштер, чөйчөктөр.*

Мында – **лар** мүчөсүнүн калган варианттары фонетикалык принциптин негизинде ишке ашты.

57-көнүгүү. Төмөндө келтирилген сөздөрдү дептериңерге туура жазылышы жана туура айтылышы боюнча эки мамыга бөлүп жазып чыккыла. Түгөйү жогун өзүңөр тапкыла.

Качты, кашты, таңгалды, экөө, таабалды, таап алды, өкөө, түнкү, клуб, клуп, куваныштуу, чебер, убада, чевер, кубанычтуу, портфель, партфел, увада, көп иште, жыгаччы, көбиште, жыгашчы, сен гимсиң, сен кимсиң, комузчу, комусчу.

58-көнүгүү. Окугула. Туура эмес берилген сөздөрдү тууралап көчүрүп жазгыла.

Сарала, досторуңнун, актип, туралбайт, көрелек, ачулак, аабал, амба, күштүү, карымай, склат, кебук, агайт.

59-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдүн айтылышына жана жазылышы көңүл буруп көчүргүлө.

жазылышы	**айтылышы**
качты	кашты
кечти	кешти
ишенбе	ишембе
көрүнбөйт	көрүмбөйт
бүгүнкү	бүгүңкү
нанга	наң

60-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөгү кара менен басылган сөздөрдүн жазылышы менен айтылышындагы айырманы байкагыла. Көчүргүлө.

1. Анын жаш көңүлүнө белгисиз **коркунучтан** башка **эчтеме** сезилген жок. (*А.Т.*) 2. Айтикенин моокуму **канган** жок. Жапарын б оруна кысып, кобурай берди. (*А.Т.*) 3. Ак буудай сепсе **өнгөн** жер, Адамга бакыт берген жер. (.*Ч.*) 4. Мезгил учат, күндөр өтөт **көрүнбөй**, кербендердей тизм г нен бөлүнбөй. (.*Э.*)

61-көнүгүү. Төмөнкү сүрөткө карап, сүйлөмдөр тү гүлө. Сөздөрдүн айтылышына жана жазылышы көңүл бургу .

19-§. КЫРГЫЗ ОРФОГРАФИЯСЫНЫН НЕГИЗГИ ЭРЕЖЕЛЕРИ

Кыргыз орфографиясынын атайын иштелип чыккан эрежелеринин системасы негизинен төрт бөлүмдөн турат. Алардын бири:

Сөздөрдүн уңгусу жана сөз мүчөлөрүн жазуунун эрежелери болуп эсептелет.

Кыргыз тилиндеги уңгу сөздөрдүн жана ага жалганган мүчөлөрдүн жазылышы морфологиялык жана фонетикалык принципке негизделген. Уңгу сөздөр морфологиялык принцип боюнча ар кандай тыбыштык өзгөрүүлөргө учурап айтылышы эсепке алынбастан, жазууда алардын уңгу түрүндөгү баштапкы тыбыштык көрүнүшү сакталат.

Мисалы:

жазылышы	**айтылышы**
жылаң аяк	жыңайлак
жалгыз	жаңгыз
обон	абан
бияз	бияз
сары ала	сарала

Ал эми фонетикалык принцип боюнча ага уланган мүчөлөрдүн тыбыштык өзгөрүүгө учурап айтылышы (мүчөлөрдүн вариаттары) боюнча жазылат.

Мисалы: **-да** жатыш жөндөмөнүн мүчөсү уңгуга уланганда: *балада, энеде, үйдө, короодо, атта, китепте, өрүктө, отто* болот.

Кээде айрым сөздөргө мүчө уланганда морфологиялык принцип толук сакталбай, ага фонетикалык принцип үстөмдүк кылып кеткен учурлар болот. Башкача айтканда, кээ бир уңгу сөздөр айрым мүчөлөрдүн таасири аркылуу тыбыштык составын өзгөртүп айтылып калат.

Мисалы:
эки+оо = экөө
там+ып = амп, амып
мен+га = мага
бала+лар = балдар
орун+а = орду.

62-көнүгүү. Көптүк мүчөнүн 12 вариантын колдонуп, өзүңөр андаган 3 сөзгө улап жазгыла (**-лар,-лор, -лер, -лөр, -дар, -дер, дөр, -тар, -тор, -тер, төр**).

63-көнүгүү. Төмөнкү берилген сөздөрдүн туура жазылышын жазгыла.

Ишембе, тумма, соссо, агүй, жооп пер, ала гарга, көб айт, түңкү, си ©из.

64-көнүгүү. -ым, -мак, -лык, -чаак, -ык, -кар, -гыч, -ла, -луу, -кер, -лаш, -кеч мүчөлөрүн төмөнкү берилген уңгу сөздөргө улап жазгыла.

Бас, уял, быш, ат, ач, ой, суу, жоо, ата, араба, бар, бала.

65-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдүн уңгусун таап, жазгыла:

алтоо — *у л г у:* алты
саргыч —
орду —
ысыгыраак —
эрди —
жумша —

66-көнүгүү. -чы, -чыл, -чык, -сыз, -мак мүчөлөрүнө тийиштүү уңгуларды коюп жазгыла:

Кой, жылкы, суу, көл, чын, калп, бала, ата, тоо, ойно, жаз, к .

20-§. СӨЗДӨРДҮ БИРГЕ ЖАНА БӨЛӨК ЖАЗУУ ЭРЕЖЕЛЕРИ

Сөздөрдү бириктирбей, ар бирин айрым-айрым жазуу айтылып ж ткан ойду так, туура түшүнүүгө, сүйлөмдөрдөгү ар бир сөздүн чегин ажыр тып таанууга толук мүмкүнчүлүк берет.

1. Кошмок сөздөрдүн түгөйлөрү бир маанини билдиришине караба тан, ар бири бөлөк жазылат: алтын саат, Ата журт, Ата Мекен, айылдык кеңеш, темир жол, таш көмүр, өнөр жай.

2. Т таал сан тоочтор бөлөк жазылат: жыйырма беш, бир жүз он   , эки миң он эк нчи, алтымыш беш, эки жүз элүү.

3. Т таал тиштердин түгөйлөрү да бөлөк жазылат: окуп ж тат, иштеп келе ж тат, жүгүрүп келе жаттым эле.

4. Өз аты менен к тар колдонулган же ылакап к тарында айтылган кээ бир кошмок сөздөр арасына дефис коюлба тан ар башка жазылат: Тоголок Молдо, Жаңыл Мырза, Молдо Кылыч, Мухаммад Юсуф, Абу Али ибн Сина, Акыл Карачач, Эр Табылды, Эр Төштүк.

5. Адамдардын кесибин, ткарган ишин, өнөрүн, бийлигин көрсөткөн сөздөр кичине тамга менен бөлөк жазылат: Курманжан д тка, Чыңгыз хан, Орхон хан, Тагай бий, Кожожаш мерген.

Сөздөр төмөндөгүдөй учурда бирге жазылат:

1. Курамдык бөлүктөрү өз ара биригип, тыбыштык түрүн ө гөртүп жиберген сөздөр бирге жазылат:

Мисалы:

бүгүн (бу+күн)

быйыл (бу-жыл)

өйүз (ал+жүз)

унчук (үн+чык)
агайын (ага+ини)
каякта (кай+жакта)
бүрсүгүнү (бириси+күнү)
кантип (кандай+ тип)
кайнене (кайын+эне)
кел тат (келе ж тат)
өгүнү (ал+күнү)
жыланайлак (жалаң+аяк)

2. Бир компонент нин (жубунун) лекс калык мааниси жоголуп, өз алдынча колдонулбай, бир гана маани берип калган сөздөр бирге жазылат.

Мисалы: кечкурун, карамүртөз, карагат, акиташ, жайбаракат, ачкөз, чаржайыт.

3. Адамдардын, айбанаттардын, жаныбарлардын бир нече сөздөн биригип жасалган атаал энчилүү т ары бирге жазылат: Турдумамбет, Абылкасым, Төрөгелди, Сурэчки, Чалкуйрук, Гүлсары, Телтору.

67-көнүгүү. Текстти окугула. Андан кара менен берилген сөздөрдүн жазылышы көңүл бургула.

Биздин улуу **ата-бабаларыбыз** да ар дайым Мекенди сүйүү сезими менен жашашкан. Тумарис, Шырак, С итамен, **Нажми дин Кубра**, **Амир Темур**, **Бабур Мырза** сыяктуу мекенин сүйгөн **ата-бабаларыбыздын** к арман-дык арынын негиз нде да ошол сезимдер **үстөмдүк кылат**. Айныкса **он экинчи кылымда** өлкөбүзгө **бастырып кирген Чыңгыз хандын** кошуунуна каршы кайрат менен күрөшкөн **Султан Жалалиддин Мангуберд нин** эрдигин үлгү ирет нде айтууга болот.

68-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдүн м анисин түшүндүрүп бергиле жана аларга сүйлөмдөр түзгүлө.

Амир Темур, Ата Мекен, Эгемендүүлүк күнү, жыйырма бир, ырдап келе ж тат, жардам көрс .

69-көнүгүү. Окугула. Бирге жазылган сөздөргө көңүл бургула.

1. Зардуштийлик окуусунун башкы китеби болгон «Авесто» мындан дээрлик үч миң жылдар мурда биздин өлкөбүздө, бүгүнкү Харезм жеринде жаралган. Бул китеп бүгүн биз жашап турган топуракта улуу мамлекет, улуу маданият, улуу руханият болгонунан күбөлүк берүүчү баа жеткис тарыхый документ экенин Президент Ислам Каримов «Авесто» китебинин 2100 жылдыгына арналган салтанаттуу мааракеде сүйлөгөн сөзүндө баса белгилеген.

70-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү катыштырып сүйлөмдөр түзгүлө.

Кел тат, өгүнү, быйыл, теңтуш, байчечекей, Асанбай, Чалкуйрук.

21-§. БАШ ТАМГАЛАРДЫ ЖАЗУУНУН ЭРЕЖЕЛЕРИ

Жазуу иштеринде баш тамгалар төмөнкү учурларда колдонулат:

1. Сүйлөмдүн башы ар дайым баш тамга менен жазылат. Мисалы: Быйыл күз берекелүү келди. Эгиндер мол болду.

2. Ыр саптары баш тамга менен жазылат.

Эркиндик эшиктин баскычын,
Агайын бакыттын ачкычын.
Каректей аздектеп коргоюн
Ата Журт өзүнө сакчымын.

3. Бардык энчилүү аттар баш тамга менен жазылат. Мисалы: Ч.Айтматов, Т.Сатылганов, А.Якубов, Ө.Умарбеков, Алишер Навоий, Адам Ата, Умай эне, Баба Дыйкан, Хива, Самарканд, Ташкент, Ала-Арча, Сары-Челек, Чимган, Ангрен, Алмалык, Бухара, Фергана, Андижан ж.б.

71-көнүгүү. Текстти окуп чы кыла. Баш амга менен жазылган сөздөргө көңүл бургула.

ОРТО АЗИЯ

Орто Азия Евразия материг нин ички арабында жайгашкан болуп, бийик-бийик т олор жана көз жеткис тегиздиктерден түзүлгөн абигый-географи лык чөлкөм болуп саналат. Ал б тышта Каспий деңизи ж эктер нен, чыгышта Кытай чек арасына чейин, түндүктө Урал т олору жана Б тыш Сибирь тегиздиктер нен, түштүктө Иран, Ооганстан чек арасына чейин созулуп ж тат. Аянты 2,4 миллион кв.км, анын аймагында Өзбекстан, Тажикстан, Түркмөнстан жана Кыргызстан Республикалары, ошондой эле Казакс андын аябагандай чоң бөлүгү жайгашкан.

72-көнүг . Өз нөр төмөнкү сүрөткө карата чакан аңгеме жазгыла. Анда баш амга менен жазылган сөздөр к тыш .

73-көнүгүү. Өзүңөр окуган көркөм адабияттардын аттарын, ошондой эле андагы каармандардын атын да жазгыла.

74-көнүгүү. Ташкент, Бухара, Хива, Кокон (мындай географиялык аттардын санын жыйырмага жеткиргиле).

75-көнүгүү. Дүйнөнүн картасы боюнча саякатка чыгабыз. Астана, Алмата, Бишкек, Түркмөнстан, Азербайжан, Иран, Түркия, Россия (мындай сөздөрдүн санын отузга жеткиргиле).

Эсиңерге туткула!

«Манас» эпосу, «Айчүрөк» операсы, «Чолпон» балети, «Алпамыш» дастаны, «Өз ДЭУ авто» заводу, «Темир аял» комедиясы, «Король Лир» трагедиясы.

Өзбекстан Республикасынын Элге билим берүү министрлиги, Низамий атындагы Ташкент Мамлекеттик педагогикалык университети, Ички иштер министрлиги.

Эгемендүүлүк күнү, Аялдардын эл аралык күнү, Жаңы жыл, Конституция күнү, Билим күнү, Достук ордени, Шухрат медалы ж. б.

Өзбекстан Республикасы, Өзбектан Республикасынын Президенти, Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, Өзбекстан Республикасынын Өкмөтү, Өзбекстан Республикасынын Олий Мажлиси, Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинети.

22-§. СӨЗДӨРДҮ ТАШЫМАЛДАП ЖАЗУУНУН ЭРЕЖЕЛЕРИ

Эгерде жазып келе жаткан сөз саптын аягына бүтпай калса, анын бүтпай калган бөлүгүн жаңы сапка ташып жазууга туура келет. Бирок сөздөрдү

бир сапт   экинчи сапка туш келди эле ашый берүүгө болбойт. Алар төмөнкүдөй жолдор менен ишке ашат:

1. Сөздөрдү ашымалдоо муун боюнча жүргү-зүлөт: ба-ла, оюн-чук, би-лим-дүү-лөр.

2. Бир муундуу сөздөр ашылбайт: кар, ат, топ, беш, жаак.

3. Ташымалдоодо бир амга же бир тыбыш сап-тын этегинде, ошондой эле башын да калты-рылбайт. Ы-сык, э-шик, ө-мүр, уу-ру. Ошондой эле йоттошкон тамгаларды жалгыз бөлүп ашууга болбойт. я-щик, ю-мор, сы-я.

4. Баш тамгаларынан кыскартылган сөздөрдү аш уга жол берилбейт. БУУ, ГРЭС, АКШ, ЖОЖ.

5. Ичкертүү (ь) жана ажыратуу (ъ) белгилери өзүнөн мурунку үнсүз тыбыштан бөлүп ашыл-байт: Ошондуктан паль-то, факуль-тет, подъ-езд, консуль- ация, болуп ашылат.

6. См, м, км, г, кг, ц, т өндүү кыскартылган сөздөр өзүнөн м рдагы цифра же сөздөн бөлүнүп ашылбайт.

Мисалы: 100 км, 10 м, 90 кг, 5 ц, 6 т, 25 см.

7. Эгер эки үндүүнүн ортосунда бир үнсүз кел-се, ал үнсүз кийинки муунга кошулуп ашылат.

Мисалы: Ка-сым, би-лим, би-ри, ма-га, са-мын, суу-нун, ки-ши, де-пу-тат, ба-кыт.

8. Эгер эки үндүүнүн ортосунда эки үнсүз кел-се ал тең ортосунан бөлүнөт:

Мисалы: Мек-теп, деп-тер, кыз-дар, кыш-так, Таш-кент, Бек-тур, жак-шы, кым-бат, дос-тор.

9. Эгер эки үндүүнүн ортосунда үч үнсүз к тар келсе, эки үнсүз биринчи муунга калган бир үнсүз кийинки муунга кошулуп ашылат.

Мисалы: цент-нер, даңк-туу, алп-тар, ант-кени, арт-кан, Өз-бекс-т .

76-көнүгүү. Берилген сөздөрдү окуп чыгып, ашымалдап көчүрүп жазгыла.

Мекен, Мамлекет, Президент, Самарканд, Фергана, Хива, Андижан, Чырчык, университет, лицей, коллеж, бакалавр, маги тратура, нтернет, баатыр, алаа, алма, сонун, эстүү, деңиз, материк, Айсберг, кемелер, океандар.

77-көнүгүү. Текстти окугула. Андан кара амга менен берилген сөздөрдү ашымалдагыла.

Элибизде «сөз тасы – кулак, суу тасы – булак», – д ген сөз бар. Неченд ген дары лардын, **деңиздердин** башаты булак болуп эсептел нет. **Өзбекстан – с уга** бай өлкө. **Көптөгөн** булактар, дары лар бар. Элибиз булакты сулуулуктун символу к тары эсептеп ыйык тутушкан. Бүт **тазалыктын**, **жакшылыктардын** башаты булак дешкен.

Составында ар кандай сырткы, ички жарааттарга пайдалуу дарылык касиети бар булактар болот. Ошондой эле жылуу **булактар** адамдын ден соолугун **чынд о го** көмөктөшөт.

Элибиз булак көзүн **тазалап** же болбосо булак башына дарак эгишкен. **Жолдон** өткөн адамдар булак боюна эс алып кетишкен. Булактын, **суунун жээгине** аштандыларды **таштаган** эмес.

78-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окугула. Ташымалдап болбой турган сөздөрдү көчүрүп алгыла.

1. Э емендүүлүккө жетишкенден соң, аз эле убакыт ич нде Өзбек тан дүйнөдөгү өнү өн мамлекеттердин к тарына чыгып алды. 2. Калыптанган салтка ылайык, мамлекеттин аты гана эмес, ошону менен к тар анын өзүнө гана тиешелүү символикалары да болот. Алар: мамлекеттик туу, герб жана гимн. 3. Ар бирибиздин сүйүүбүздөн Ата Журт, айылыбыз кооз болот, көркүнө келет, түрлөнөт, ажарланат, байый түшөт, күчүнө тол .

4. Ар бир адамдын өз мекени бар. 5. Беш таш, ток таш – жаш балдардын, көбүнчө кыздардын чакмакка окшогон оюну. 6. Ар бир элдин ата-бабасынан бери жасап, жеп жүргөн улуттук тамак-ашы бар.

79-көнүгүү. Берилген макалдарды окуп, маанисин чечмел гиле. Ар бир сөзүн ашымалдагыла.

1-топко: Жолдош күтсөң тандап күт, доого алдырбайт тар жерде. Дүйнөнүн шамы – билим, жашоонун шамы эмгек.

2-топко: Жөндөмсүз адам мөмөсүз дарак. Өнөрү жок киш нин, өнүмү жок иш нин. Сабырсыздын иши амырсыз.

3-топко: Бүгүнкү ишти эртеңкиге калтырба. Жерин сүйө албаган адам элин да сүйө албайт. Адам болуш – аста-аста, жаман болуш – бир паста.

4-топко: Тил албасты жумшаганча, тына-тына өзүң бар. Адилеттик өкүм сүргөн жерде чыр-чытак болбойт. Бүгүнкү ишти эртеңкиге калтырба.

80-көнүгүү. Бул сүйлөмдөрдөн ашымалдап жазууга болбой т рган сөздөрдү аап жа гыла. Бул сөздөрдү эмне үчүн ашымалдоого болбой т ргандыгын айтып бергиле.

1. — Ооба, байчечекей жайнаган көктөмдө жаңыдан гана кош чыгарган мезгил эмес беле. Күн тийб ген кемерлерде күрткүлөр али да жондонуп, бугуп ж ткан. Анткен менен төмөнтөн сары жел жүрүп, топурак тоборсуп, чөп кылтыйып, жаз иши улам илгерилей берген. (*Ч.А.*) 2. Суунун астында бөгөлгөн баягы казандай аштар, эми сыртка чыгып, алардын үстүнө жапжашыл, сапсары тукайга өндүү эңи чектер оюу жүргү гөн. (*Ч.А.*) 3. Эгер уят болбосо, көчө менен да жүгүрүп кетер элек. (*Ч.А.*) 4. Өрүштөгү жылкыны айдап келиш үчүн күн эрте эле. 5. Азыр асман тунук, аксакал! — деди Самтыр. (*Т.С.*) 5. Азыр асман тунук: аба суюк, күз жеткен жер даана. (*Т.* .)

Орфографиялык талдоо

Орфографияны жакшы өздөштүрүү үчүн көнүгүү иштерин, текст окуу иштерин да жүргүзүү керек. Китепти канчалык көп окусаңар, орфографиялык жактан сабаттуу жазууга жетишесиңер.

Орфографиянын материалын грамматиканын материалы менен тыгыз байланыштыруу силерди сабаттуу жазууга жетиштирет. Грамматикалык орфографиялык талдоо жүргүзүүнүн тартиби:

1. Талдоо жүргүзө турган тексттин мазмунун так ажыратуу.
2. Сүйлөмдүн кандай түрү экенин билүү.
3. Кайсы сөз түркүмү экендигин билүү.
4. Кандай формада тургандыгын билип, ар бир сөздү талдоого киришүү.
5. Сөздүн курамы боюнча талдоо, уңгу, куранды же уланды мүчөнүн туура жазылгандыгы.
6. Жоон же ичке үндүүнүн, жумшак же к т - лаң үнсүздүн туура колдонулгандыгын ажыратуу.

Машыгуу жана көнүгүү иштери

81-көнүгүү. Ушул сөздөрдүн туурасын дептериңерге көчүрүп жазгыла. Күмөн санаган жериңерди орфографиялык сөздүктөн карагыла.

Лайык — ылайык, лакап — ылакап, разы — ыразы, ирет — рет, р ттуу — ыраатуу, руксат — уруксат, иликтр — электр, режим — ирежим, бычак — пычак, резина — ирезина, быяз — пияз.

82-көнүгүү. Сөздөрдү окуп, туура жазылганын дептериңерге көчүргүлө.

Абзас — абзац, лексия — лекция, сирк — цирк, сентнер — центнер, офисер — офицер, сифра — цифра, конференсия — конференц .

МОРФОЛОГИЯ ЖАНА ОРФОГРАФ

Грамматика эки бөлүктөн турат. Биринчиси — **морфология**, экинчиси — **синтаксис**.

Морфология гректин **морфе** (форма) жана **логос** (окуу, илим) деген сөздөрүнөн алынган.

Морфология — сөздөрдүн курулушун, топторго бөлүнүшүн, сөздөрдүн өзгөрүү, жасалуу жолдорун, сөз составын окутуучу грамматиканын бир бөлүмү. Же сөз түркүмдөрүн үйрөтүүчү тил илиминин бир бөлүгү.

23-§. ЗАТ АТООЧТУН V КЛАССТАГЫ ӨТҮЛГӨН МАТЕРИАЛДАРЫН КАЙТАЛОО

1. Кандай сөз түркүмүн зат атооч деп айтабыз? Эрежесин айтып берип, оозеки мисал келтиргиле.
2. Зат атооч сөздөр кандай суроолорго жооп берет?
3. Төмөнкү сөздөрдү жөндөгүлө: бала, мал, таш, там.
4. Кыргыз тилинде канча жөндөмө бар экенин айтып бергиле.
5. Жөндөмөлөрдүн мүчөлөрүн жана кандай суроо берилерин түшүндүргүлө.
6. Эмне үчүн сөз түркүмдөрүнүн маани берүүчү, кызматчы жана өзгөчө сөз түркүмдөрү болуп бөлүнөрүн эсиңерге салгыла.
7. Энчилүү жана жалпы аттарды айтып берип, оозеки мисал түзгүлө.

83-көнүгүү. Окуп чыгып, тексттеги зат атоочторду тапкыла. Алардын энчилүү же жалпы ат экенин далилдегиле. Кара тамга менен терилген сөздөрдү талдагыла.

1. Алымкул — **Сагындын** жакыны жана байы. Сагын

жалаң гана Алымкул эмес, **Алымкулга** окшогон өзүнө жакын далай **бай-манаптардын балдарын** четке чыгарткан жок. (*К. Б.*) 2. Бала чө көн төөгө окшогон ашты Т өташ деп тап алган. Дагы бир корум **Ээрташ** деп талат. Мобу сууга **тумшугун** малып, токтоп калган **Таңкеташ.** 3.Мүйүздүү-Эненин балдары болобуз. **Умай-Энебиз** тукумум бу дүйнөдө, а дүйнөдө ынтымагын жазбасын деп, осуят аштап кеткен. 4. **Мүйүздүү Бугу Эне** артынан басты. **Жыл усуу, Кар лдөбөдөн** ашып, наркы түнөргөн т олорду ийиндеп алган экен. **Ул утоо** алыс калып ж тканы менен, арттан калкалап, жабыла ат бастырып кел ткан **б атырларга** окшоп кетет. Чоңчүйдө бул эк өнү баары таануучу. Жаман кабарыбыз жок, Инкамал апай,— деп **башкарма** көңүл тынчытты. (. *А.*) 4. Кап десең, Таластын аба ырайы да тиги ысык жактагыдай болсо кана? Султанм раттын жини келе түшкөндө, **Эркинбек** менен **Кубаткул** бир жагынан жаалап кетчү. (. *А.*)

84-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла. Зат тооч сөздөрүн таап, алар кандай суроолорго жооп берип турганын далилд гиле.

Кыргыздар — жаратылышынан сезими сергек, кы лга бай, чабыты чалкар, ачык көңүл, кең пейил, акын жандуу, зерделүү журт. Ал ми лион саптуу залкар «Манасты» берди. Аны айлап айтса бүтпөгөн, Балык, Музооке, Келдибек, Тыныбек, Акылбек, Назар, Дыйканбай, Суранчы, Калмырза, Доңузбай, Чоюке, Шапак, Тоголок Молдо, Багыш, Мамбет, Молдобасан, Сагынбай, Саякбай сыяктуу манасчылардын улуу тобун берди. (*А.*   .)

24-§. ЖӨНДӨМӨЛӨР ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Биз айылда жашайбыз. **Биздин** үй эки кабаттуу. **Үйүбүздүн** биринчи **кабатында** ашкана, коридор жа чоң зал бар. Бул **бөлмөдө** үй-бүлөбүз менен эс алабыз, чогуу кино көрөбүз.

Бул текстте **айыл**, **биз**, **үйүбүз**, **кабат**, **бөлмө** деген сөздөр *-да*, *-дин*, *-н* , *-да* мүчөлөрүнүн жардамы аркылуу башка сөздөр менен байланышып, ойду айкын, так билдирди.

Демек, белгилүү суроолорго жооп берип, сүйлөм ичиндеги сөздөрдү башка сөздөр менен байланыштырып турган -нын, -га, -ны, -да, -дан мүчөлөрү жөндөмө мүчөлөр деп аталат. Ушул мүчөлөрдүн маанисин белгилөө үчүн алынган сөз жөндөмө деп аталат.

85-көнүгүү. Төмөнкү сөздөргө **-нын, -га, -ны, -да, -дан** деген мүчөлөрүн улап, сүйлөм ойлоп жазгыла. Ал мүчөлөр уланган сөздөр башка сөздөр менен байланышып, айкын ойду билдирип турганын далилдегиле. Бул мүчөлөрсүз ал сөздөрдүн башка сөздөр менен байланышынын жоктугун түшүнгүлө.

Шаар, кыз, бала, дептер, мектеп, көчө.

86-көнүгүү. Ар бир жөндөмөнүн суроолорун берүү аркылуу төмөнкү сөздөрдү оо эки жөндөгүлө. Жөндөлгөн сөздөрдү коллективдүү талкуулагыла. Жөндөмөлөрдүн аттарын жана суроолорун атагыла.

Мугалим, доска, окуучу, сумка, кагаз.

87-көнүгүү. Өзүңөр мисал ойлоп, суроолорун берүү аркылуу жөндөгүлө. Жөндөмө мүчөлөр жана жөндөмөлөр деген эмне экенине жооп бергиле.

Кыргыз тилинде 6 жөндөмө бар, алар негизинен төмөндөгүдөй суроолорго жооп берет жана төмөндөгүдөй мүчөлөрдүн жардамы менен жасалат.

Жөндөмөлөр	Сур олору	Мүчөлөрү
1.Атооч (А.)	ким? эмне? кимдер? эмнелер? кимиси? эмнеси?	
2.Илик (И.)	кимдин? эмненин? кимдердин? эмнелердин?	-нын
3.Барыш (Б.)	кимге? эмнеге? кайда? кимдерге? эмнелер ?	-га
4.Табыш (Т.)	каерде? кимди? эмнени? каерди? кимдерди? эмнелерди?	-ны
5.Жатыш (Ж.)	кимде? эмнеде? кайда? каякта? кимдерде? эмнелерде?	-да
6.Чыгыш (Ч.)	кимден? эмнеден? каерден? кимдерден? эмнелерден? кайдан? кайсы мезгилден?	-дан

88-көнүгүү. Текстти окугула. Жөндөмө мүчө уланган сөздөрдү апкыла.

Сапар экөөбүз Сырдарыянын ж эгинде бадалдар арасында басып бар тсак, менин бутумдун алдын бир куш бырп тип уча качты. Анын учкан жерин андып карасак, ал жерде уясы болуп, уяда бир топ балапандары бар экен. Баягы учкан куш биздин балапандарын кызгана үстүбүздө чырылдап учат. Биз балапандарга тийбей өтүп кетт .

25-§. АТООЧ ЖӨНДӨМӨСҮ

Заттын атын билдирген жөндөмө **атооч жөндөмө** деп аталат.

Атооч жөндөмөнүн мүчөсү жок.

Атооч жөндөмө: ким? эмне? кимдер? эмнелер? кимиси? эмнеси? деген суроолорго жооп берет.

Мисалы: 1. Жасур Ташкентте окуйт.

2. Күч акылга баш иет.

3. Акыл айга жеткирет, өнөр көккө жеткирет.

4. Ар кандай элдин өзүнүн үрп-адаты бар.

5. Жеңишти ойлобогон адам баатыр боло албайт.

6. Жакшы киши – үлгү, жаман киши – күлкү.

89-көнүгүү. Окугула. Атооч жөндөмөдөгү сөздөрдү тапкыла.

1. Өзбекстаныбыз абдан бай өлкө. Анын бийик тоолору кендерге, жеринин асты нефть жана газга толтура. Өлкөбүздө пахта өстүрүлөт. Алтын түстүү буудайлары, а туу мөмөлөрү көзүндү жайнатат. Өзбекстан дасторкону ар бир мейманды таң калтырат.

90-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла. Сүйлөмдүн ээсин тапкыла. Ээлик милдетти аткарган сөз кайсы жөндөмөдө турганын аныктагыла.

1. Эр карыйт, ой карыбайт. 2. Жакшыга бир сөз жетет, жаманга миң сөз жетпейт. 3. Жакшы дос — жарым ырыс. 4. Тобокел — эрдин жолдошу. 5. Уят — өлүмдөн катуу. 6. Туулган жердин топурагы — алтын.

91-көнүгүү. Окуп чыгып, атооч жөндөмөсүндө турган сөздөрдү тапкыла. Анын канча сөздөн түзүлгөндүгүн аныктагыла. Эрежесин жана суроолорун айтып бергиле.

1. Агарып таң атты. Жерден суурулуп чыккандай аска

тоолор көрүндү. Танабай карылыгын, ичер суусу, көрөр күнү байып бар тканын ойлоду. Танабай тоону беттеп бар тты. Көзүнөн аккан жаш бетин жууп, сакалын с улады, көзү жашка, көкүрөгү дартка толгон Танабай ойлуу келе жатты. (. *А.*)

2. Эртең менен Сейден кине почточу Курман чаап келди. Айыл өкмөтүнүн чабарманы ушул иши. Курмандын чаап кел енин көргөн Сейденин жүрөгү шуу дей түштү. Кеңсаларга кандай жеткенин Сейде билген жок. Денеси өлүп, калчылдаган колу менен эш кти ачты. (. *А.*)

92-көнүгүү. Көчүрүп жазып, тооч жөндөмөсүндө турган сөздөрдүн кайсы сүйлөм мүчөсүнүн милдетин ткарып турганын далилдегиле. Кандай сур го жооп берип турганын апкыла.

1. Өткөн өмүр — качкан куш. 2. Улуунун сөзүн у лбай ук. 3. Башкарма кайда кетти, балам? — деп сурады Борбук. 4. Жибек саамай, акак тиш, салындын кызыл жоолукту.

93-көнүгүү. Үйүнөрдөн тооч жөндөмөсүндө турган сөздөрдүн син аксистик кызм тына экиден мисал жазып келгиле. Окуу китебин, газета-журналдарды, адабий китептерди пайдалангыла.

26-§. ИЛИК ЖӨНДӨМӨСҮ

З ттын имге, эмнеге таандык экендигин көрсөткөн жөндөмө **илик жөндөмө** деп талат.

Илик жөндөмөнүн негизги мүчөсү **-нын**, анын 12 вarianты бар.

Илик жөндөмө **мдин? эмненин? каердин? кайсы жердин?** деген суроолорго жооп берет.

Мисалы: *Н ад ндын* сени к рулай мак аганы

— жамандык. Бах, карачы *күндүн* мемиреп тийишин!
Булуттар арап, *күндүн* көзү ачылды. *Жоргонун* үрөйү учуп, көккө дагы атылды. Куду эле *Мүйүздүү Эненин* өзүндөй көрүндү.

Төмөнкү жадыбалда илик жөндөмөсүнүн варианттары көрсөтүлгөн

Илик жөндөмөсүнүн мүчөсү улануучу сөздөр	-нын, мүчөсүнүн өзгөрүшү	Мисалдар
1. Үндүүлөр менен аяктаса:	-нын, -нин, -нун, -нүн	баланын, ишинин,тоонун, төөнүн.
2. Жумшак үнсүздөр менен аяктаса:	-дын, -дин, -дун, -дүн	балдардын, ишилердин, ойдун,көлдүн.
3. Каткалаң үнсүздөр менен аяктаса:	-тын, -тин, -тун, -түн	каттын, мектептин, өтүк-түн, топтун.
4.I-II жак т андык уландылар аяктаган сөздөрдө (-ым,ын)	-дын,дин, -дун, -дүн	баламдын, ининдин,уйундун, үйүндүн
5.III жактын т андык (-ы, -сы) жана жалпы т андык (-ныкы) мүчөсү менен аяктаса:	-нын, -нин, -нун,нүн	баласынын, инисинин, тоогунун, өтүгүнүн.

94-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, илик жөндөмөсүндө турган сөздөрдү апкыла, астын сызгыла.

Тил — ар бир улуттун, элдин негизги белгиси. Ал — анын арыхынын, маданиятынын, кулк-мүнөзүнүн, салт-сан асынын казынасы жана сакчысы. Эне — үйдүн куту. Мекенди коргоо — ар бирибиздин милдетибиз.

95-көнүгүү. Жогорку жадыбалдагы мисалдарды к тыш-тырып, о еки сүйлөм түзгүлө. Илик жөндөмөсүнүн **-н**

мүчөсү эмне үчүн 12 түрдүү (жадылбалда кара менен басып берилген) өзгөрүп айтыларын анык агыла.

96-көнүгүү. Жогорку жадыбалды карап, таандык мүчөлөр уланган зат тоочтор илик жөндөмөдө кандай жөндөлөрүн үйрөнгүлө. Суроолорун берүү аркылуу анык агыла.

97-көнүгүү. Текстти окугула. Андан илик жөндөмөсү уланган сөздөрдү апкыла.

ТАШКЕНТ

Ата Мекенибиздин борбору – Ташкент шаары. Ал өтө байыркы жана кооз шаар. Көчөлөрү кең, аза. Бардык жакта электр жарык ары жаркырап турат. Борбо убузда түрдүү улуттун адамдары жашашат жана эмгектенишет.

Ташкенттин көчөлөрүндө втобус, трам айлар, каттап жүрөт. Булардан тышкары, жер асты темир жолу-метрополитен жол очулардын алысын жакын кылат.

Ташкентте Өзбекстан аба жолдору виакомпаниясы, эки темир жол вокзалы, бир канча втовокзалдар бар. Ташкент аэропортунан күн сайын дүйнөнүн түрдүү шаарларына самолёттор учат. Борбо убузга ар күнү чет элдерден, областтардан көптөгөн коноктор келишет.

98-көнүгүү. Берилген сөздөрдү окугула. Бул сөздөргө илик жөндөмөсүнүн мүчөсүн улап, анын кандайча өзгөргөндүгүн байкагыла.

1. Арча, алма, бугу, ийне, үкү, мончо.
2. Жылдыз, жыл, жалбыз, көгүчкөн, айыл.
3. Топ, итеп, өсүмдүк, күч бакыт, спорт.
4. Элим, досуң, белегим, жуму ң.

§ 27. БАРЫШ ЖӨНДӨМӨСҮ

Кыймыл аракеттин, бир нерсенин кимге, эмнеге багытталгандыгын жана алардын ордун белгилөдөгү жөндөмө **барыш жөндөмө** деп аталат. Барыш жөндөмөнүн негизги мүчөсү **-га**, анын 16 варианты бар.

Барыш жөндөмө **кимге? эмнеге? каякка? кимдерге? эмнелерге?** деген суроолорго жооп берет.

1. Мекен — *баатырга* өз эне, *коркокко* — өгөй эне.
2. Сабырдуулук *адамга* көрк берет.
3. Ачык, так *сүйлөөгө* үйрөн.
4. *Иниме, Ата Мекенине, партасына.*

Барыш жөндөмөсүнүн 16 варианты төмөнкү жадыбалда көрсөтүлгөн

Барыш жөндөмөсү улан учу сөздөр	-га мүчөсүнүн вариа тары	Мисалдары
1.Үндүү тыбыштар менен аякталган сөздөрдө	-га, -го, -гө, -ге	атага, энеге, кор ого,өг өгө
2.Жумшак үнсүздөр менен аякталган сөздөрдө		үйгө,кагазга,корозго, дептерге
3. Каткалаң үнсүздөр менен аякталган сөздөрдө	-ка, -ко, -кө,-ке	ташка, мектепке, өрткө,отко
4.I, II, III жак таандык мүчөлөр менен аякталган сөздөрдө	-а, - , -о, -е	уулума, үйүңө, элиме, короомо
5.III жак таандык мүчөсү уланган сөздөрдө: (-ы,-сы) жалпы таандык (-ныкы) мүчөлөрүнөн ийин	-на,-но, - не,-нө	баласына, энесине, үйүнө, Асандыкы

99-көнүгүү. Текстти окугула. Барыш жөндөмөнүн мүчөсү уланган сөздөрдү апкыла. Мындагы **-га** мүчөсүнүн өзгөрүшүнө көңүл бургула.

АРСТАН МЕНЕН ТҮЛКҮ

Арстан кар айды. Мурункудай жорт улга чыгып, жеңиш менен кайтчу күндөр артта калды. Эми оокатка баш ча амал табууга өттү.

— Ооруп калдым, басууга жарабайм, — деген сөз аратты айбандарга. Ошентип, арстан үңкүргө жатып алды.

Айбанаттар арс анга кезек менен барып турушту. Өзүнө келген айбандардын бирөөн да сыртка чыгарган жок. Бардыгы ага жем болушту.

Күндөрдүн биринде анын үңкүрүнө түлкү келди.

— Алыңыз кандай? — деп сурады ал бир топ алыс жерде туруп.

— Өтө жаман, эмнеге алыс т руп алдың? Жаныма кел, түкө, аркы-бер ини сүйлөшөлү, — деди арстан.

— Жакын барар элем, бирок сенин үңкүрүңө ирген из көп, бирок чыккан из көрүнбөйт, — деп түлкү токойго ирип кетти.

(Кыргыз эл жомокторунан)

100-көнүгүү. Төмөнкү берилген сөздөргө барыш жөндөмөсүн улагыла. Барыш жөндөмө мүчөсүнүн варианттары пайда болушуна көңүл бургула.

Арча, з , ак куу, эчки, ийне, сүлгү, уйку, үй, б атыр, адам, кыз, кол, эшик, кыш, кат, дос, итеп, эмгек, пейзаж, бокс, теннис, эгемендүүлүк, там, энең, байкең, студентиң, синдим, агасы, сумкасы, жоолугу, элдики.

101-көнүгүү. 57-беттеги жадыбалды окуп чыгып, барыш жөндөмөсүнүн **-га, -а** мүчөсүнүн качан өзгөрүп, качан өзгөрбөй калган себебин үйрөнгүлө. Жадыбалдагы мисал

пайдаланып, сүйлөм ойлоп жа гыла. Кандай сур олорго жооп бererин аныктагыла.

102-көнүгүү. Барыш жөндөмөсү **(-га, -ка)** уланып турган сөздөрдү апкыла. Ага кандай сур олор берилерин анык- агыла. Эрежесин түшүндүргүлө.

1. Кадыр-баркка жетүү — кыйын. 2. Жоого жанынды берсең да, сырынды бербе. 3. Чындык отко күйбөйт, суугa а пайт. 4. Бетке айткан сөздүн заары жок. 5. Эр жүрөк адамга найзанын кереги жок.

103-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, барыш жөндөмөсүндө турган сөздөрдү апкыла. Сүйлөмдүн кайсы мүчөсүнүн милдетин ткарып турганын суроо берүү аркылуу анык агыла. Эмне үчүн барыш жөндөмөсүнүн мүчөсү **-га, -а** болуп өзгөргөнүн далилдегиле.

1. Кор онго кошо көрүнөт. 2. Туйгун конду туурума. Туш болдум, Абыл улума, Кан жүгүрдү м унума. 3. Бект рган баласына кат жаздырды. 4. Күлүк чыкты багыма, жет ирбей келди баарына.

104-көнүгүү. Төмөнкү сөздөргө барыш жөндөмөсүнүн мүчөсүн улагыла. Мүчөнүн өзгөргөн себебин айтып бергиле.Барыш жөндөмөсүн түшүндүргүлө.

Апам, эжеси, т онуку, шаарым, Талдыбулак, Шаршенди .

28-§. ТАБЫШ ЖӨНДӨМӨСҮ

Кыймыл-аракет т кеден-тике, түздөн-түз багы талган з тты билдир үчү жөндөмө **табыш жөндөмө** деп талат.

Табыш жөндөмөнүн негизги мүчөсү *-ны*.

Анын 13 вриантты бар.

Табыш жөндөмө *кимди? эмнени? каерди? кайсы жерди?* деген суроолорго жооп берет.

Мисалы: 1. *Эг нди* көгүндө орбо, орогуң сынар.

2. *Байлыкты* сүйгөн киши *амысты* билбейт.

Табыш жөндөмө мүчөсүнүн (-ны) варианттары төмөнкү жадыбалда көрсөтүлгөн

Табыш жөндөмө уланууучу сөздөр	-ны мүчөсүнүн вариан тары	Мисалдар
1. Үндүү тыбыштар менен аяктаган сөздөрдө	-ны, -ни, -ну, -нү	энени, аганы, терезени, көчөнү
2. Уяң, жумшак үнсүздөр менен аяктаган сөздөрдө	-ды, -ди, -ду, -дү	жылдызды, дептерди, үйдү, уйду
3. Каткалаң үнсүздөр менен аяктаган сөздөрдө	-ты, -ти, -ту, -тү	ташты, эмгекти, кушту, күкүктү
4. I, II жак таандык уландылар аяктаган сөздөрдө (-ым, н)	-ы(ы), -ди (и), ду (у), -дү (ү)	баламды (баламы) итебинди (итебини) ручкамды (ручкамы) сумканды (сумканы)
III жак таандык уланды, жалпы таандык мүчө менен аяктаган сөздөрдө (-ы, сы, -ныкы)	-н	баласы-н, үйү-н, энеси-н, мектептики-н, элдики-

Табыш жөндөмөнүн мүчөсү III жак таандык уланды *(-ы, -сы)* жалпы таандык мүчөдөн *(-нык ы)* кийин уланса, бир тыбыш сыйлыгышып кетет.

Мисалы: *атасы+ны=атасын*

үйү+ны=үйүн

Ашымдыкы+ны=Ашымдыкын.

Сүйлөм ичинде табыш жөндөмөсүнүн мүчөсү уланбай турган учурлар да кездешет. Мында ал сөздүн табыш жөндөмөдө экендигин сүйлөмдүн мазмунуна карай суроо берип ажыратабыз.

Мисалы: *Мен кат жаздым. Айнура гүл экти. Мергенчи элик атты.* Мында ар бир сүйлөмдө бирдей суроого жооп берүүчү экиден сөз бар. Ошондуктан мындай учурларда сүйлөмдүн ээсин табууда чаташып калбас үчүн суроо коёбуз.

Мисалы: *Мен китеп окудум.*

Сен эмне окудуң?

Китеп (китеп сүйлөмдүн ээси сыяктанып турат)

Ким китеп окуду?

Мен (сүйлөмдүн ээси).

Бул белгисиздикти ачуу үчүн маанисине карата табыш жөндөмөнүн суроосун берсек, табыш жөндөмөдөгү сөз кайсы бири экендиги айкын болот.

Сен эмнени окудуң?

Мен китепти окудум.

Бул жерде китеп (ти) мүчөсү көмүскөдө калып калат.

105-көнүгүү. Текстти окугула. Табыш жөндөмөдө турган сөздөрдү тапкыла. Табыш жөндөмө мүчөсүнүн варианттарына көңүл бургула.

1. Күн жерди жылытат. Достук көңүлдү жылытат. 2. Бирөөнү жамандап келген адамды үйүңө жакын жолотпо. 3. Бакыт адамдын сапатын өзгөртпөйт, аны дааналап көрсөтөт. 4. Үмүт кайгыны жеңет. 5. Эмгекти сүйбөгөн адам эси жок наадан.

106-көнүгүү. Төмөнкү сөздөргө Табыш жөндөмөнүн мүчөсүн улап көчүргүлө.

1-топко: Алча, Касым, достук, жер, иши, үкү, эл, деңиз, эжеси, иним.

2-топко: машина, өнөр, топ, Айгүл, агам, чыны, түлкү, интернет, агасы, үйү.

3-топко: Анара, өлкө, тоо, бугу, саат, кудук, шаар, китеби, ручкасы, жоолугуң.

4-топко: жүгөрү, дарбыз, коон, пахта, мамлекет, мекен, Ташкент, журтум, байкең, мугалими.

107-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн Табыш жөндөмөсүндө турган сөздөрдү көчүрүп жазгыла. Ага кандай суроолор берилерин аныктагыла.

1. Жаман салтты колдобо. 2. Мен кайра келип, Бектурганды а пай койдум. 3. Каралманы көрүп[5], аябай суктандык. 4. Тоодой болгон караны, томуктай болгон ак жеңет.

108-көнүгүү. 60-беттеги жадыбалдагы мисалдарды пайдаланып, оозеки сүйлөм түзгүлө. Табыш жөндөмөсүнүн үндүүсүнүн, үнсүзүнүн эмне үчүн өзгөрүп жүткан себебин айтып бергиле. Табыш жөндөмөсүнүн мүчөсүнүн толук жана кыскарган түрлөрүн санагыла, ага өзүңөр оозеки мисал келтиргиле.

29-§. ЖАТЫШ ЖӨНДӨМӨСҮ

Кыймыл-аракеттин кайда? кайсы мезгилде болорун, заттын кимде, эмнеде экендигин билдирген жөндөмө **жатыш жөндөмө** деп аталат.

Жатыш жөндөмөнүн негизги мүчөсү **-да**.

Анын 12 варианты бар.

Жатыш жөндөмө **кимде? эмнеде? кайда?** деген суроолорго жооп берет.

Жатыш жөндөмө мүчөсү III жак таандык уланды (-ы, -сы), жалпы аандык уландыдан (-ныкы) ийин жалганганда н тыбышы кошуп айтылат жана жазылат. Мисалы: *ба сы+да= =б ласында, үйү+да=үйүндө.*

Биз аны Асандыкында көрдүк.

Төмөнкү жадыбалда жатыш жөндөмө мүчөсүнүн варианттары көрсөтүлгөн

Жатыш жөндөмө улан учу сөздөр	-да мүчөсүнүн варианттары	Мисалдар
1.Үнд үлөр менен аяктаган сөздөрдө	-да,-до,- де,-дө	балада,төөдө энеде,көчөдө
2.Уян,жумшак үнсүздөр менен аяктаган сөздөрдө		жерде,жылдызда, үйдө,короодо
3.Каткалаң үнсүздөр менен аяктаган сөздөрдө	-та,-то,-те,-тө	аянтта,космосто, циркте,жүрөктө
4.I,II жак т андык уландылар менен аяктаган сөздөрдө (-ым,ын)	-да,-до,- де,-дө	атамда,үйүндө, эненде,тоокто
III жак т андык уланды, жалпы т андык мүчө менен аяктаган сөздөрдө (-ы,сы,-ныкы)	-нда,-ндо,-нде,-ндө	атасында, итеб нде, мектепт кинде, сумкасында

109-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп, андан ж тыш жөндөмөдө турган сөздөрдү апкыла. Ж тыш жөндөмө мүчөсүнүн варианттарына көңүл бургула.

1. Менде бар, сенде жок,
Асманда бар, жерде жок.
2. Башында эмнең бар?
Башымда бак-дөөлөт бар.
3. Ондогон окуучу футбол ийриминде машыгыш .

4. Адам аласы ичинде, мал аласы сыртында.
5. Азамат көркү – эмгекте.
Акактын көркү – берметте.
6. Дүйнөдө итептен сүйкүмдүү дос жок.

110-көнүгүү. Төмөнкү берилген сөздөргө ж тыш жөндөмөнүн мүчөсүн жалгагыла.

1-топко: суу, мөңгү, мекен, айыл, куш, шумкар, Фергана, кушу, колуң, Нурбектики.

2-топко: бүркүт, Андижан, аскер, тоо, кыштак, үйүң, Данияр, шамал, сумкасы, мамлекеттики.

3-топко: Хумсан, гүл, ке илик, доска, араба, бак, нан, илем, терезе, эжеси, агаң, байкем.

4-топко: пахта, дениз, жел, Динар, кызгалдак, Кубаттыкы, көчө, кү гүм, бакчы, энеси.

111-көнүгүү. Жатыш жөндөмөсүндө турган сөздөргө өзеки мисал келтиргиле. Төмөнкү сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, көп че иттин ордуна ж тыш жөндөмөсүнүн мүчөсүн улагыла.

1. Эр жигит үй... т улуп, жоо... өлөт. 2. Эненин к өнү бала..., баланын көөнү алаа... 3. Көчөлөр..., үйлөр..., мекемелер..., иноте трлар... желектер илинген.

112-көнүгүү. Окуп чыгып, **кимде? эмнеде? каерде? (кайда?)** деген сур ого жооп берген сөздөрдү апкыла. Мүчөсүнүн үндүүсүнүн, үнсүзүнүн өзгөргөнүн айтып бергиле. Өз оюңарды түшүндүргүлө.

1. Дары ларда, көлдөрдө, деңиздерде ар түрдүү балыктар жашашат. 2. Кыр да, тоодо да, ойдо да а пак кар ж тат. 3. Карындагы жыйылган, май азаят дечү эле. Короодогу айдаган, кой азаят дечү эле. 4. Акыл-ойдун кенчи — итепте. 5. Кең аянтта тракторун күрүлдөтүп Турдубек жүр .

113-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, ж тыш жөндөмөсү уланган сөздөрдү апкыла. Ж тыш жөндөмөсүнүн эрежесин айтып бергиле. Үнд үлөр, жумшак (к ткалаң) үнсүздөр же I, II жактын таандык мүчөлөрү уланган учурларда ж тыш жөндөмөсү кандай жөндөлөрүн, анын өзгөчөлүктөрүн анык агыла. Ж тыш жөндөмөсү канча түрдүү жөндөлөрүн санагыла.

1. Дөбөдө чайпалышкан кош теректер азыр да көз алдымда. 2. Биздин мал ушул Ала-Тоодо багылат. 3. Туйгундун көркү түлөктө, баатырдын көркү жүрөктө. 4. Осмонбек көп күүлөрдү чертип, комузда кол ойнотту. 5. Эки үйдүн тиричилиги өзүмдүн апам менен карындашымда. 6. Баланда эмне кеп, кептин баары сенде экен.

114-көнүгүү. Адегенде окуп чыккыла. Андан кийин көчүрүп жазып, ж тыш жөндөмөсүндө турган сөздөрдүн астын сызгыла. Эрежесин айтып бергиле. Мүчөлөрдүн өзгөргөн себебин түшүндүргүлө.

1. Өзбекс андын тоолорунда ар түрдүү канатт улар көп. 2. Электр энергиясын ш арлар да, кыштак арда да кеңири пайдаланышат. 3. Эмгектүү колдо чарчоо жок. 4. Катта анын аман-эсендиги жазылыптыр. 5. Муруту бар, ээгинде сакалы жок, тону бар, иерине чапаны жок.

30-§. ЧЫГЫШ ЖӨНДӨМӨСҮ

Кыймыл-араке тин кайдан баш алышын, чыгыш тегин, ордун жалпы эле *кимден? эмнеден?* экендигин көрсөтүүчү жөндөмө **чыгыш жөндөмө** деп талат.

Чыгыш жөндөмөнүн негизги мүчөсү **-дан**. Анын 12 зрианты бар.

Чыгыш жөндөмө *кимден? эмнеден? кайдан? каерден?* деген суроолорго жооп берет.

Мисалы: *Бүгүн биз айыл**дан** келдик. Ташкент**тен** Самарк ндга поезд менен бардык.*

Үчүнчү жактын таандык мүчөсүнөн жана жалпы таандык мүчөдөн кийин чыгыш жөндөмө мүчөсү **-дан** болбостон **-нан** болуп ө гөрөт.

Мисалы: *Сен жөнүндө ал кабарды компьютеринен лган. Анын үйү еникин жакшы.*

Төмөнкү жадыбалда чыгыш жүндөмө мүчөсүнүн зрианттары көрсөтүлгөн.

Чыгыш жөндөмө улан учу сөздөр	-дан мүчөсүнүн варианттары	Мисалдар
1.Үндүүлөр менен аякталган сөздөрдө	-дан, -дон, -дөн, -ден	арчадан, кор одон, түлкүдөн, ийнеден
2.Уяң жумшак үнсүздөр менен аякталган сөздөрдө	-дан, -дон, -дөн, -ден	Бурулдан, менден, жолдон, гүлдөн
3.Каткалаң үнсүздөр менен аякталган сөздөрдө	-тан, -тон, -төн, -тен	аттан, желектен, өрдөктөн, т октон
4.I, II жак таандык уландылардан кийин (-ым,ын)	-дан, -дон, -ден, -дөн	үйүмдөн, кызымдан, гүлүндөн, т огундан
4.III жак т андык уланды (-ы, -сы) жалпы таандык уландылардан кийин	-нан, -нен -нөн, -нон	атасынан, үйүнөн, итебинен, Ашымдыкынан

115-көнүгүү. Берилген тексттен чыгыш жөндөмөсүндөгү сөздөрдү таап көчүргүлө.

1. Санжырачы акылман абышкалардын сөзүн тыңдасак: көл бир амчы суудан толот. Күү болсо, бир кайрыктан чертилет. Токой бир алдан курал .

116-көнүгүү. Берилген сөздөргө чыгыш жөндөмөсүнүн мүчөсүн жалгагыла.

1-топко: казына, иши, күн, мугалим, жомок, з вод, дүйнө, түлкү, белегин, тамдыкы.

2-топко: аруу, эл, уул, кыз, күчүк, фирма, терезеси, дептерим, фермердики, самолёт.

3-топко: фабрика, интернет, бешик, аюу, көгүчкөн, кемпир, желеги, төөсү, көчөнүкү, байкем.

4-топко: машина, терек, жаз, төө, шамал, комуз, Регистан, Заркент, колуң, аты, эжемдики.

117-көнүгүү. Сүйлөмдөрдөгү чыгыш жөндөмөсү уланган сөздөрдү гана көчүрүп жазгыла. Ал сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыраткыла. Чыгыш жөндөмөсүнүн мүчөсүнүн өзгөргөн себебин түшүндүргүлө.

1. Түбөлүк жарыңдан өтөр дос болбойт. 2. Жалгыз дарак шамалдан коркот. 3. Эмгек кылсаң, жашыңдан дөөлөт кетпейт башыңдан. 4. Чындыкты базардан да сатып ала албайсың. 5. Мрамордон жасалган сыяктуу Хан-Теңири зaң ат.

118-көнүгүү. Окуп чыгып, чыгыш жөндөмөсүндө т рган сөздөрдү апкыла. Эмне үчүн чыгыш жөндөмө экендигин анык агыла. Мүчөсүнүн кандай өзгөргөнүн айтып бергиле.

1. Согуштан эч ким жакшылык көргөн эмес. 2. Атка минип чыккамын, акын болуп жашымдан. 3. Күлүктөн күлүк чыкса, төрт аягы тыбырайт. 4. Тоодон жорткон атыр жел, ак жүзүңдү аймалайт.

119-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү алты жөндөмө боюнча жөндөгүлө.

Өзбекстан, кан ттуу, алаа, Чолпон, тиг үчү, иним, Бектурдуку, синдиси, шаар, мек .

ЗАТ АТООЧТУН ЖӨНДӨЛҮШ ТИПТЕРИ

Кыргыз тилиндеги бардык зат атоочтор жөндөлөт. Ушул касиетине карай зат атоочтун жөндөлүшү **үч топко** бөлүнөт:

1. Таандык мүчө уланбаган зат атоочтун жөндөлүшү.
2. Таандык мүчө уланган зат атоочтун жөндөлүшү.
3. Аягы **-ск, -нк,- фть, -кт, -нг, -нд, -мн** тыбыштары менен бүткөн сөздөрдүн жөндөлүшү.

Булардын ичинен таандык мүчө уланбаган зат атоочтун жөндөлүшү болсо өз ара дагы **үчкө** бөлүнөт:

1. Аягы үндүүлөр менен бүткөн зат атоочтун жөндөлүшү.
2. Аягы жумшак үнсүздөр менен бүткөн зат атоочтун жөндөлүшү.
3. Аягы катаң үнсүздөр менен бүткөн зат атоочтун жөндөлүшү.

Эми бул жөндөлүштөрдү карап чыгабыз:

31-§. АЯГЫ ҮНДҮҮЛӨР МЕНЕН БҮТКӨН ЗАТ АТООЧТУН ЖӨНДӨЛҮШҮ

Аягы үндүүлөр менен бүткөн зат атоочтор жөндөлгөндө жөндөмө мүчөлөрдүн башкы тыбыштары толук сакталат, сөздөгү жоон, ичке үндүүлөргө карай жөндөмөнүн үндүүлөрү кээде өзгөрсө, кээде өзгөрбөйт:

М и с а л ы:

А. *талаа*	*тоо*	*эже*	*үй-бүлө*
И. *талаа+нын*	*тоо+нун*	*эже+нин*	*үй-бүлө+нүн*
Б. *талаа+га*	*тоо+го*	*эже+ге*	*үй-бүлө+гө*
Т. *талаа+ны*	*тоо+ну*	*эже+ни*	*үй-бүлө+нү*

Ж. *т лаа+да*	*тоо+до*	*эже+ни*	*үй-бүлө+дө*
Ч. *т лаа+дан*	*тоо+дон*	*эже+ден*	*үй-бүлө+дөн*

120-көнүг . Өз нөр аягы үндүүлөр менен үткөн зат тоочторду жөндөгүлө. Зат тоочтун жөндөлүш т тери канчага бөлүнөрүн санагыла. Жөндөмөлөрдүн эреж син айтып бергиле.

121-көнүгүү. Тексттен аягы үндүүлөр менен үткөн зат тоочтордун кайсы жөндөмөдө турганын апкыла. Өзгөчөлүктөрүн анык агыла.

БЕШИК ЫРЫ

Бешик ыры кыргыздарда байыркы учурларда эле пайда болгон. Эненин чүрпөсүнө болгон м эрими бешик ырынан, к эде талгандай бөбөк ырынын наз ктигинен, эркелеткен мүнөзүнөн байкалып т рат.

Бешик ыры ар дайым эле бала с ротуу үчүн гана эмес, ал жакшы тилек билдирүү, эненин кубанычын, муңун, баланын ата-бабаларынын санжыргалуу оку ларын, эл жомокторун, дас андарын айтуу менен баланы жаш кезинен жакшы жүрүм-турумдарга арби лоо үчүн ырдалган.

122. Текстти көчүрүп жазып, зат тоочтордун кайсы жөндөмөдө турганын айтып бергиле.

КЫРГЫЗ САЛТЫ

Кыргыздардын көп балалуу болушу рмат-сый деп эсептелинет. Бала т улганда ата-энесинин сары май омуруп, жентек бериши салт. Наристенин туулганына үч, беш же жети күн толгондо бешикке бөлөө салтанаты өткөрүлөт. Ал эми баланын жарыкка кел енине кырк күн толгондо, «ит көйнөгүн» чечип, «кырк көйнөгүн» кийгизүү да ө гөчө сал анат. «Кырк көйнөк» кырк түстүү чүпүрөктөн к ралып тиги .

Баланы беш кке сал уга, алгач чачын алдыр уга адатта келин араптан аякелери катышып, жээнине кийим алып келүүгө, белек берүүгө, энчи бөлүүгө милдеттүү. *(«А. Т.»)*

123-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү жөндөмө мүчөлөр боюнча жөндөгүлө.

1-топко: алма, суу, окуучу, эне, сөйкө;
2-топко: арча, тоо, койчу, тигүүчү, бугу;
3-топко: түлкү, жүгөрү, малчы, карга, төө;
4-топко: музоо, Айша, дүйнө, жарма, күзгү.

32-§. АЯГЫ ЖУМШАК ҮНСҮЗДӨР МЕНЕН БҮТКӨН ЗАТ АТООЧТУН ЖӨНДӨЛҮШҮ

Аягы жумшак үнсүздөр менен бүткөн зат тоочтор жөндөлгөндө айрым жөндөмө мүчөлөрдүн (илик, абыш) башкы үнсүз тыбыш ары гана жумшарып, калган жөндөмөлөрдө тыбыштык түзүлүшүн толук сактап, к эде үнд үлөрү ө гөрөт.

А. *кыз*	*жер*	*кол*	*көл*
И. *кыз+дын*	*жер+дин*	*кол+дун*	*көл+дүн*
Б. *кыз+га*	*жер+ге*	*кол+го*	*көл+гө*
Т. *кыз+ды*	*жер+ди*	*кол+ду*	*көл+дү*
Ж. *кыз+да*	*жер+де*	*кол+до*	*көл+дө*
Ч. *кыз+дан*	*жер+ден*	*кол+дон*	*көл+дөн*

124-көнүгүү. Көчүрүп жазып, аягы жумшак үнсүздөр менен үткөн сөздөрдүн кандай жөндөлөрүн апкыла.

1. Иш сүйгөн колдон тоо кулайт. 2. Уста темирден да алтын к ыч жасайт. 3. Адамды адам кылып апкан эмгек. 4. Сыйга — сый, сыр аякка бал. 5. Кыздын көзү кызылда. 6. Ата-эненди сыйласаң, өз балаңдан опаа көрөрсүң.

125-көнүгүү. Аягы жумшак үнсүздөр менен **(з, б, л, р, м, й, ж)** бүткөн сөздөргө мисал тапкыла, аларды оозеки жөндөгүлө.

126-көнүгүү. Төмөнкү уяң жана жумшак үнсүздөр менен бүткөн сөздөрдү жөндөгүлө.

1-топко: дептер, үй, килем, жылдыз;
2-топко: гүл, көгүчкөн, жер, асман;
3-топко: завод, Мекен, Наманган, шаар;
4-топко: айыл, кийим, журнал, күн.

33-§. АЯГЫ КАТКАЛАҢ ҮНСҮЗДӨР МЕНЕН БҮТКӨН ЗАТ АТООЧТУН ЖӨНДӨЛҮШҮ

Аягы каткалаң үнсүздөр менен бүткөн зат атоочтор жөндөлгөндө жөндөмө мүчөлөрдүн башкы тыбыштары каткалаң үнсүздөргө өтөт.

М и с а л ы:

А.	*бак*	*конфет*	*от*	*топ*
И.	*бак+тын*	*конфет+тин*	*от+тун*	*топ+тун*
Б.	*бак+ка*	*конфет+ке*	*от+ко*	*топ+ко*
Т.	*бак+ты*	*конфет+ти*	*от+ту*	*топ+ту*
Ж.	*бак+та*	*конфет+*	*от+то*	*топ+то*
Ч.	*бак+тан*	*конфет+тен*	*от+тон*	*топ+тон*

127-көнүгүү. Окуп чыгып, аягы каткалаң үнсүздөр менен бүткөн зат атоочторду таап, анын кандай жөндөлгөнүн аныктагыла. Эмне үчүн каткаландашып жөндөлгөн себебин айтып бергиле.

1. Кыргыз элинде жарыкка жаңы келген перзентке ат коюу каадасы өтө зор мааниге ээ. Ат, сөзсүз түрдө, келечекке байланыштырылып коюлушу керек. Ошол ат баланы өмүр бою коштоп жүрөт. 2. Адеби жок жигит — жүгөнү жок атка окшош. 3. Деңизди көргөн көлчүктөн коркпойт. 4. Достун жаны бир, туугандын малы бир.

5. Жемди көрүп, көктөгү куш торго түшөт. 6. Жаздын камын кышта ойло. 7. Кандын жигиттери акмакты таба албай коюшту.

128-көнүгүү. Аягы к ткалаң үнсүздөр менен **(т, ш, к, п)** үткөн сөздөргө 3- 4 мисал ойлоп апкыла, аларды жөндөгүлө. Жөндөлүштүн типтери жөнүндө айтып бергиле.

129-көнүгүү. Төмөнкү берилген сөздөрдү жөндөгүлө.

1-топко: мектеп, оюнчук, желек, Алмалык, топ;
2-топко: итеп, эмгек, интернет, Заркент, курулуш;
3-топко: кат, сандык, Ташкент, Жызак, тоют;
4-топко: сел инчек, кийик, аянт, бычак, чогулуш.

34-§. ТААНДЫК МҮЧӨЛӨР УЛАНЫП ТУРГАН ЗАТ АТООЧТОРДУН ЖӨНДӨЛҮШҮ

Таандык мүчөлөр уланып турган зат тоочтор барыш, абыш, ж тыш, чыгыш жөндөмөлөр менен жөндөлгөндө бир кыйла ө гөрүүлөр болот.

1. Биринчи жана э инчи жактын аандык мүчөлөрү уланып турган зат тоочторго барыш жөндөмөнүн ***-га*** мүчөсү уланганда мүчөнүн башындагы ***г*** тыбышы түшүп калып, **-а, -е, - , -ө** формасында калат.

Мисалы: агам+га=агама, эжең+га=эжеңе.

2. Үчүнчү жактын таандык мүчөсү уланып турган зат тооч сөздөр илик жөндөмөдөн башка бардык жөндөмөлөрдө ө гөрүүгө учурайт.

Үчүнчү жактын таандык мүчөсү уланып турган зат атоочтордо жөндөмө мүчөлөрдүн өзгөрүү жадыбалы

Жөндөмөлөр	Сөздөрдүн эң аяккы муунунда үндүүгө карай өзгөрүүсү			
	ы	и	у	ү
Атооч	-	-	-	-
Илик	нын	нин	нун	нүн
Барыш	на	не	но	не
Табыш				
Жатыш	ңда	ңде	ңдо	ңдө
Чыгыш	нан	нен	нан	нөн

А. мекеним, балаң, китеби
И. мекенимдин, балаңдын, китебинин
Б. мекениме, балаңа, китебиңе
Т. мекенимди, балаңды, китебин
Ж. мекенимде, балаңда, китебинде
Ч. мекенимде, балаңдан, китебинен

130-көнүгүү. Берилген текстеги кара тамга менен басылган сөздөрдү кайсы жөндөмөдө тургандыгын аныктагыла.

Манастын атасы Жакып өз агайын-туугандары менен Алтай **тоосуна** качып барат. Алтай тоосунда жүргөндө байбичеси Чыйырды уул төрөйт.

Эл чогулуп, чоң той берип, атын **Манас** коёт. Ошол эле күнү Жакыптын жылкычылыгынын **өрүшүндө** кула бээ кулун төрөйт. Кула кулан чоңоюп, кийин Аккула деген тулпар болуп, аны Манаска энчиленип калыптыр.

131-көнүгүү. Төмөнкү зат атоочторго I, II жактын таандык мүчөлөрүн улагыла. Оо еки жөндөп, өзгөчөлүгүн түшүндүргүлө.

Дептер, калем, чайнек.

132-көнүгүү. Окуп чыгып, таандык мүчөлөр уланган зат атоочтордун кайсы жөндөмөдө турганын тапкыла. Таанд

мүчөлөр уланбай турган сөздөрдүн жөндөлүшүнөн кандай айырмалана турганын түшүндүргүлө.

1. Уулум, адегенде душмандан сак бол. Сабыр кылгын, душмандарыңды көбөйтпөгүн. Өзүңдөн чыныгы досторуңду көбөйтүүгө аракет кылгын. Уулум, ачууңа карабай иш кылсаң, уят каласың. Чын сырымды айтып жатам. Эгерде бир адам сенин айыбыңды, кемчилигиңди бетиңе айтса, сен аны туура кабыл ал. Мен да болгон кемчилигимди жоём. Акылыңа, кеңешиңе чоң ыракмат, ата! 2. Зейнеп чыканагын тизесине, алаканын жаагына коюп, терең ойго кетти.

133-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү жөндөгүлө. Жөндөмө мүчөлөрдү таапкыла. Эмне үчүн ушундай жөндөлөрүн аныктагыла.

Эжем, үстөлүң, балам.

134-көнүгүү. Берилген сөзлөрдү жөндөмөлөр боюнча жөндөгүлө.

1-топко: алмасы, көчөтүң, үйүм, туусу
2-топко: сумкасы, байкең, гүлү, белеги
3-топко: айылым, китебиң, мектеби, сабагы
4-топко: жоолугум, атаң, эжеси, герби

35-§. АЯГЫ -СК, -НК, -ФТЬ, -КТ, -НГ, -НД, -МН ТЫБЫШТАРЫ МЕНЕН БҮТКӨН СӨЗДӨРДҮН ЖӨНДӨЛҮШҮ

Орус тилинен же ал аркылуу башка тилдерден кабыл алынып, аягы **-ск, -нк, -фть, -кт, -нг, -нд, -мн** тыбыштары менен бүткөн сөздөр жөндөлгөндө уңгу менен мүчөнүн ортосуна бир үндүү **(ы, и, у, ү, а)** тыбыш кошулуп айтылат жана жазылат. М и с а л ы:

А. *Минск*	*факт*
И. *Минск+и+нин*	*факт+ы+нын*
Б. *Минск+и+ге*	*факт+ы+га*

Т. *Минск+и+ни*	*факт+ы+ны*
. *Минск+и+де*	*факт+ы+да*
Ч. *Минск+и+ден*	*факт+ы+дан*

А. *нефть*	*танк*
И. *нефт+и+нин*	*танк+ +нын*
Б. *нефт+и+ге*	*танк+а+га*
Т. *нефт+и+ни*	*танк+а+ны*
Ж. *нефт+и+де*	*танк+а+да*
Ч. нефт+и+ден	*т нка+дан*

Кээ бир **-нк, -мн** тыбыш ары менен аяктаган сөздөргө мүчө уланганда үндүү тыбыш кошулбай жөндөлөт жана жазылат.

М и с а л ы:

А. *банк*	*цинк*
И. *банк+тын*	*цинк+тин*
Б. *банк+ка*	*цинк+ке*
Т. *банк+ты*	*цинк+ти*
Ж. *банк+та*	*цинк+те*
Ч. *банк+тан*	*цинк+тен*

135-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү жөндөгүлө. Аягы ***-ск, -нк, -фть, -нг,- нд, -мн*** тыбыштары менен үткөн сөздөрдүн кандай жөндөлүш өзгөчөлүгү бар экенин, зат тоочтордун жөндөлүшүн айтып бергиле.

Гимн, фонд, Беловодск, митинг.

136-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү жазып жөндөгүлө. М рунку жөндөлүшү менен азыркы жөндөлүшүнүн кандай айырмачылыгы бар экенин түшүндүргүлө.

Танкасы, фондусу, нефтиси.

137-көнүгүү. Аягы ***-ск, -нк, -фть, -кт, -нг, -нд, -мн*** тыбыш ары менен үткөн сөздөрдү к тыштырып, оо ки сүйлөм түзгүлө. Эгерде жөндөмөдө т рса, кандай өзгөчөлүктөргө ээ экенин түшүндүргү .

36-§. ЗАТ АТООЧТУН ЖАКТАЛЫШЫ

Жак мүчөлөр негизинен тишке гана таандык. Зат тоочтор жак албайт, жак мүчөлөр менен да өзгөрбөйт. Бирок адамзаттык зат тоочтор баяндоочтук милдет ткарганда гана жак мүчөлөрдү кабыл алат.

Демек, зат т очтун баянд очтук милдет ткаргандагы жак мүчөлөр менен өзгөрүшү **зат атоочтун жакталышы** деп аталат.

Жак мүчөлөр жакты билдирүү менен жекелик, көптүк санда айтылат.

Биринчи жактын жекелик санын **-мын,** көптүк санын **-быз,** э инчи жактын жекелик санын **-сың,** көптүк санын **-сыңар** мүчөсү билдирет.

Үчүнчү жактын жак мүчөсү жок.

Э инчи жактын жекелик санынын **-сың** мүчөсүнөн кийин көптүк сандын **-лар** мүчөсү **-ар** түрүндө уланат.

М и с а л ы: *б ласың+дар* эмес, *б ласың+ар; окуучусуң+дар* эмес, *окуучусуң+ар; доктурсуң+дар* эмес, *доктурсуң+ар; кишисиң+дер* эмес, *кишисиң+ер.*

Жак мүчөлөр таандык мүчөлөрдөн кийин да улана берет.

М и с а л ы: *Иниңмин, инимсиң, инисимин, инисисиң, инисисиз.*

Жак алып т рган зат тоочтор эч качан жөндөлбөйт.

138-көнүгүү. Төмөнкү жадыбалды пайдаланып, жак мүчөлөрдү көңүл коюп үйрөнгүлө.

Жак мүчөлөрдүн өзгөрүшү

Жагы	Түрү	Жекелик санда	Жагы	Көптүк санда
I. Мен	жөнөкөй	-мын (мин, -мун,-мүн)	Биз	-быз,(-биз,-бүз,-буз, -пыз,-пиз,-пуз,-пүз)
II.Сен	жөнөкөй	-сың,(-сиң, -суң,-сүң)	Силер	-сыңар (-сиңер, -суңар,-сүңөр)
Сиз	сылык	-сыз (-сиз, -суз,-сүз)	Сиздер	-сыздар (-сиздер, -сүздөр,суздар)
III.Ал	—	—	Алар	

139-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү жогорку жадыбалдагы көрсөтүлгөн жак мүчөлөр менен жекелик, көптүк санда жак агыла. Жак мүчөлөрдүн өзгөрүшүн байкагыла. Жак мүчөлөрдү ж тка үйрөнгүлө.

Психолог, опер тор, космонавт, менеджер, мектеп, парта.

140-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү жак агыла. Анын жекелик же көптүк санда айтылганын далилд гиле. Жак мүчөлөрдүн кантип өзгөргөнүн айтып бергиле.

Окуучу, студент, коммерсант, депутат.

141-көнүгүү. Көчүрүп жазып, жак мүчөлөрүн апкыла. Кайсы жакта (I, II), кайсы санда (жекелик, көптүк) айтылып ж тканын көрсөткүлө.

1. Кийинки жылдары жумушчумун, з воддо иштейм. 2. Окуучумун, өз милдетимди так   ткарам. 3. Силер жашсыңар, ошон үчүн көптү билишиңер керек. 4. Биз алдыңкы жаш арданбыз, ошон үчүн сыймык анабыз. 5. Азыркы бейпил заманда күнүбүз да, асманыбыз да ачык.

142-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү жекелик, көптүк санда жак агыла. Мүчөлөр уланган сөздөрдүн эмне үчүн жөндөлбөй т рганын далилд гиле.

Мугалим, баласы,   ң.

143-көнүгүү. Көчүрүп жазып, жак алып турган зат т очторду апкыла. Кайсы жакта, кайсы санда турганын анык агыла. Эрежелерин айтып бергиле.

1. Студентмин, шаарда окуйм. 2. Алдыңкы ок учуларыбыз менен сыймык анабыз. 3. Поэзия, элден чыккан булаксың, Кайрат берип, кары-жашка кубатсың. 4. Биз азыркы өсүп-өнүгүүнүн күбөсүбүз. 5. Силер да күбөсүңөр. 6. Биздин айылыбыз, силердин айылыңар.

37-§. ЗАТ АТООЧКО МОРФОЛОГИЯЛЫК ТАЛДОО ЖҮРГҮЗҮҮНҮН ТАРТИБИ

Зат тоочко морфологиялык алдоо жүргүзүүнүн артиби төмөнкүчө болот:

1. Зат тоочту табуу.
2. Зат тоочтун лекс калык жана грамм тикалык маанисин аныктоо.
3. Зат тоочтун жекелик жана көптүк санда экендиги.
4. Энчилүү жана жалпы ат экендиги.
5. Кайсы сөз түркүмүнөн жасалгандыгы.
6. Уңгу мүчөгө ажыр туу. Мүчөнүн түрлөрүн табуу.
7. Сүйлөм ичиндеги ткарган милдети.

Мисалы: *Мекенибиз токойлуу жерлерге, тоолор менен дарыя арга бай өлкө.*

Бул сүйлөмдө *мекенибиз, жерлерге, т олор, дарыя арга, өлкө* деген 5 зат тооч бар. *Мекенибиз* — жалпы ат, бул сөздүн уңгусу – *мекен,* мүчөсү -ыбыз, I жактын таандык мүчөсүнүн көптүк түрү, *эмнебиз?* деген суроого жооп берди. *Жерлерге* – жалпы ат, уңгусу – *жер,* мүчөсү *-лер*, көптүк мүчө, *-ге*, барыш жөндөмөнүн мүчөсү; *тоолор* – жалпы ат, уңгусу – *тоо*, мүчөсү *-лар*, көптүк мүчө;

дарыя арга – жалпы ат, бул сөздүн уңгусу – *дарыя*, мүчөсү *-лөр*, көптүк мүчө. *-га* барыш жөндөмөнүн мүчөсү; *өлкө* – жалпы ат, бул сөз уңгу түрүндө.

144-көнүгүү. Окугула. Кара менен басылган сөздөргө морфологи лык алоо жүргүзгүлө.

УЯ САЛУУ

Жаз келди. **Жаздын** келиши **чабалекейлерди** чакырды. **Терезеден чабалекейдин** э инчи бирөө учуп ирди. Анын экөө тең ары-бери айланып учушту. Көрсө, алар өзүлөрүнө уя салуунун жолун издеп жүрүшүптүр. Ушундан баштап экөө тең тынбай иштеп жатышты. Алардын бири ылай алып келсе, э инчиси чөп тиштеп келип уя куруп жатышты. Алардын эмгекчилдигине таң калдым.

Чабалекейлер **үйлөрүн** куруп бүтүшкөн күнү аябай майрамдашты. Булар да өзүлөрүнүн **эмгегине** кубанып жатышты. Канатт улар да өз **эмгег ин үзүрүн** сезишет экен.

145-көнүгүү. Төмөнкү берилген зат тоочторго морфологи лык алдоо жүргүзгүлө.

1-топко: Ата журтубузга, сумкасына, досумду, Ферганадан.

2-топко: Айылга, Бухарада, мамлеке ин, сыйлыктар.

3-топко: портретине, Амир Темурдун, тынчтыкка.

4-топко: ынтымакка, Самаркандда, Хи здан, байлыгыбыз.

146-көнүгүү. Үйдөн жогорудагы көнүгүүдөгүдөй төрт сөзгө морфологи лык алдоо жүргүзүп, чечмелеп жазып келги .

38-§. СЫН АТООЧ. САПАТТЫК ЖАНА КАТЫШТЫК СЫН АТООЧТОР

Сын тоочтор заттардын ар түрдүү белгилерин жана башка зат менен болгон байланышын билдиришине карай **сапаттык** жана **катыштык сын атооч** болуп экиге бөлүнөт.

З ттын сын-сып тын, өңү-түсүн, сап тын, белгисин, формасын, мүнөзүн ж.б. түздөн-түз көрсөткөн сын тоочтор **сапаттык сын атоочтор** деп талат.

Сапаттык сын тоочторго төмөнкү сөздөр ирет:

Уңгу (тубаса) сын тоочтор: *жакшы, жаман, сулуу, шайыр, тегерек, ичке, ак, кызыл, кара, сары, бийик, жапыз, жоош, тентек, ачуу, ысык, чоң, таза, кенен.*

Башка бир зат менен болгон байланышына, кандайдыр бир катышына карай з ттын өзгөчөлүктөрүн көрсөт үчү сын тоочтор **катыштык сын атооч** деп талат.

Катыштык сын тоочтор көбүнчө өзү аныктап турган сөзү менен бирге айтылат жана сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы менен түзүлөт.

-луу: *акылдуу, малдуу, тартиптүү, күчтүү;*

-дай: *тоодой (толкун), атырдай (жытуу), кагаздай (ак);*

-лык: *айылдык (жигит), шаардык (киши), айлык (акы);*

-гы: *түнкү (сугат), тоодогу (малчылар), бүгүнкү (күн);*

-лаш: *аталаш (туугань), сырдаш (жигит), айылдаш (балдар);*

-чыл: *уйкучул (киши), жаанчыл (ай), эмгекчил (адам), ойчул (бала);*

-чан: *тончон, кийимчен, пальточон, тумакчан.*

147-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, сапаттык сын тоочторду апкыла. Эмне үчүн сап ттык сын тооч экенин анык агыла. Сын т очтун эрежесин эсиңерге түшүргүлө.

1. Сары аман күлүктү, сары аязга суутту. 2. Кер сары болуп өңүнөн, азып жүргөн балалык. 3. Жүргөн жерин гүлдөтүп, дурус кылган аккан суу. 4. Кара жерге жымылдап, кирип өттүң аккан суу. 5. Көк өрдөк сүзүп өтпөгөн, көлдүн пири ким экен? 6. Жакшы танын баласы, жанга салган болоттой. (Жеңижок)

148-көнүгүү. Төмөнкү ырды окуп чыгып, сапаттык жана к тыштык сын тоочторду апкыла. Алардын эреж син түшүндүргүлө, оо ки мисалдар келтиргиле. Эмне үчүн сап ттык, к тыштык сын тооч экенин далилд гиле.

Кыялы комуз миң кылдуу,
Чертилсе комуз көп сырдуу.
Өмүрдүн өзү сыяктуу,
Жумшак, аттуу, жыпжылуу.
Көйрөң, жеңил, шашкалак,
Билүү кыйын, кандай бу?

(. О.)

149-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окуп, адегенде сап ттык, кийин к тыштык сын тоочторду көчүрүп жазгыла. Уңгу, мүчөгө, мүчөнүн түрлөрүнө ажыраткыла.

1. Бапестеп өстүрүлгөн кызыл, сары, ак гүлдөр айланага көрк берип турат. 2. Алтындай жаштык бар кезде, айлуу түндө ойнодук. 3. Ак жеринен күйдү деп, калың жыйын сөз кылсын. 4. Айылдаш достор жанаша, айтканым болор амаша. 5. Аш усу бийик бел ашып, басып келдим Аксы .

39-§. СЫН АТООЧТУН ДАРАЖАЛАРЫ

Сап ттык сын тооч аркылуу анык ал учу з ттагы (кыймыл-араке теги) белгилердин ар түрдүү даражада (жай, салыштырма, күчөтмө, басанд тма) экендигин көрсөткөн сын тоочтор **сын атоочтун даражалары** деп талат.

Кыргыз тилинде сын тоочтун 4 даражасы бар.

Сын тоочтун даражала
- Жай даража
- Салыштырма даража
- Күчөтмө даража
- Басанд тма даража

1. **Жай даража.** Заттын белгисин кандай нормада экендигин билгизип, тайын мүчөлөрдүн жардамысыз, унгу (тубаса) түрүндөгү сап ттык сын тоочтор аркылуу жасалат. М и с а л ы: *кызыл, сары, сонун, ак, көк, кара, жашыл, бийик, узун, кыска, ачуу, ийри, калың, кең, тоголок, сүйрү.*

Жай даража сын тоочтун башка даражаларын түзүүгө негиз болот.

2. **Салыштырма даража.** Заттагы бир эле белги э инчи заттын белгиси менен салыштырылат. Демек, эки з тын бир белгиси боюнча бири-бири менен салыштырылышы сын тоочтун **салыштырма даражасы** деп талат.

3. Күчөтмө даража. Заттын сын-сып тын жогорку деңгээлде экендигин көрсөтөт да, төмөндөгүдөй жолдор менен жасалат.

1) *Эң, абдан, өтө, аябай (аябаг дай), чымкый, чылк* деген күчөтмө бөлүкчөлөрдүн сын тоочко айкалышып айтылышы аркылуу жасалат.

М и с а л ы: *Эң сонун, абдан жакшы, өтө кооз, аябай таттуу, чымкый кызыл, чылк семиз.*

4. Басандатма даража. Заттагы белгинин нормалдуу белгиге жете бербегендигин же анын басанд тылып айтылышын билдирет жана төмөнкү мүчөлөрдүн жардамы менен жай даражадан жасалат.

Жай даража	Басандатма даражаны уюштур чу мүчөлөр	Мисалдар
ак	**-ыш**	*агыш, көгүш*
кир	**-гыл**	*киргил*
көк	**-ылжым, -ылжын**	*көгүлжүн— көгүлжүм,*
	-ылтыр	*каралжым— каралжын көгүлтүр*
сары	**-гыч, -гылт,**	*саргыч, саргылт,*
кызыл	**-гылтым**	*кызгылт, кызгылтым*
ак	**-ча**	*акча,*
боз	**-ом , -омт**	*б зомук, б зомтук*

150-көнүгүү. Жай даражага берилген жогорку мисалдарды к тыштырып, о еки сүйлөм түзгүлө. Эмне үчүн алардын жай даража экендигин түшүндүргүлө, ереж син айтып бергиле.

151-көнүгүү. Төмөнкү салыштырма даражанын кандай жолдор менен жасалгандыгын айтып бергиле.

Узунураак, күчтүүрөөк, мага караганда чоң (чоң раак), үйдөн ичирээк.

152-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окуп чыгып, күчөтмө даражаны апкыла. Кандай жолдор менен жасалганын анык агыла.

1. Алмалары кы кызыл, Чүйүмдүн дайны так ушул. 2. Ташкентте өтө кооз үйлөр көп к рулуптур. 3. Чимгандын алмасы аябагандай аттуу болот. 4. Өз өкүмүн эң сонун, билет экен карылык. 5. Ка кара болгон м руту, жаштыгын анын билгизет.

153-көнүгүү. Сын тоочтун даражалары жөнүндө түшүндүргүлө. Эмне үчүн даражалар төрткө бөлүнөрүн далилд гиле. Ар бир даражага 2-3 төн мисал келтиргиле.

40-§. СЫН АТООЧТУН ЗАТТЫК МААНИДЕ КОЛДОНУЛУШУ

Кээ бир учурда сын тоочтон кийин келүүчү зат тооч түшүп калат да, андагы мүчө сын т очко жалганат, сын тооч заттык мааниде колдонулат.

кандай?

Мисалы: Жакшы (адам) эли үчүн күйүнөт,
Жаман (адам) өзү үчүн жүгүрөт.

ким?

Жакшы эли үчүн күйүнөт,
Жаман өзү үчүн жүгүрөт.

кандай?

Жакшы (адамга) айтсаң билет,
Жаман (адамга) айтсаң күлөт.

кимге?

Жакшыга айтсаң билет,
Жаманга айтсаң күлөт.

154-көнүгүү. Жогорку теманы кунт коюу менен окуп чыгып, сын тоочтун ттык мааниде колдонулушун үйрөнгүлө. Сын тооч качан ттык мааниге өтөрүн далилд иле. Өзүңөр эреже чыгаргыла.

155-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, сын тоочторун апкыла. Анын сапаттык, к тыштык сын отооч жана сын тоочтун кайсы даражасы экенин анык агыла. Сын тоочторду з ттык мааниге өткөрүп, ага кандай суроолор берилерин айтып бергиле.

1. Эмгексиз ишини энчиден, кур жар ткан замана. 2. Салаба туу кары лар — биздин рм тыбыз, сыйыбыз. 3. Жакшы ишинин сымбатын жакшы иши билер. 4. Жакшы иши элине баш болот, жаман киши элине кас болот. 5. Ынтымактуу ишилердин үй-бүлөсү да ынтымактуу.

156-көнүгүү. Берилген сүйлөмдөрдөгү сын атоочторду заттык мааниде колдонуп жазгыла.

1. Жакшы бала тил алчаак болот, жаман бала уялчаак болот.
2. Билимсиз киши өлүк жан.
3. Билимдүү адам гана эч качан жеңилбейт.
4. Атаны сыйлаган бала абийир табат,
Энени сыйлаган кыз элге жагат.
5. Анын күжүрмөн жигит экендиги дароо билинди.

41-§. СЫН АТООЧТУН ЖАСАЛЫШЫ

Төмөнкү сүйлөмдөрдү кунт коюп окуп чыккыла:

1. *Берекелүү* мейман дос, элиңе салам айтамын.
2. *Акылдуу* киши — *күлкүчүл, акылсыз* киши — *уйкучул*.
3. *Уяттуу* адам — *уялчаак, уятсыз* адам — *мактанчаак*.
4. *Жазгы* жаан жандан өтөт.

Сын атоочтор эки түрдүү жол менен жасалат. Бири — **морфологиялык** жол, экинчиси — **синтаксистик** жол.

Морфологиялык составына карай сын атоочтор **тубаса** жана **туунду сын** болуп, экиге бөлүнөт.

Тубаса сын атоочтор ар дайым уңгу түрдө турат: *кызыл, сары, көк, жашыл, күрөң, кара, тору, ак.*

Туунду сын атоочтор сөз мүчөлөрүнүн жардамы аркылуу жасалат: *чөп+түү, ат+чан, бала+дай, айыл+дык, ата+лаш, акыл+сыз, темир+дей, жылын+дай.*

I. Сын атоочтун морфологиялык жол менен жасалышы

Сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы аркылуу жасалган сын атоочтор морфологиялык жол менен жасалган сын атоочтор деп аталат. Булар

негизинен т очтон сын тооч, тиштен сын тооч жасоочу мүчөлөр болуп, **эки топко** бөлүнөт.

1. З атоочтон сын атооч жасоочу мүчөлөр:

-луу — *б л луу, акылдуу, токойлуу, элдүү, атактуу.*

-сыз — *акылсыз, ишсиз, көңүлсүз, с үсуз, б ласыз, адепсиз.*

-чыл — *уйкучул, кү күчүл, ойчул, эмгекчил, с үчул.*

-дай — *тоодой, теректей, лтындай, кагаздай, биздей.*

-лак — *та так, кумдак, саздак, муздак.*

-лык — *шаардык, айылдык, жылдык, айлык (акы).*

-гы — *күзгү (эгин), жазгы, кышкы (суук), түнкү (сугат).*

-лаш — *ат лаш, тилектеш, айылдаш, сырдаш, боордош.*

-чан — *тончон (адам), кийимчен (киши), атчан (жигит).*

-мер — *ишмер (бала), сөзмөр (карыя).*

-кер — *кызматкер,боорукер,ай акер, табышкер.*

-кор — *м нсапкор, камкор, дүнүйөкор.*

-поз — *өнөрпоз, илимпоз, ышкыбоз.*

-кой — *омыскөй, тамашакөй, ам лкөй.*

-ий — *илимий, мад ний, адабий, диний, саясий.*

2. Этиштен сын атооч жасоочу мүчөлөр:

-гыр — *лгыр (куш), өткүр (бычак).*

-гыч — *езгич, билгич (адам), жазгыч (акын), соргуч, өчүргүч.*

-калаң, -калак — *шашкалаң (жигит), көпкөлөң (бала), шашк лак (киши), каткалаң* (үнсүз).

-чаак — *уялчаак (бала), кызг нчаак (киши), эринчээк (бала).*

-гак — *соргок (ит), коркок (киши), тайгак (жол), жаргак (шым).*

-ма — *чийме (каг), жайма (базар), оймо (шырдак), өрмө (жүг).*

-аанак, -ааган — *кабаанак, кабааган (ит), сүзөөнөк, сүзөөгөн (уй), тебээнек, тебээген* (*ат*).

-ык (-к) — *ачык (эшик), жабык (там), мокок (бычак), бузук (саат), сүйлөөк (адам), тунук* (ой).

-гыс — *кеткис (так), жеткис (киши), түгөнгүс (азык), кайткыс (жол), таанылгыс* (*адам*).

-ыңкы — *көтөрүңкү (кабак), кубарыңкы (бет), жүдөңкү (адам), бозоруңку* (*т лаа*), *агарыңкы* (*өң*).

-ыш — *тааныш (киши), окшош (буюм).*

-ыңды — *у анды (мүчө), кур нды (мүчө), к синди (жыгач), туунду (сөз), асыр нды* (*бала*).

-гыл (-кыл) — *ачкыл, кычкыл* (уңгусу — *ачы, кычы).*

-ын — *агын (суу), саан (уй).*

-арман — *чабарман (жигит), күйөрман (киши), билерман.*

157-көнүгүү. Жогорку мисалдарды к тыштырып, оо еки сүйлөм түзгүлө, сын т очту жасаган мүчөлөргө суроо бергиле.

158-көнүгүү. Зат тоочтон сын тооч жасоочу жана тиш-тен сын тооч жасоочу 5 тен мүчөнү пайдаланып, сүйлөм түзүп жазгыла.

159-көнүгүү. Жогорку тиштен сын тоочту жасаган мүчөлөрдү к тыштырып, 6 сүйлөм ойлоп апкыла. Суроо берүү аркылуу кандай сөз түркүмүнөн жасалганын далилд гиле.

42-§. СЫН АТООЧТУН СИНТАКСИСТИК ЖОЛ МЕНЕН ЖАСАЛЫШЫ

Эки же андан ашык сөздөн туруп, заттын сын-сыпатын, белгисин билдирген сын тоочтор **татаал сын атоочтор** деп талат. Т таал сын тоочтор сөздөрдүн айкалышып айтылышы аркылуу

синтакси тик жол менен жасалат. Мындай сын тоочтор кош, кошмок сөз түрүндө болот.

1. Кош сын атоочторго төмөнкүлөр ирет:

а) Ар бир сөзү маани берүүчү кош сын атоочтор. Мындай сын тоочторго **-луу** мүчөсү улана берет: *эстүү-ба туу, жылуу-жумшак, лдуу-күчтүү, өңдүү-түстүү, аттуу-ба туу.*

б) Карама-каршы маа идеги кош сын атоочтор: *лыс-жакын, улуу-кичүү, арык- емиз, кары-жаш, бийик-жапыз, өйдө-ылдый, жакшы-жаман, ачуу-таттуу, жоон-ичке.*

в) Бир сөзү маани берип, экинчи сөзү м ани бербеген кош сын т очтор: *жаман-жуман, майда-чүйдө, эски-уску, кызыл-тазыл, тааныш-туунуш, оңой-олтоң, жеңил-желпи.*

г) Эки сөзү тең м ани бербеген кош сын атоочтор: *оргу-баргы, кобур-собур, уйгу-туйгу, ыпыр-сыпыр, эңги-деңги.*

д) Кай аланып айтылган кош сын тоочтор: *бийик-бийик (үйлөр), сонун-сонун (китептер), ң-чоң (шаарлар), түркүн-түркүн (гүлдөр).*

160-көнүгүү. Жогорку кош сын тоочторду к тыштырып, сүйлөм ойлоп жазгыла, алардын кандай жолдор менен жасалганын далилд иле.

161-көнүгүү. Татаал сын тоочтун 5 түрү боюнча оо еки мисалдар түзүп, класс өз ара алкуулагыла.

162-көнүгүү. Атооч сөздөрдөн жана тиштен сын тоочту жасаган мүчөлөрдү санагыла. Ал мүчөлөр эмне үчүн сын т очту жасаганын түшүндүргүлө. Сөз жасоо жөнүндө кабар бергиле. Сын тоочтун син-аксистик жол менен жасалышына мисал келтирги .

43-§. СЫН АТООЧТУН ЖАЗЫЛЫШЫ

Сын атоочтун жазылышы төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөргө ээ.

1. Зат атоочтон сын атооч жасоочу **-луу, -лүү, -ганак (-ган) -чаак** мүчөлөрү созулуп, айтылышынча жазылат.

Мисалы: *балалуу, малдуу, тоолуу, үйлүү, уялчаак, тебээнек (тебээген), сүзөөнөк (сүзөөгөн), тырышчаак.*

2. Аягы үндүүлөр менен бүткөн этиш сөздөргө **-ак** мүчөсү уланса, созулуп айтылышынча жазылат.

Мисалы: *терде+ак=тердээк, сүйлө+ак=сүйлөөк, ойно+ак=ойноок.*

3. Кош сын атоочтор арасында дефис коюлуп жазылат.

Мисалы: *ачык-айрым, алыс-жакын, улуу-кичүү, кары-жаш, эстүү-баштуу, өңдүү-түстүү, жылуу-жумшак, жаман-жуман, майда-чүйдө, кызыл-тазыл, кобур-собур, уйгу-туйгу, бийик-бийик, сонун-сонун, түркүн-түркүн.*

4. Кошмок сын атоочтор ар башка жазылат: *кызыл ала, кара тору, будур ала, кара көк, кара күрөң, кара каш, ак пейил, кара сакал, кең пейил, ала кийиз, көк көз.*

5. *Эң, абдан (абыдан), өтө, аябай, чымкый, чылк* деген бөлүкчөлөр сын атоочко айкаша айтылса, бөлөк жазылат.

Мисалы: *эң жакшы, абдан сонун, өтө кымбат, чымкый кызыл, чылк семиз.*

6. Толук маанидеги сын атооч менен башкы муунунан кыскартылып айтылган күчөтмө сын атоочтор бирге жазылат.

Мисалы: *кыпкызыл, сапсары, көпкөк, бопбоз, капкатуу, жапжашыл, ыпысык, супсулуу, апаппак, капкара, жапжашыл, туптунук.*

7. Салыштырма сын тоочтун **-ыраак** мүчөсү созулуп айтылышынча жазылат: *агыраак, көгүрөөк, жашылыраак, бийигирээк, жумшагыраак.*

163-көнүгүү. Окуп чыгып, сын т очторду апкыла. Алардын кандай жазыларын айтып бергиле. Кош, кошмок сын тоочторду ажыраткыла. Син аксистик милдетин айтып бергиле.

1. Кудай берген пенденин, касиети сопсонун. 2. Ушак айткан эң жаман адаттын бири. 3. Акын болсоң, элди ырда, берекелүү колу ачык. 4. Ак селдечен а дар, айттыңыз сөздү дапдаяр. 5. Жакшы адам тырышчаак, жаман адам урушчаак. 6. Ар дайым акыл-эстүү балдар менен жолдош бол.

164-көнүгүү. Төмөнкү сын тоочторду тууралап көчүрүп жазгыла. Кандай ката кетирил ендигин байкагыла. Сын тоочтун жаз эрежелерин айтып бергиле.

А алу, өндү-түздү, унутчак, тебенек, алыс жакын, куп-куу, кап-кара, эңкызык, кызыл кызыл, апаак, саргылт, карагыч, узун т ура, кызылтазыл.

165-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн сын тоочторду аап, алардын кандай м ани билдирип ж ткандыгын түшүндүргүлө.

Биздин айылдан бийик тоолор көрүнүп турат. Алар аппак кар менен оронгон. Жаңы кар күн нуруна чагылышып, жар-журк тип, ө гөчө кооз.

Кыштын керемети да мына ушул жаңы жааган карда экендигин мен буга чейин с збептирмин. Тиги аппак жөө тумандар тунук асмандын этегин жаап бир нерсени катып тургандай.

166-көнүгүү. Төмөнкү сын т очтордун м анисин аныктап сүйлөмдөр түзгүлө.

1-топко: ак, сү түү, көгүш, билимд ;

2-топко: кызыл, тоодой, суулуу, кызыгыраак;
3-топко: ишмер, кыска, жаңы, ачыктым;
4-топко: акылдуу, бийик, кичине, таттуу.

44-§. СЫН АТООЧКО МОРФОЛОГИЯЛЫК ТАЛДОО ЖҮРГҮЗҮҮНҮН ТАРТИБИ

Балдар, сын атоочко морфологиялык талдоо жүргүзүүнүн тартиби жөнүндө төмөнкү тексттен билип аласыңар. Аны кунт коюп өздөштүргүлө.

1. Сын атоочторду табуу, анын лексикалык маанисин, грамматикалык белгилерин аныктоо.
2. Сын атоочтун кайсы түрү экендигин аныкта (катыштык же сапаттык экендиги).
3. Сын атоочтун даражаларынын кайсы бири экендигин табуу.
4. Сын атоочтун заттык мааниде колдонулушу.
5. Сүйлөм ичиндеги аткарган милдети.

Эми талдоонун үлгүсүн көрсөтөбүз:

Мисалы: *Мекенибиз бизди **энебиздей** өзүнүн **ысык** бооруна басып, эркелетет.*

Бул сүйлөмдө 2 сын атооч катышты.

1. **Энебиздей** – сын атооч, *кандай?* деген суроого жооп берди, катыштык сын атооч, *-дай* мүчөсү аркылуу зат атоочтон жасалды, жай сын. Заттык мааниде колдонулган жок, сүйлөм ичинде аныктоочтук милдет аткарды.
2. **Ысык** – сын атооч, *кандай?* деген суроого жооп берет. Сапаттык сын атооч, жай сын, заттык мааниде колдонулган жок. Сүйлөм ичинде аныктоочтук милдет аткарды.

167-көнүгүү. Жогоруда берилген үлгү боюнча сын атоочторду катыштырып 3 сүйлөм түзгүлө жана аны талдагыла.

168-көнүгүү. Окугула. Берилген сүйлөмдөрдөн сын атоочторду таап, аларга морфологиялык талдоо жүргүзгүлө.

1. Адепсиз бала — жаманга жабышкак чыла.
2. Акылдууга тапшыруу — иштин ийгилиги.
3. Жакшы жигит сыртта мырза, үйдө кул.
4. Ал өтө көркөм, өтө кооз экен.
5. Өтө эле зыяндуу бактериялар болот. Зыянсыз бактериялар да бар, ошондой эле пайдалуу бактериялар да көп.
6. Тоодой толкун түрмөктөлүп, сүрдүү көл сыяктанат.

45-§. САН АТООЧ. САН АТООЧТУН СӨЗ ТҮРКҮМҮ КАТАРЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Заттын санын, эсебин, иретин, тартибин, чамасын, болжолун, топ-тобун көрсөткөн сөз түркүмү **сан атооч** деп аталат.

Сан атооч *канча? нече? канчанчы? неченчи? канчоо? нечөө? канчадан?* деген суроолорго жооп берет.

1. *Жети* өлчөп, *бир* кес.
2. *Төртөө* төп болсо, төбөдөгүнү алат, *алтоо* ала болсо, алдындагыны алдырат.
3. Захириддин Мухаммад Бабур 1483-жылдын 14-февралында Андижанда туулган.
4. *Беш-алты* жылдын ичинде экономикабыз дагы өсөт.

Башка сөз түркүмдөрү сыяктуу эле сан атоочтун да лексикалык мааниге ээ, анын өзүнө тиешелүү морфологиялык белгиси бар. Ал сүйлөм ичинде ар түрдүү синтаксистик кызматты аткарат.

Тиешелүү мүчөлөр уланбай, уңгу түрдө туруп, заттын санын, сандык түшүнүктү гана билдириши анын лексикалык мааниси деп аталат.

Мисалы: он, отуз, кырк, элүү, жүз миң.

Сан тоочту башка сөз түркүмдөрүнөн айырмалап турган морфологиялык белгиси анын өзүнө тиешелүү *-ынчы, - , -өө, -га, -лап, - аган, -дай* сыяктуу мүчөлөр менен ө төрүшү болуп саналат. Сан тооч сүйлөм ичинде баш жана айкындооч мүчөлөрдүн милдетин ткарат.

Мисалы: *Экөөбүз интернет аркылуу таанышпык* (ээси – *экөөбүз*). *Ажардын жашы он үчтөрдө* (баяндооч – он үчтөрдө). *Мен олим иадада биринчи орунду лдым* (аныктоочу – *биринчи*). *Мен эки жолу келдим* (бышыктоочу – *эки*).

169-көнүгүү. Төмөнкү сүрөткө карап, сан тооч сөздөрүн к тыштырып, сүйлөм түзгүлө.

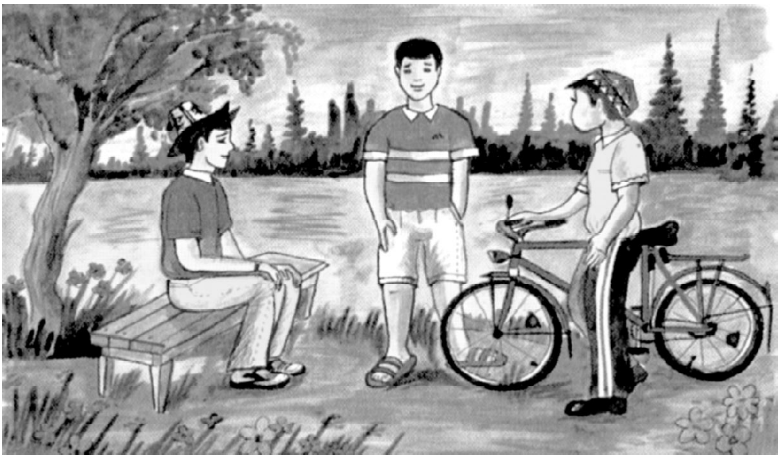

170-көнүгүү. Сүйлөмдөрдүн ичинен сан тоочторду жанаша айтылган сөздөрү менен көчүрүп жазгыла. Суроолорун берүү аркылуу анык агыла. Сан тоочтун лексикалык маанисин жана морфологи ык белгисин түшүндүрүп бергиле.

1. X кылымдын аягы — XI кылымдын биринчи жарымында жашаган Абу Райхан Беруний Жердин биринчи моделин — глобусту жасаган. 2. Дүйнөдөгү эң чоң глобус ардан бири Ташкенттеги Өзбекстан Улутт

университетинин «География» факультетине орнотулган. Анын бою 2,5 метр, диаметри 2 метр, айланасы болсо 6 метр. Ал эми салмагы 490 кг келет. Бул глобусту «Ташкент глобусу» дешет. (*Таб. геогр.*) 3. Кээ бир айсбергдер аябай чоң болот. Антарктида ж эктерине жакын жерде байкалган бир айсбергдин узундугу 170 илометр, т урасы 45 илометр жана калыңдыгы 200 метр болгон. *(Таб. геогр.)*

171-көнүгүү. Сан точторду к тыштырып, 6 сүйлөм түзгүлө. Сан тоочтун башка сөз түркүмүнөн болгон айырмачылыгын түшүндүргүлө.

172-көнүгүү. Төмөнкү сан тоочтордун ар бирине **-ынчы (-нчы), - , -өө, -ча, -лап, -лаган, -дай** деген мүчөлөрдү улап, көчүрүп жазгыла. Мүчөлөрдүн астын сызгыла. Морфологи лык белгисин анык агыла.

Беш, жети, отуз, элүү.

Ү л г у: Төрт, төртүнчү, төртөө, төрттөй.

46-§. САН АТООЧТУН ТҮЗҮЛҮШҮНӨ КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ

Кыргыз тилиндеги сан тоочтор түзүлүшүнө карата **жөнөкөй** жана **та ал** болуп, **эки топко** бөлүнөт.

Жөнөкөйү бир сөздөн *(бир, он, жыйырма, отуз, кырк, жүз)* атаалы эки же андан ашык сөздөрдөн түзүлөт: *он беш, жыйырма егиз, отуз үч, эки жүз, беш миң, он миллион, бир жүз ексен лты, бир миң тогуз жүз он жети.*

173-көнүгүү. Жөнөкөй жана атаал сан тоочтордон катыштырып оо еки сүйлөм түзгүлө. Аны каласс өз ара талкуулагыла.

174-көнүгүү. Берилген сан т очторду жөнөкөй жана а аал сан т очко ажыр ткыла. Аларга сүйлөмдөр түзүп жазгыла.

1-топко: он алты, жүз, жыйырма беш, отуз, тогузунчу, кырк эки.

2-топко: беш, сегизинчи, он жети, алты, токсон, эки жүз алтымыш беш.

3-топко: сегизинчи, жыйырма биринчи, он беш, төрт, элүү, алтымыш.

4-топко: отуз сегиз, жетимишинчи, жыйырма төрт, сексен, миң.

175-көнүгүү. Окуп чыгып сан т очторду апкыла. Аларды жөнөкөй жана а аал сан тоочторго ажыраткыла.

1. Биз эгемендүүлүктүн 22 жылдыгын майрамдадык. 2. Ас экинчи тажда жашайт. 3. Самаркандга эки «Дамас» болуп бардык. Ал жерде төрт күн болдук. 4. Дилдара теннис боюнча биринчи о унду алды. 5. Мен кырк тес тен отуз бирин чечтим.

47-§. САН АТООЧТУН ЖАСАЛЫШЫ

Сан тоочтор эки жол менен жасалат. Бири — **морфологиялык** жол, э инчиси — **с таксистик** жол.

1. **Морфологиялык жол.** а) Сан тоочтор кээ бир мүчөлөрдүн жардамы менен жасалат.

-ынчы (-нчы) — *үчүнчү, бешинчи, жыйырм нчы.*

- , -өө, — *лтоо, бирөө, экөө, үчөө, төртөө, жетөө.*

-ча — *отузча, кыркча, жүзчө.*

-дай — *бе тей, ондой, жыйырмадай, токсондой.*

-лаган — *ондогон, жүздөгөн, миңдеген.*

б) Сан тоочтор мүчөлөрдүн жардамы менен башка сөз түркүмдөрүнөн жасалбайт.

2. **С таксистик жол.** Сан тоочтор эки же андан ашык сандардан же бир эле сандын кай аланып айтылышы аркылуу жасалат. Алар **кош, кошмок сөз** түрүндө болот. Булар **татаал сан атоочтор** деп талат.

а) Кош сан т очтор сандардын жуп алып, кошулуп айтылышы аркылуу жасалат: *эки-үч, төрт-беш, беш- лты, жети- егиз, жыйырма-отуз, кырк-элүү, бир-бирден, эки-үчтөн, он-ондон.*

б) Кошмок сан тоочтор сандарды кошуу же көбөйтүү жолу менен жасалат. М и с а л ы: *жыйырма үч, отуз эки* деген сандар, *жыйырма* жана *үч* (20+3), *отуз* жана *эки* (30+2) деген сандардын кошулушу аркылуу, ал эми *үч жүз, беш миң* деген сандар *үчкө жүздү* (3х100), *бешке миңди* (5х1000) көбөйтүү жолу менен жасалды.

в) Эсептик сан тоочтордо, *чакты, чам луу, ашык, ашуун, жакын* деген сөздөр кошо айтылып, а аал сан т очтор жасалат. М и с а л ы: *он чакты, кырк чам луу, отуздан ашуун, элүүгө жакын.*

176-көнүгүү. Сан т очтун морфологи лык жана синаксистик жол менен жасалышына о еки мисалдар келтиргиле. Туунду жана тубаса сан тоочтор жөнүндө билгениңерди айтып бергиле.

177-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн сан тоочторду таап, кайсы жол менен жасалганын апкыла.

1. Эшигинин алдына ондой иши боз үй тигип ж тышкан экен. 2. Он чактыдай азамат мени уз тып чыгышты. 3. Жыйырма бешке отуз жыл, жашатып койсо эмине. 4. Сен эк бүз кошулсак, түйүнүн ырдын чечебиз. 5. Алтымыш эки ишинин, мандайда шору бар беле. 6. Жүздөгөн иши келсе да, сүрдөбөймүн эми м .

САН АТООЧТУН МААНИСИНЕ КАРАЙ БӨЛҮНҮ Ү

Кыргыз тилинде сан тооч сөздөр берген маанилерине карай **алтыга** бөлүнөт:

Сан атоочтор	Мисалдар
1.Э ептик сан	бир, он, жыйырма, кырк, миң, миллион, эки жүз миллион, бир миң, тогуз жүз жетимиш.
2.Иреттик сан	биринчи, э инчи, үчүнчү, төртүнчү, онунчу, жыйырманчы,кыркынчы, эки жүз элүүнчү.
3.Жамдама сан	бирөө, экөө, үчөө, төртөө, бешөө, алтоо, жетөө.
4.Чамалама сан	ондой, жыйырмача, кырктай, жүзгө жакын, отуз чакты.
5.Топ сан	үч-үчтөн, беш-алтыдан, отуз-кырктан, жыйырма бештен.
6.Бө чөк сан	э иден бир, бештен үч, ондон эки, сегиз бүтүн жетиден беш.

48-§. ЭСЕПТИК САН АТООЧ

З ттын (кээде кыймыл-аракеттин) санын, эсебин билдирип, ***канча? нече?*** деген суроого жооп берүүчү сан тоочтор **э ептик сан атоочтор** деп талат.

Эсептик сан т очторго: *бир, эки, үч, төрт, беш, лты, жети, егиз, тогуз, он* деген бирдиктер; *жыйырма, тогуз, кырк, элүү, лтымыш, жетимиш, ексен, токсон* деген ондуктар; *жүз, эки жүз, үч жүз,*

тогуз жүз деген жүздүктөр; *миң, үч миң, төрт миң, алты миң, эки жүз миң, сегиз жүз миң* деген миңдиктер жана *миллион, триллион* деген ж. б. сандар кирет.

178-көнүгүү. Жадыбалдагы ар бир сан атоочторду катыштырып, оозеки сүйлөм түзгүлө. Мааниси боюнча кайсы сан атооч экенин ажыраткыла. Кандай суроого жооп берип турганын аныктагыла.

179-көнүгүү. Окуп чыгып, эсептик сан атоочторду гана тапкыла. Суроо берүү аркылуу аныктагыла.

1. Миң сөз айтканча, бир сөз айт. 2. Кыңыр иш кырк жылда билинет. 3. Баатыр бир өлөт, коркок миң өлөт. 4. Адам эки жашабайт. 5. Жер кулагы — жети кат. 6. Эр жигитке жетимиш түрдүү өнөр аз. 7. Шуулдатып канатын, бирден кийин ылаачын. Жеген жеми күч болуп, Чүйлү келди үч болуп. Жеген жеми коңуздан, кулалы келет тогуздан. *(Молдо Кылыч)*

180-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окугула. Эсептик сан атоочторун таап, биринчи сүйлөмдү үнгү мүчөгө ажыратып жазгыла. Эсептик сан атоочко кандай суроолор берилерин айтып бергиле.

1. Ташкент шаарынын орточо абсолюттук бийиктиги 400 метр. Камчык ашуусунуку 2267 метр. Өзбекстандагы эң бийик чекит Азирети Султан тоосу — 4425 метр. (*Таб.геогр.*) 2. Автобус бекетинен сенин үйүңө чейинки аралык 550 метр. Аны кыскартып чиймеде 5,5 см кылып чийдиң. Сен аралыкты 10 000 жолу кыскарттың. Ошондо масштаб 1 : 10 000 болот. (*Таб.геогр.*) 3. Токтогул ГЭСиндеги жасалма көлдүн узундугу — 65 км. Туурасы — 12 км. Терендиги — 65 метр, жалпы бетинин аянты 28 миң гектарды ээлейт. Буга 19 миллиард кубометр суу толтурулат. 4. Балтика деңизинин эң терең жери — 459 метр. 5. Азов деңизи — дүйнөдөгү эң тайыз деңиз, анын терендиги 15 метрден ашпайт.

49-§. ИРЕТТИК САН АТООЧ

З ттын, иретин, артибин, к тарын көрсөткөн сан тооч *к нч нчы? н ченчи?* деген суроолорго жооп берет.

Иреттик сан т очтор эсептик сандарга **-ынчы, (-нчы)** мүчөсү уланууменен түзүлөт.

Мисалы: бир+ынчы=биринчи, он+ынчы =онунчу, беш+ынчы=бешинчи, жыйырма+ ынчы= жыйырманчы.

Ире тик сан т очтор түзүлүшү боюнча **жөнөкөй** да, **татаал** да болушат.

Жөнөкөйү бир сөздөн, атаалы эки же андан ашык сөздөрдөн түзүлөт.

Иреттик сандар араб цифрасы менен жазылганда цифрадан кийин дефис коюлат: *1-к асс, 2013-жыл, 21-кылым, 5-глава.*

Эгерде ире тик сандар рим цифрасы менен жазылса, рим цифрасынан ийин эч кандай белги коюлбайт.

М и с а л ы: *I к асс, X глава, XX кылым.*

-ынчы мүчөсү а аал иреттик сандардын н аякки санына уланат.

М и с а л ы: *Он үчүнчү, он жетинчи, жыйырма бешинчи, отуз үчүнчү, кырк биринчи, бир миң тогуз жүз атынчы.*

181-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, иреттик сан тоочторун апкыла. Суроолорун берүү аркылуу түзүлүшүнө карай ажыр ткыла. Ире тик сандарды кайсы мүчө уюштураарын, анын өзгөрүшүн түшүндүргүлө.

1. 2004-жылы Рустам Касымжанов шахмат боюнча дүйнө чемпиону болду. 2. Орто Азиядагы тактуу жол башчы жана мамлекеттик ишмер Амир Темур XIV кылымда өзүнүн «Түзүктөрүн» жар ткан. 3. Э инчи

дүйнөлүк согуш бүткөндөн кийин, жаңы согуштар баш алышына жол койбостук максатында дүйнө элдери Бириккен Улуттар Уюмуна (БУУ) биригишти. 1948-жылы онунчу декабрда БУУ Адам укуктарынын жалпы дүйнөлүк декларациясын кабыл алды, анда дүйнө тарыхында биринчи жолу адамдын негизги укук жана эркиндиктери түзүлгөн эле.

1992-жылы экинчи мартта Өзбекстан Бириккен Улуттар Уюмуна кабыл алынды.

182-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, иреттик сан тоочторду тапкыла. Иреттик сан тоочтордун кандай мүчөнүн жардамы менен түзүлгөндүгүн айтып бергиле. Кара менен басылган сөздөрдүн жазылышын үйрөнгүлө.

1. 1994-жылдын биринчи июлунан баштап, **Өзбекстан** аймагында улуттук **валютабыз** «сум» мамилеге киритилди. 2. Өзбекстан Республикасынын Мамлекеттик герби 1992-жылы экинчи июлда кабыл алынды. 3. Өзбекстан Республикасынын Мамлекеттик туусу 1991-жылы 18-ноябрда кабыл алынды. 4. 1995-жылы «**Манас**» эпосунун 1000 жылдык тоюу болуп өттү. 5. Токтогул Сатылганов 1864-жылы **Кетмен-Төбөдөгү Узун-Акмат** суусунун боюнда **Сасык-Жийде** деген жерде туул .

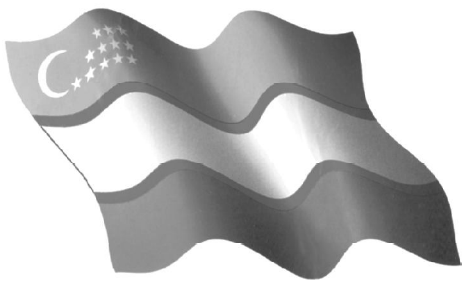

183-көнүгүү. Төмөнкү сөз менен жазылган сандарды рим цифрасы менен көчүрүп жазгыла. Цифрадан кийин кандай белги коюларын түшүндүргүлө.

Отуз э инчи жыл. Бир миң тогуз жүз сексен тогузунчу жыл. Он сегизинчи кылым. Онунчу класс. Бешинчи бөлүм.

50-§. ЖАМДАМА САН АТООЧ

Сан менен заттык түшүнүктү жамдап көрсөтүүчү сан тооч **жамдама сан** тооч деп талат.

Жамдама сан тооч *к ңчоо? н чөө?* деген суроолорго жооп берет.

Жамдама сан тоочтор эсептик сандарга - , -өө мүчөлөрү улануу менен түзүлөт.

Э ептик сан атооч	Мүчөлөр (- ,-өө)	Жамдама сан атооч	Жак мүчөлөрдүн уланышы
бир	+	бирөө	бир өб (-сүңөр,-сүз)
эки	+ өө	экөө	эк өбүз (-сүңөр,-сүз)
үч	+	үчөө	үчөөбүз (-сүңөр,-сүздөр)
төрт	+ өө	төртөө	төрт өб (-сүңөр,-сүз)
беш	+	бешөө	беш өбүз (-сүңөр,-сүздөр)
алты	+ өө	алтоо	алтообуз (-суңөр,-суз)
жети	+ өө	жетөө	жетөөбүз (-сүңөр,-сүз)

184-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окугула. Жамдама сан тоочторду таап суроолор бергиле. Кандай мүчө аркылуу жасалганын анык агыла.

1. Аларманга алтоо аз, берерманга бешөө көп. (Макал)

2. Бүгүн жүрүш кызуу, алтоо тең бирдей чарчоону с зишкен жок. (Т.С.)

3. Булардын экөө элүүлөргө аяк басып калган эркек. (Ш.Б.)

4. Топ ишилердин ичинен жетөө бөлүнүп биздин айылга б рулду. (Ш.Б)

5. Мүмкүн э инчи жолу экөөбүз эч качан көрүшпөспүз. (Ч.А.)

185-көнүгүү. Төмөнкү жамдама сан тоочторду к тыштырып сүйлөм түзгүлө. Сүйлөм ичинде кандай милдет ткарып тургандыгын айтып бергиле.

1-топко: бирөө, экөөбүз, бешөөнө, алтоо, үчөөсү.
2-топко: бир өнүн, экөө, алтоону, үч өбүз, бешөөсү.
3-топко: бир өсү, жетөө, төртөөбүз, алт обуз, экөөсү.
4-топко: үчөө, алт обуз, бешөө, жет өсү, бир өбүз.

186-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла. Жамдама сан т очторун аап, аны уюшт рган мүчөлөрдүн астын сызгыла. Сүйлөмдө кайсы мүчөлүк милдет ткарып тургандыгын айтып бергиле.

1. Эр кар айды, мал айды,
Экөөлөдү Айганым.
Кышың жут да, жазың жут.
Төртөөлөдү Айганым.
Келин чайпоо, уул тентек,
Алтоолоду Айганым. (*Элдики*)

2. Бирөөнүн өзү баатыр,
Бирөөнүн сөзү баатыр. (*Макал*)

51-§. ЧАМАЛАМА САН АТООЧ

З ттын санын, эсебин так эмес, чамалап болжолдоп көрсөткөн сан тооч **чамалама сан** тооч деп талат.

Чамалама сан тооч *к нча? нече? к нчадай? н чедей? к нч лаган?* деген суроолорго жооп берет.

Чамалама сан тооч сүйлөм ичинде көбүнчө аныктоочтук, бышыктоочтук, кээде ээлик жана баяндоочтук милдет ткарат.

М и с а л ы: *Жыйылышта беш-алты киши сүйлөдү* (беш-алты – аныктоочтук). *Мен саат бештер чамасында барамын* (бештер чамасында – бышыктоочтук). *Окуучулардын он чактысы сыйланды* (он чактысы – ээлик). *Ал отуздарда, мен он бештемин* (отуздарда, он бештемин – баяндоочтук).

	Чамалама сан атооч төмөнкүчө түзүлөт	М и с а л ы
1	Эсептик сандардын өз ара айкалышынан	эки-үч, беш-алты, жети-сегиз,кырк-элүү, сексен-токсон.
2	Жамдама сан атоочтордон	төртөө-бешөө, алтоо-жетөө, төрт-бешөө, беш-алтоо, бир-экөө.
3	Эсептик сандар *жакын,чамалуу, ашуун,чакты* деген сөздөрдүн кошулуп айтылышынан	он чакты, жыйырма чамалуу, отузга жакын, кырктан ашуун.
4	Эсептик сандарга *-дай, -лаган, -ча,- лап,* мүчөлөрүнүн уланышы менен	отуздай, кырктай, элүүчө, жүзчө,ондоп, жүздөгөн, миндеп, жүз миңдеген.
5	Эсептик сандарга көптүк *-лар* мүчөсү, андан кийин жөндөмө мүчөлөр улануу менен	жыйырмаларга, отуздардан, кырктарда, элүүлөрдө, алтымыштарда, жыйырма бештерде, он экилерде.

187-көнүгүү. Чамалама сан атоочторду катыштырып, ооз эки сүйлөм түзгүлө. Кандай суроолорго жооп берерин аныктагыла.

188-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окуп чыгып, чамалама сан атоочторду тапкыла. Алар кандай жолдор менен түзүлгөнүн айтып бергиле. Чамалама сан атоочторду түзүлүшүнө карай (жөнөкөй, татаал) ажыраткыла.

1. Ташкент — Андижан жолу төрт жүздөн ашык километрге созулуп жатат. Анда көпүрөлөр, тосмолор, узундугу бир-эки-үч километр келген туннель бар. 2.

жүрүп келе жаткан адамдардын бири элүүлөргө, экинчиси кыркка жакындаган кишилер. 3. Китепканага күнүнө жети миңче адам келип-кетип окушат. 4. Мында бир жүз алтымыш тилде басылып чыккан жыйырма үч миллион чамалуу китептер, журналдар, газеталар бар. 5. Беш-алтоо — балдар, эки-үчөө — кыздар. 6. Жаның алып бир-экөөн, кошко чейин бар. 7. Сегиз-тогуз литрдей сүткө төрт жүз-беш жүз граммга жакын сары май керек.

189-көнүгүү. Чамалама сан атоочтор деп, кандай сан атоочторду айтабыз? Ооз эки мисал келтиргиле. Кандай суроолорго жооп берерин түшүндүргүлө. Кандай жолдор менен жасаларын далилдегиле.

190-көнүгүү. Төмөнкү чамалама сан атоочторду катыштырып сүйлөм түзгүлө.

1-топко: алтымыштарда, беш-алты, ондогон, отузга жакын, он чакты.

2-топко: жүздөгөн, бир-эки, элүүлөргө жакын, жыйырма чамалуу, жүздөн ашуун.

3-топко: минден ашыгыраак, жети-сегиз, элүүлөрдө, сексенге жакын, беш жүздөй.

4-топко: кырк-отуздай, жети-сегиз, элүүдөн ашык, жыйырмадай, жетимиштерде.

191-көнүгүү. Өзүңөр чамалама сан атоочторго мисал ойлоп жазгыла. Суроолорун берүү аркылуу талдап, кандай жолдор менен жасалгандыгын түшүндүргүлө. Эрежесин айтып бергиле, синтаксистик кызматын далилдегиле.

52-§. ТОП САН АТООЧ

Заттын санын топ-тобу менен көрсөткөн сан атооч **топ сан атооч** деп аталат.

Топ сан атооч *канчадан?* деген суроого жооп берет.

Топ сандын өзүнө тиешелүү мүчөсү жок, бир же эки кайталанган эсептик сандарга чыгыш жөндөмөсүнүн **-дан** мүчөсү улануу менен гана жасалат.

Мисалы: Алар **үчтөн**, биз **төрттөнбүз**. Алдыңкы окуучуларга **экиден** китеп берилди. Участкада **беш-бештен** болуп бөлүнүп иштедик.

Топ сан түзүлүшү жагынан жөнөкөй да, татаал да болот. Эгерде топ сан түзүлүшү жактан татаал болуп айтылса, чыгыш жөндөмөсүнүн мүчөсү ың аяккы санга же экөөнө тең улана берет.

Мисалы: *үч-үчтөн, эки-экиден, он-он бештен, үчтөн-төрттөн, ондон-жыйырмадан.*

Топ сандар сүйлөм ичинде бышыктоочтун милдетин аткарат.

Мисалы: *Алар төрт-төрттөн отурушту* (*төрт-төрттөн* – бышыктоочтук). *Биз эки-үчтөн бөлүндүк* (*эки-үчтөн* – бышыктоочтук).

192-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн топ сандарды таап астын сызгыла. Кайсы сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткаргандыгын айтып бергиле.

1. Фермерлерге бирден «Дамас» автомашинасы берилди.
2. Окуучулар экиден бөлүнүшүп, мелдешке даярдык көрүштү.
3. Бир терек көрдүм, он эки бутагы бар. Ар бутакта төрттөн уясы, отуздан жалбырагы бар. Ар уянын жетиден жумурткасы бар. (Табышмак).
4. Кыздар эки-экиден болуп жүгүрүштү.

193-көнүгүү. Көчүрүп жазып, топ сандарды апкыла. Топ сандарды уюштур удагы чыгыш жөндөмөсүнүн ролун көрсөткүлө. Ал эмне үчүн топ сандарды түзөрүн айтып бергиле.

1. Эркин эле зтордун жанында бештен-алтыдан болуп эс алып отурушкан жиги терге кезектеги жаңылык арды айтып берди. 2. Мектепте олимпиадага катышкандардын саны жүз элүүдөн ашты. 3. Алар экиден, ал эми биз төрттөнбүз. 4. Окуучулар эгин алаасына барышып он-ондон бөлүнүп иштешти. 5. Дене арбия сабагында классыбыз менен он-ондон болуп бөлүнүп, эс афета ойнодук. 6. Анара итептерин бир-бирден сатып алган.

194-көнүгүү. Топ сандарды к тыштырып, 8 сүйлөм ойлоп жазгыла. Түзүлүшүнө карай ажыраткыла. Топ сандын эрежесин айтып бергиле.

53-§. БӨЛЧӨК САН АТООЧ

Заттын санын майдалап, бүтүн сан менен бөлүктүн өз ара катышын билдирген сан **бөлчөк сан** деп талат. Бө чөк сан синтакси тик жол менен жана башкалар эки эсептик сандын айкалышып айтылышынан төмөндөгүдөй жолдор менен жасалат:

1. Бө чөк сандын бөлүмү чыгыш жөндөмөсүндө, алымы тооч жөндөмөсүндө туруу аркылуу.

М и с а л ы: *экиден бир* $\frac{1}{2}$; *бе тен үч* $\frac{3}{5}$; *ондон эки* $\frac{2}{10}$; *жүздөн жыйырма беш* $\frac{25}{100}$.

2. Бө чөк сандын бөлүмү илик жөндөмөсүндө, алымы III жактын аандык мүчөсүндө туруу аркылуу.

Мисалы: *бештин үчү, үчтүн бири, ондун эки* .

Мындай учурларда алар заттык мааниге ээ болот.

Бө чөк сан сүйлөм ичинде ээлик, аныктоочтук, толуктоочтук милдет аткарат.

Мисалы: *Жаштардын үчтөн бири жакшы эмгекте иштти* (*үчтөн-бири* – ээлик). *Участк нын экиден бир бөлүгүнө капуста эктик* (экиден бир – аныктоочтук. *Короодогу огороддун төрттөн бирин тазалап койдук* (*үчтөн бирин* – толуктоочтук).

195-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү көчүргүлө. Бө чөк сандарды таап астын сызгыла.

1. Суутек газы суунун үчтөн эки бөлүгүн ээлеп, жалпы абадан 14,5 эсе жеңил.
2. Акмат алманын төрттөн бир бөлүгүн мага берди.
3. Килемдин үчтөн бир жагын токуп бүттүк.
4. Экзамен тапшыргандардын ондон бири гана окууга өттү.
5. Сен эми жүздөн онун гана үйрөнүп болдуң.

196-көнүгүү. Эсептик санга чыгыш жөндөмөсүнүн мүчөсүн улап, бө чөк сан ойлоп жазгыла. Анын биринчи же экинчи бөлүгү кайсы жөндөмөдө турганын тапкыла. Бө чөк сандын эрежесин айтып бергиле. Бө чөк сандын тубаса жана туунду санга кирерин аныктагыла.

197-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, бө чөк сандарын тапкыла. Кара менен басылган сөздөрдүн жазылышын үйрөнгүлө. Кандай жолдор менен түзүлөрүн айтып бергиле.

1. Күндүн н рунун ал **ми лиар дан** бир бөлүгү гана жерге жетет. 2. Өзбекс андын **аянты** 447,4 миң чарчы километр. 3. Жер бетинин үчтөн эки бөлүгүнөн **ашыгыр агын** океандар менен деңиздер ээлеп т рат. 4. Төрттөн бир аянтка помидор, капуста, бадыраң тигил .

198-көнүгүү. Бө чөк сандарды к тыштырып, алты сүйлөм түзгүлө, аларга уланган чыгыш жөндөмөсүнүн өзгөрүшүн байкагыла. Син аксистик кызм тын айтып бергиле.

54-§. САН АТООЧТОРДУН ЖӨНДӨЛҮШҮ

Сан тоочтор төмөндөгүчө жөндөлөт:

1. Эсептик, иреттик, бө чөк сандар тооч сөздөр сыяктуу эле жөндөлөт.

Жөндөмөлөр	Э ептик сан	Иреттик сан	Бө чөк сан
Атооч	*эки*	*бешинчи*	*ондон беш*
Илик	*эки**нин***	*бешинчи**нин***	*ондон беш**тин***
Барыш	*эки**ге***	*бешинчи**ге***	*ондон беш**ке***
Табыш	*эки**ни***	*бешинчи**ни***	*ондон беш**ти***
Жатыш	*эки**де***	*бешинчи**де***	*ондон беш**те***
Чыгыш	*эки**ден***	*бешинчи**ден***	*ондон беш**тен***

Сан тоочтордун бардыгы эле жөндөлө бербейт:

1. Чыгыш жөндөмөсүнүн мүчөсү **(-дан)** уланган топ сандар жөндөлбөйт.

2. **-ча, -дай, -лап, -лаган** деген мүчөлөрдүн жардамы менен жана эсептик сандарга *жакын, чам луу, ашуун, чакты, көп, кем* деген жана башкалар сөздөрдүн айкалышынан жасалган чамалама сан тоочтор да жөндөлбөйт.

199-көнүгүү. Төмөнкү атаал сан тоочтун жөндөлүшүн байкагыла. Жамдама мүчөлөр эмне үчүн атаал сандын н аякки санына уланып ж тканын далилдегиле. Бир эки атаал сан ойлоп, аны оо еки жөндөгүлө. Анын кайсы сан тооч экенин анык агы .

Атооч	төрт жүз жыйырма беш	отуз эки
Илик	төрт жүз жыйырма бештин	отуз э инин
Барыш	төрт жүз жыйырма бешке	отуз э иге
Табыш	төрт жүз жыйырма бешти	отуз э ини
Жатыш	төрт жүз жыйырма беште	отуз э иде
Чыгыш	төрт жүз жыйырма бештен	отуз э иден

200-көнүгүү. Жогорку жадыбалдагы эрежелерге мисал ойлоп апкыла. Эмне үчүн алардын жөндөлбөй турган себебин түшүндүргүлө.

201-көнүгүү. Көчүрүп жазгыла. Сан тоочтордун кайсы жөндөмөдө тургандыгын анык агыла.

1. Бир ата-эне отуз уулду багат, отуз уул бир ата-энени бага албайт. (Макал.)

2. Айша быйыл бешинчини бүтүрүп, алтынчыга өттү. 3. Арыктын жээгинде беш-алтыдан олт рган балдар бизди тигиле карады. 4. Халида магазинден жыйырмадан ашуун итеп сатып алып, бешөөнү Айданага, жетөөнү Шайыргүлгө берди. 5. Фермер чарбабызда коюбуз жүзгө жетти.

202-көнүгүү. Сан тоочторду жөндөп, жөндөлүш өзгөчөлүгүн айтып бергиле.

1-топко: экөө, онунчу, ондон бир;
2-топко: үч, алтоо, жыйырма бешинчи, үчтөн эки;
3-топко: беш, жетөө, отузунчу, бештен үч;
4-топко: жыйырма, бирөө, алтынчы, ондон тө .

55-§. САН АТООЧТУ ЖАЗУУНУН ЭРЕЖЕЛЕРИ

Сан атооч сөздөр төмөнкүдөй жазылат:

1. Жөнөкөй сандар айрым жазылат.

М и с а л ы: *Бир, эки, он, жыйырма, отуз, кырк, алтымыш, сексен, токсон, жүз, миң.*

а) Төмөнкү эсептик сандарга эки **л** к тар жазылат: *миллион, миллиард, триллион, триллиард.*

б) Эсептик сандарга мүчө уланганда сан менен бирге жазылат.

М и с а л ы: *кырктай, алтымыштай, жүздөй.*

2. Иреттик сандар төмөндөгүдөй жазылат:

а) Цифра менен кийинки сөздөрдүн ортосуна дефис коюлуп жазылат.

М и с а л ы: *1989-жылдын 21-октябрында* Өзбекстан Республикасынын Олий Мажлисинин кезексиз чакырылган *сессиясында* «Мамлекеттик тил жөнүндөгү Мыйзам» кабыл алынган.

б) Аягы үндүүлөр менен бүткөн эсептик сан атоочторго **-ынчы** мүчөсү уланганда, **-ынчы** мүчөсүнүн башкы үндүүсү түшүп калат.

М и с а л ы: *экинчи, алтынчы, жыйырманчы, жетинчи, элүүнчү.*

в) Иреттик сандар рим цифрасы аркылуу берилсе, дефис коюлбайт, бөлөк жазылат.

М и с а л ы: *VI класс, XXI кылым, X глава.*

г) Сан атоочтор *жакын, чамалуу, чакты, ашык (ашуун)* деген сөздөр жана башка сөз түркүмдөрү менен жанаша айтылган учурда бөлөк жазылат.

М и с а л ы: *онго жакын, жыйырмадан ашуун, кырк чамалуу, он беш сум, жүз китеп, отузга сейин (сейинки), жүзгө дейре.*

д) Бөлчөк сандар айрым-айрым жазылат.

М и с а л ы: *ондон беш* $\frac{5}{10}$; *үч бүтүн төрттөн бир* $3\frac{1}{4}$; *жетиден бир* $\frac{1}{7}$.

203-көнүгүү. Жогорку эрежелерди өз алдыңарча окуп чыгып, сан тоочтордун кандай жазыларын үйрөнгүлө.

204-көнүгүү. Төмөнкү жамдама сан тоочторду к тыштырып сүйлөм түзгүлө. Аягы үндүүлөр менен үткөн сандарга жамдама сан т очтун мүчөсү (- , -өө) уланганда кандай жазыларын түшүндүргүлө.

Бирөө, экөө, үчөө, алтоо, жетөө.

Сан атоочту кайталоо үчүн суроолор жана тапшырмалар

1. Сан тоочтун эрежесин айтып бергиле, кандай сөз түркүмү экенин далилде ле.
2. Сан тооч түзүлүшүнө карай канчага бөлүнөт? Ар бирине мисал келтиргиле. Тубаса жана т унду сан тоочторду айтып бер ле.
3. Кыргыз тилиндеги сан тоочтор маанисине карай канчага бөлүнөрүн, алардын эрежесин айтып берип, кандай жолдор менен жасаларын түшүндүргүлө.
4. Сан тоочтун жөндөлүш ө гөчөлүгү кандай? Эмне үчүн жамдама сан тоочтордун жөндөлүшү таандык мүчөлөр уланган зат тоочтордун жөндөлүшүнө окшош?
5. Сан тоочту жазуунун эрежелерин түшүндүргүлө.
6. Сан тоочтун сүйлөм ичинде кандай синтакси тик милдет ткарарын далилдеп, мисал келтиргиле.
7. Ар бириңер сан тоочтун бардык түрүн катыштырып, оозеки сүйлөм тү гүлө.
8. Сан тоочтун башка сөз түркүмдөрүнөн болгон айырмачылыгын айтып бер ле.

9. Сан тоочтун лекс калык м анисин, морфологи лык белгисин түшүндүргүлө.

10. Сан т очтун кандай жол менен жасалышын айтып бер ле жана ага мисалдар келтиргиле.

56-§. САН АТООЧКО МОРФОЛОГИЯЛЫК ТАЛДОО ЖҮРГҮЗҮҮНҮН ТАРТИБИ

1. Сүйлөм ичинен сан тоочту табуу. Анын лексикалык жана грамм т калык м анисин аныктоо.
2. Сан тоочту түзүлүшүнө карай ажыр туу.
3. Сан тоочту маанисине карай ажыр туу.
4. Сан т очту кандай жолдор менен жасалгандыгын аныктоо.
5. Сан тоочтун жазылышы.
6. Сан т очтун сүйлөм ичиндеги ткарган милдетин аныктоо.

Талдоонун үлгү :

Мисалы: *Конституция жыйырма лты г ава, биз жүз жыйырма егиз беренеден турат.*

Бул сүйлөмдө *жыйырма лты,* деген сөз сан тооч, з ттын санын билдирди, *к нча?* деген суроого жооп берди. Түзүлүшү жагынан таал сан тооч, эки сөздөн түзүлдү. М ниси боюнча эсептик сан тооч. Уңгу түрүндө, сүйлөм ичинде аныктоочтук милдет ткарды.

Бир жүз жыйырма егиз деген сөз сан тооч. Заттын санын билдирип, *к нча?* деген сур ого жооп берди. Түзүлүшү жагынан таал сан тооч, төрт сөздөн курулду, сүйлөм ичинде аныктоочтук милдет ткарды.

205-көнүгүү. Сан тоочтордун берген маанисине карай 6 түрүнүн ар бирине экиден мисал ойлоп жазып келгиле. Пайдаланган сан тооч сөздүңөрдүн кайсы түргө таандык экенин далилдеп бер ле.

206-көнүгүү. Берилген сан тооч сөздөргө морфологи лык алдоо жүргүзгүлө. Жого удагы үлгү боюнча дептериңерге алдоосун жа гыла.

Жетинчи, төртөө, отузга жакын, бир миң тогуз жүз токсон биринчи жыл, ми лион, эл үдөй, алтымышка.

207-көнүгүү. Төмөнкү сан антоочторду к тыштырып, сүйлөм түзгүлө. Көчүрүп жазып, сан тоочторго морфологи лык алдоо жүргүзгүлө. Сан тоочтун м анисине карай бөлүнүшүн ажыр тып, эрежесин айтып бергиле.

Төртүнчүгө, токсондон ашуун, бештен эки, үч-үчтөн, отуз-кырктай, жүздөгөн, жыйырма биринчиге.

57-§. АТ АТООЧ. АТ АТООЧТУН СӨЗ ТҮРКҮМҮ КАТАРЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Заттын тын же анын белгилерин табай туруп, аларды жалпы м аниде көрсөт үчү сөздөр **ат атооч** деп талат.

Ат тооч сөздөргө төмөнкүлөр ирет, мен, сен, ал, биз, силер, бул, тигил, ким? эмне? эч ким? эч нерсе, б ары, бүткүл, ар ким, ар бир өз жана башкалар.

Мисалы: ***Ок учулар*** *айылдагы карыя арга жөнөштү.* ***Алар*** *карыяларды майрам менен куттукташат.* ***Мен, с ,*** *ал — үчөөбүз баарыбыз.*

Башка сөз түркүмүндөй эле ат тооч лекс калык м аниге жана морфологи лык белгиге ээ. Ат тоочтун өзүнө гана тиешелүү болгон, аны башка сөз түркүмдөрүнөн айырмалап т рган лексикалык мааниси бар.

Мисалы, **мен, сен, ал, бул, ким? эмне?** деген сөздөр башка сөз түркүмдөрүнө тиешелүү болбостон, жалаң гана ат тоочко таандык. Бул анын лексикалык маанисин түзөт.

С интаксистик кызматы.

Сүйлөм ичинде ат тоочтор ээлик, баяндоочтук, аныктоочтук, толуктоочтук, бышыктоочтук милдетти ткарат.

Э э л к: *Биз* бүгүн келдик (ээси — *биз*). *Ал* ырдады (эси — *ал*). *Булар* арашты (эси— *булар*).

Б а я н д о ч т у к: Биздин жерибиз — *ушул*. Мунун аты *ким?* Анын иши *к ндай?* А асы да *мен*, энеси да *мен*.

А н ы к т о ч т у к: *Мунун* айтканы ордунан чыкты. *Менин* тилегим орундалды. *Анын* билгиси келди.

Т о л у к т о ч т у к: *Бизди* жыйналышка чакырды. *Аны* алыстан ааныдым. *Мени* алдыңкылардын ка арында сыйлады.

Б ы ш ы к т о ч т у к: Кетмен чаппай, иштебей, нанды *кайдан* табасың? Алар *биздикинде* болуптур.

Ат тооч башка сөз түркүмдөрүнөн лекс калык маанисинин жалпылангандыгы, уюштурган тайын мүчөсүнүн жоктугу менен айырмаланат.

М и с а л ы: *мен, с , ал, бул, ким, эмне, биз.*

Ат т очтор төмөндөгүдөй жалпыланган маанини билдирет.

1. З т т ы к м анини: *мен, сен, ал, биз, сиз, силер, алар, ким, эм , эч ким, эч нерсе.*

2. С ы н-с ы п т т ы к маанини: *к ндай, ошондой, ушундай, ар кайсы, ар качан, ар к ндай.*

3. С а н-ө ч ө м д ү к маанини: *б ры, бардыгы, бүткүл, к нча, нече, к нч нчы, н ченчи, эч к нча.*

208-көнүгүү. Жогорку ат тооч сөздөрдү к тыштырып, сүйлөм түзгүлө. Эмне үчүн затты же анын белгилерин табай, аларды жалпылап көрсөтүп ж ткандыгын далилд гиле.

209-көнүгүү. Төмөнкү ат тоочторду к тыштырып, сүйл

ойлоп таап, көчүрүп жазгыла. Ат тоочтордун сүйлөм ичиндеги ткарган син аксистик кызм тын анык агыла. Ат тоочторду унгу, мүчөгө ажыраткыла.

Мен, менин, ал, бул, биз, силер, ким, эмнеде, силерсиз.

210-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окуп чыгып, ат тоочторду апкыла. Эмне үчүн ат тооч экенин далилдегиле. Ат тоочтун анык амасын, морфологи ык белгилерин, жекелик, көптүк санын түшүндүргүлө.

1. Биздин коомдо адамдардын достугу чындала берет. 2. Бардык иш бири-бирин урм ттоонун негизинде иштелет. 3. Алар көпчүлүк үчүн иштешет. 4. Бул сүйлөшүү кечинде болду. 5. Ар имдин кылган иши алга жылсын, ар ким турмушунан бакыт апсын. 6. Сага кат жаздым, оюм толкуп турганда.

58-§. АТ АТООЧТУН ТҮЗҮЛҮШҮНӨ ЖАНА МААНИСИНЕ КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ

Ат тооч түзүлүшүнө карай жөнөкөй жана атаал ат тооч болуп экиге бөлүнөт.

Жөнөкөй ат тооч бир сөздөн, атаал ат тооч эки же андан ашык сөздөн турат. Мисалы:

Жөнөкөй ат тооч: Биз, силер, алар, ошол.

Т таал ат тооч: имдир бирөө, кайсыдыр бир, алда ким.

Ат атооч сөздөр берген маанилерине карата алтыга бөлүнөт:

Ат ат очтун бөлүнүшү	Мисалдары жана суроолору
1. Жактама ат ат	*мен, сен, сиз, ал, биз, силер, сиздер (ким?кимдер?)*
2. Шилтеме ат ат	*бу (бул), тиги (тигил), ошо (ошол), ушу (ушул), тетиги (тетигил), мына бу (мына бул), мына ушу (мына ушул).*

Уланд

Ат ат очтун бөлүнүшү	Мисалдары жана суроолору
3. Сурама ат атооч	*ким? эмне? кайсы? качан? кайда? канча? кандай? кана? кайдан?*
4. Тангыч ат атооч	*эч ким, эч нерсе, эч бир, эч качан, эч кандай, эч канча, эчтеме, эч кайсы.*
5. Аныктама ат атооч	*бүткүл, бардык, баары, бүтүн, ар ким, ар кайсы, , өзүм, ар бир, ар кандай, ар качан.*
6. Белгисиз ат атооч	*кайсы бир, кимдир бирөө, алда кандай, алда эмне, кандайдыр , бир нерсе.*

211-көнүгүү. Төмөнкү мисалдарды окуп, жөнөкөй жана атаал ат тоочторду апкыла, эрежесин түшүндүргүлө. Аларды к тыштырып сүйлөм түзгүлө.

Мен сен, ал, биз, силер, булар, тиги, тигил, өз, өзүм, баары, бүткүл, кайда, эмне, ар кайсы, ар качан, мына бу (л), ар кандай, кайсы бир, алда кандай, алда эмне, эч кандай.

212. Жого уда берилген жадыбалды окуп чыгып, ат тоочтор маанисине карай канчага бөлүнөрүн, ага кандай сөздөр кирерин үйрөнгүлө. Айрымдарын к тыштырып, сүйлөм түзүп келгиле.

59-§. ЖАКТАМА АТ АТООЧ

Жалпыланган заттык маанини үч жактын бирине, жекелик, көптүк санга тиешелүү кылып көрсөткөн ат тоочтор **жактама атооч** деп талат. Жак ама ат тоочторго: *мен, сен, ал, биз, силер, сиздер, лар* деген сөздөр ирет да, ким? кимдер? деген суроолорго жооп берет.

Э с к е р т ү: *сен, ал* деген жак ама ат т очторго көптүк **-лар** мүчөсү уланганда уңгусу ө гөрүп кетет: *ал — лар, сен — силер.*

Жекелик сан	**Көптүк сан**
I жак — *мен*	I жак — *биз*
II жак — *сен (сиз)*	II жак — *силер (сиздер)*
III жак — *ал*	III жак — *лар*

Кээде *силер* деген көптүк сандагы ат тооч жекелик сан да колдонулуп калат: *Силер* качан кетесиңер? *Силерди* чакырып келдим.

Ал деген жак ама ат тооч кээде шилтеме ат тоочтук мааниде да колдонулат. Эгер *ал* деген сөз анык алгычсыз айтылса, жак ама ат тоочтук *(Ал келди. Ал окуду. Ал и теди);* анык алгыч менен бирге айтылса, шилтемелик мааниде *(Ал окуучу жакшы окуйт. Ал б лдар өтө тарт итүү. Ал, тигил арык казг ндар, эмгектин күжүрмөндөрү)* колдонулат.

Э с к е р т ү: ***Ал*** деген жак ама ат тооч шилтемелик мааниде колдонулганда аныкт очтун милдетин ткарат.

М и с а л ы: ***Ал*** *окуучу жакшы окуйт. Кайсы окуучу?—* ***ал. Ал*** *2014-жылдын жазы эле.*

1. Жак ама ат т очтор **жекелик**, **көптүк** санда айтыла берет: *мен, сен, ал, биз, силер, лар.*

2. Жөндөмөлөр менен жөндөлөт: *менин, мага, мени, менде, менден, биз, биздин, бизге, бизди, бизде, бизден.*

3. *Ал, лар* деген ат тоочтон башкаларына жак мүчөлөрү ат т очтордун ө гөчөлүгүнө карай уланат: *менмин, ensиң, си сиз, би сиз, силерсиңер, сиздер, сиздерсиздер.*

4. Жалпы таандык **-нықы (ықы)** мүчөсү жалганат: *меники, еники, ныкы, силердики, биздики.*

213-көнүгүү. Окуп чыгып жак ама ат тоочторду апкыла. Анын кайсы жакка тиешелүү болуп айтылганын далилдегиле.

1. Ал ушу тегеректе эле т рчу. 3. Ал боло т рган иш эмес беле. 4. Сен ыйлабачы, — деп жалдырадым. 5. Алардын ордун толт руп берчү жан жоктой. 6. Сиз

барар жериңиз жок көрүнөт. 7. Сизге миң мертебе ыраазымын. 8. Силер да бизди туман арасынан көрө албадыңар. (.*А*.)

214-көнүгүү. Окуп чыгып, **ал** деген ат тоочтун шилтемелик мааниде колдонулуп ж тканын апкыла.

1. Ал аркы-терки басты да, бизге жакын келип отурду.
2. Ал айтканың ырас, биз да силердин кабарыңарды уктук.
3. Ал эмнеси менен сыймык анат экен?
4. Ал сабакка качан келет экен?

215-көнүгүү. Жогорку теманын эрежесин дагы окуп чыгып, ат тоочтун морфологи лык белгилерин үйрөнгүлө.

60-§. ШИЛТЕМЕ АТ АТООЧ

Бир з т карата көрсөтүлүп, жаңсоо иретинде айтылган ат т очтор **шилтеме атоочтор** деп талат.

Шилтеме ат тоочтор сүйлөм ичинде элик, аныктоочтук, баяндоочтук, толуктоочтук, бышыктоочтук милдет ткарат. Мисалы:

1. *Бул — атамдын сүрөтү.* (*Бул* – ээлик).
2. *Тигил окуучулар – эң лдыңкы ок учулар болуп с н лат (Тигил — толуктоочтук).*
3. *Айша китепти тигилерге окуп берди* (*тигилерге* – толуктоочтук).
4. *Биздин кла стын алдыңкы окуучу ары – ушулар* (*ушулар* – баяндоочтук).
5. *Алар тээтигинде келе жатышат (тээтигинде* – бышыктоочтук).

216-көнүгүү. Жогорку эреже менен таанышып чыгып, шилтеме ат тоочторго кайсы сөздөр кирерин түшүнгүлө, шилтеме ат тоочторду к тыштырып, оо еки сүйлөмдөр түзгүлө. Ат тооч жөнүндө түшүнүк бергиле.

217-көнүгүү. Окуп чыгып, шилтеме ат т очторду апкыла. Көчүрүп жазып, алардын толук же кыскарган формасын айтып бергиле.

1. Бул — биздин мектеп, биздин окуган жер — ушул. 2. Тигил көрүнгөн — спорт залыбыз, өкүмөт арабынан курулуп берилди. 3. Мына бул — оорукана, тигиниси дарыкана. 4. Тээтигил — балдар бакчасы. 5. Тигине Чолпон жылдыз көрүндү. 6. Мына, мына келип калат деп, баары аларды күтүп турушту. 7. Кечээ гана тиги кырда жок эле, Кайдан чыкты боз ат минген отуз жаш.

218-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окугула. Шилтеме ат т очторду апкыла.

1. Он чакты баланы ээрчитип жүргөн Дүйшөн тигил үйгө бир ирип, бул үйгө бир ирип жүрдү. (Ч.А.)

2. Гүл турмушта жадырап,
Күлө турган кез − ушул.
Эл достугу аскадай
Бузулбаган кез − ушул. (Ж.Б.)

3. Ким өз салмагынан оорду көтөрсө, ошол күчтүү.

4. Тээтиги колдорундагы буюмдарды да өзүлөрү жасашты. (Н.Б.) 5. Кубаныч бар, анын бири − мына бул, эмгек төлү. (Н.Б.)

219-көнүгүү. Төмөнкү берилген шилтеме ат тоочторду к тыштырып сүйлөм түзгүлө.

1-топко: мунун, мында, ошол, бул.
2-топко: тигилер, э тигил, ушул, тээ.
3-топко: мындан, мына бул, тиги, ал.
4-топко: тигил, ушул, муну, тигилерд .

61-§. СУРАМА АТ АТООЧ

З ттын аты-жөнүн, санын, катар артибин, сап тын, ордун, ме гилин аныктап билүү үчүн суроо иретинде айтылган сөздөр **сурама атооч** деп талат.

Сурама ат т очтор төмөндөгүдөй синтакси тик кызматты ткарат.

Ээлик: **Ким** *келди?* **Эмнелер** *берилди?* **Канчасы** *келди?*

Баянд очтук: *Отличниктер* **канча?** *Сый ангандар* — **кимдер?**

Толуктоочтук: *Мен сага* **эмнени** *айттым эле.?* **Канчасын** *дың?* **Эмнени** *дың?* **Эмнеге** *күттүң?* **Кимдерди** *сый ады?*

Сурама атоочтор	Мисалдар
Ким?	1. — *Бул* ким? — *Кичүү уулум.*
Эмне?	2. — Эмне *жөнүндө сүйлөшөлү?*
Кандай?	3. — *Шаарда* кандай *жаңылыктар бар?*
Качан?	4. — *Сиз* качан *кел сиз?*
Кайсы?	5. — *Күн узарып, кар эрип, Өзөнгө суулар толчу эле. Бул* кайсы *убак болчу эле?*
Кайда?	6. — *Силер* кайда *баратасыңар?*
Кайдан?	7. — *Силер* кайдан *келатасыңар?*
Канча?	8. — *Б лам, сен* канчадасың?
Ка ?	9. — *Китебиң* ка ? *Сумкаң* ка ?

220-көнүгүү. Жогорку жадыбалды окуп чыгып, сурама ат тоочторго кандай сөздөр кирерин үйрөнгүлө, айрым сурама ат тоочторду к тыштырып, сүйлөм түзгүлө.

221-көнүгүү. Сурама ат тоочторду к тыштырып, оо еки сүйлөм түзгүлө. Сурама ат тоочтун эрежесин айтып бергиле.

222-көнүгүү. Сурама ат тоочторду к тыштырып, өзүңөр к алаган темада кыскача аңгеме жазгыла. Андагы ат тоочторду апкыла. Эмне үчүн сурама ат тооч экенин, же

ат тоочтун кайсы түрү экенин аныктап, эрежелерин айтып бергиле.

223-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окуп, сурама ат т очторду апкыла жана кандай maaниде колдонуларын түшүндүргүлө.

1. Сен, дайра, кылымдарды санап жаттын, нени көрдүң, нени билдиң, нени аптың? *(А. Т.)* 2. Бул от рган карылар, сүйлөйт эмне жөнүндө. 3. Кайда жүрсөм, дагы турмуш жолунда, ошол элес унутулбайт оюмда. 4. Эл ичинде эмне болуп ж тканын билбегеним чын. 5. Танабай күрөшпөй анан ким күрөшөт. 6. Кандай ырыстуу адам болдуңар. 7. Эне, бери карачы, кандай сонун жаан. 8. Канча жолу күн чыгып, канча жолу күн батты.

224-көнүгүү. Эм ? не? кайсы? канча? деген сурама ат тоочторду оо еки жөндөгүлө. Алардын кандай жөндөлөрүн байкагыла.

225-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окуп чыгып, сурама ат тоочтун син аксистик кызм тын анык агыла.

1. Кимдер келишти? Эмнелер берилди? 2. Келгендер канчоо? 3. Жакшы окуган балдар кимдер? 4. Сиз мага нени айттыңыз? Эмнени көрдүңөр? 5. Эмнеге таарындың? Канчага күтөйүн?

62-§ ТАНГЫЧ АТ АТООЧ

Жалпыланган заттык, сын-сып ттык, сан-ө чөмдүк м анини ануу же жокко чыгаруу иретинде айтылган ат тоочтор **тангыч ат атооч** деп талат.

а) Тангыч ат тоочтор **эч** деген ангыч бөлүкчө менен *ким? качан? кайда? к ндай?* деген сурама ат тоочтордун жана *бир, нерсе, убакта* деген

сөздөрдүн кошулуп айтылышы аркылуу жасалат.

Тангыч тооч сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин да ткарат.

М и с а л ы: *Бүгүн* **эч ким** *келг жок* (ээси — **эч ким).** *Мен лардын* **эч бирине** *жолукпадым* (толуктоочу — **эч бирине**). *Мага* **эч нер нин** *кере жок* (аныктоочу — **эч нер нин).**

Тангыч ат атоочтор	Мисалдар
Эч ким	*Уулум,* эч имди *тилдебе,* эч имге *жаман айтпа.* Эч ким *келген ок.*
Эч нерсе	*Мен бул* сүрөттү эч нерсе *менен алмашпайм.*
Эч качан	Эч нерсе *билбейм.* Эч качан *адамдын көңүлүн ооруткан жан эм мин.* Эч качан *элим унутпайт, өлүмдүү согуш күндөрүн.*
Эч кандай	*Жамийланын араба айдап кетерине мен* эч кандай *күнөм санаган жокмун.*
Эч убакта	*Окуучу чынчыл болот,* эч убакта *калп айтпайт.*
Эч нерсе (эчтеке)	Эч нерсе (эчтеке) *көрө албадым, анткени мен океандын үстүнөн учуп бараткан болуум керек.*
Эч б	*Сабактан* эч б *кечиккен жокмун.* Эч б *калп айткан эм мин.*

226-көнүгүү. Тангыч ат тоочторго төмөндөгүдөй ат тоочтор киперин үйрөнгүлө жана эсиңерге сак агыла.

Эч ким, эч кандай, эч качан, эч кайда, эч кайдан, эч нерсе, эч бир, эч убакта.

227-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, ангыч ат тоочторду апкыла. Түзүлүшү боюнча кандай ат тоочтор экенин анык агыла.

1. Бул сөздөн Айткулу эч нерсени түшүнгөн жок. 2. Үй ичиндегилер эч кандай добуш чыгарбады. 3. Күндүн батканы менен чыкканы эч имге билинбейт. 4. Эч качан калп айтып көргөн жан эмесмин. 5. Даниярды мындай деп, эч убакта ойлогон эмесмин. 6. Бул сүрөттү эч нерсе (эчтеке) менен теңештире албайм жана эч имге бербейм.

228-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, ангыч ат т очтун сүйлөмдөгү син аксистик кызм тын анык агыла.

1. Эч качан сүйбөйт биздин эл, өлүмдүү согуш күндөрүн. 2. Бүгүн эч ким келген жок. 3. Эч нерсени билбедим. 4. Кат жазууга эч кандай убактым жок. 5. Алардын эч бирин тааный албадым. 6. Эч убакта мындай окуяга туш болгон эмесмин.

229-көнүгүү. Төмөнкү ангыч ат тоочторду к тыштырып сүйлөм түзгүлө. Көчүрүп жазып, ангыч ат тоочтун кандай жолдор менен жасалганын айтып бергиле. **Эч** деген бөлүкчө менен ангыч ат тоочтун айырмасын түшүндүргүлө.

Эч ким, эч кандай, эчте , эч качан, эч убакта.

63-§. АНЫКТАМА АТ АТООЧ

Заттын сандык жалпылыгын же жекелигин аныктап, тактап көрсөтүүчү ат тоочтор **аныктама ат оочтор** деп талат.

Аныктама ат тоочторго төмөндөгүдөй сөздөр кирет: *бүткүл, бардык, бүтүн, б ары, ар ким, ар бир, ар к ндай, ар качан, ар кайсы, өз, өзүм.*

Аныктама ат тоочтун курамындагы **ар** деген сөз көпчүлүк учурларда өз алдынча колдонулбайт, *бир, нерсе* деген сөздөр менен жана *ким, к ндай, качан, кайсы* деген с рама ат тоочтор менен тизмектешип айтылат.

Мисалы: *ар бир, ар нерсе, ар ким, ар к ндай, ар качан, ар кайсы.*

Аныктама ат тоочтор да сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин ткарат. Мисалы: *Ата Мекенибиздин ыйык милдетин аткарууну ар бирибиз эстен чыгарбайлы* (*ар бирибиз* — ээлик). *Биз бардыгын и т эгө*

милде түүбүз (бардыгын – толуктоочтук). *Ар кандай ишти ечүү – биздин милдет (ар кандай* – аныктоочтук).

230-көнүгүү. Жогорку анык ама ат тоочторду к тыш-тырып, оо еки сүйлөм түзгүлө. Ага кандай сөздөр кирерин үйрөнгүлө.

231-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окуп, анык ама ат тоочторду апкыла. Алардын кайсы бири за тын жекелигин, кайсы бири жалпылыгын көрсөткөндүгүн айтып бергиле.

1. Бул окуяны ар ким ар кандай айтып жүрөт. 2. Бардыгыбыздын көздөгөн максатыбыз ишке ашсын. 3. Анын ар кандай жумушту так ткарышына мен ишенем. 4. Ар жыл сайын мектеп участогуна ар түрдүү жемиш бак арын отургузабыз. 5. Ар бирибиз ар кандай буюмдар жасадык.

232-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, анык ама ат тоочтордун астын сызгыла.

1. Айылы бүтүн аман жүрөт.
2. Жакшы болсоң, ж тык бол, ар ким жолдош башыңа.
3. Жамандын өзү коркок, сөзү чоркок.
4. Ар бир айтылган сөздү ар качан кулак салып уккула.
5. Өзүң билбесең, билгенден ук.
6. Китепти көп окугула, ал бизге бардыгын берет.
7. Мекенди коргоо – ар бирибиздин милдетибиз.

233-көнүгүү. Окуп чыгып, анык ама ат тооч экенин же анык ама ат тооч эмес экендигин таап, ажыратып жазгыла.

Ар түрдүү, ар кыл, ар башка, ар түркүн, ар дайым, ар жыл сайын, ар иш .

64-§. БЕЛГИСИЗ АТ АТООЧ

Заттардын, кубулуш ардын жана алардын ким-эмне экендигин, сан-ө чөмүн, сын-сып тын, ордун, мезгилин так көрсөтпөстөн, болжолдоп, бүдөмүк, күдүк көрсөт үчү ат т очтор **белгисиз ат ат очтор** деп талат.

Белгисиз ат тоочтор сурама ат тоочтор менен *бир* жана *лда* деген сөздөрдүн айкалышы аркылуу, кээде сурама ат тоочторго **-дыр** мүчөсү уланып да жасалат: *к ндайдыр бир, кимдир бирөө, кач нкы бир, кач ндыр бир, кимгедир, кимдендир*. Мисалы: *Кимгедир каарын төгүп, к ндайдыр шек с наг ндай. Бөлмөгө лда кимдер кирип-чыгып, кимдир бирөөнүн тыңшап тург нын байкап жаттым.*

Белгисиз ат атоочторго: *кайсы бир, кимдир бирөө, лда к ндай, лда эмне, лда ким, кач ндыр бир, к ндайдыр бир, бир нерсе, кай бир, кээ бир, бирдеме, балан-түкүн, баланча-түкүнчө* деген жана башкалар сөздөр ирет.

Белгисиз ат тооч сүйлөм мүчөлөрүнүн да милдетин ткарат.

Мисалы: *1. Кимдир бирөө келди (кимдир бирөө* – ээлик). *2. Кээ биринин кабагы салыңкы, кээ биринин кабагы ачык (кээ биринин* – аныктоочтук). *3. Мен бирдемеге кызыгып жатамын (бирдемеге* – толукт очтук).

234-көнүгүү. Сүйлөмдөрдөн белгисиз ат т очторду көчүрүп жазгыла. Ага кандай сөздөр кирерин жана кандай жолдор менен жасаларын түшүндүргүлө.

1. Энем бирдемелерди айтып ж ткан Орозм тты т ктеди. 2. Кандайдыр бир шумдук болорун кайдан билдик, Жер-Эне. 3. Алар алда кайда узап кетишти. 4. Карыя качанкы бир өткөн окуяны айтып отурду.

5. Окуучулардан келген куттуктоо телеграммалары окулуп ж тканда, имдир бирөө: — Ой, муну Дүйшөн абышка алып келдиби? — деп сурап калды. 6. Алтынай Сулайманованын өңү кубара түшүп, алда эмнени эсте ендей болду.

235-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окугула, белгисиз ат тоочторун таап, астын сызгыла, ереж син түшүндүргүлө.

1. Бир убакта имдир бирөөнүн басып келе ж ткан дабышы угулуп, баланын үнү чыкты. 2. Каныбектин кеткенине бир канча күн болсо дагы, алигиче кабар жок. 3. Дүйшөндүн кеч ккенин угуп, санаам алда кайда кетти. 4. Бектурган бир нерсе ай айын дегиче, эш ктен имдир бирөөлөрдүн дабышы угулду. 5. Карыя кандайдыр бир кызык окуя жөнүндө ай айын дегенде, телефон шыңгырады.

236-көнүгүү. Төмөнкү белгисиз ат тоочторду к тыштырып, оо еки сүйлөм түзгүлө. Сүйлөмдөрдүн канча сөздөн түзүлгөндүгүн, белгисиз ат тоочтордун сүйлөмдүн кайсы мүчөсүнүн милдетин ткарып т рганын айтып бергиле.

Бир нерсе, имдир бирөө, кандайдыр бир, кайсы бирөө, кээ бирлери, бирдеме, алда ким.

237-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, белгисиз ат тоочторду апкыла, астын сызгыла.

1. Кимдир бирөө чоң сууну кечип өткөндөй болду. (А.Т.) 2. Алар бир нерсе жөнүндө көпкө чейин сүйлөшүштү. (К.А.) 3. Жүрөгүм дүкүлдөп, алда кандай окуянын болорун эскерткенсийт. (Ч.А.) 4. Терезени имдир бирөө черткендей болду. (Ч. .)

65-§. АТ АТООЧТОРДУН ЖӨНДӨЛҮШҮ. ЖАКТАМА АТ АТООЧТУН ЖӨНДӨЛҮШҮ

Зат, сын, сан тооч сөздөр сыяктуу эле ат тоочтор да жөндөмөлөр менен жөндөлөт. Бирок ат тоочтордун жөндөлүш ө гөчөлүгү баш ча.

Мен, **сен**, **ал** деген ат тоочтор жөндөлгөндө, барыш жөндөмөсүндө **мага**, **сага**, **ага** болуп, уңгусу ө гөрүп кетет да, **илик** жана **табыш** жөндөмөсүндө уңгунун аягындагы **н** тыбышы түшүп калат.

Жөндө-мөлөр	I жак — мен	II жак — сен	III жак — ал
Атооч	мен	сен	
Илик	мен+*нын*—мен*ин*	сен+*нын*— сен*ин*	ал+*нын*—а*ныш*
Барыш	мен+*га*—ма*га*	сен+ — с*ага*	ал+*га*—*ага*
Табыш	мен+*ны*—мен*и*	сен+*ны*— сен*и*	ал+*ны*—*аны*
Жатыш	мен+*да*—мен*де*	сен+*да*— сен*де*	ал+*да*—ан*да*
Чыгыш	мен+*дан*—мен*ден*	сен+*дан*— сен*ден*	ал+*дан*—ан*дан*

Эскертүү: **Мен, с , а** деген жак ама ат тооч-тор оозеки речте **маа, с , аа** болуп колдонулганы менен, жазууда ага жол берилбейт.

Жак ама ат тоочторго жалпы таандык **-ныкы** мүчөсү уланганда төмөнкүдөй жөндөлөт.

Жөндөмөлөр	I жак — мен	I жак — биз	II жак — силер
Атооч	мен*ики*	биз*дики*	силер*дики*
Илик	мен*икини*	биз*дикини*	силер*дикини*
Барыш	мен*икине*	биз*дикине*	силер*дикине*
Табыш	мен*икин*	биз*дикин*	силер*дикин*
Жатыш	мен*ик нде*	биз*дик нде*	силер*дик нде*
Чыгыш	мен*ик нен*	биз*дик нен*	силер*дик нен*

238-көнүгүү. Жогорку жадыбалдагы жак ама ат тооч-тордун жөндөлүшүнө көңүл бургула. Жөндөлүштө кандай өзгөчөлүктөр бар экенин айтып берги .

239-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окугула. Жак ама ат т очторду таап, алар кайсы жөндөмөдө тургандыгын анык агыла.

1. Биздин өлкөбүздүн жери кендерге бай. 2. Анын баласы быйыл колледжди бүтүрдү. 3. Айбек байке, сиз университетти бүтүрдүңүзбү? 4. Силер «Менин э емендүү өлкөм» деген темада дилбаян жа гыла. 5. Бизге алар аябагандай көп белектер беришти.

240-көнүгүү. Жак ама ат тоочтордун кайсы жөндөмөдө экендигин аныктап, аларга сүйлөмдөр түзгүлө.

1-топко: мага, бизди, силерге, аларда, мен кинде.
2-топко: менде, сиз, аларга, силерден, сен кинде.
3-топко: сенден, ал, бизден, ага, анықынан.
4-топко: андан, мен, бизде, силерди, бизд кинде.

241-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окуп чыгып, жак ама ат т очторду көчүрүп жазгыла, жана кайсы жөндөмөдө тургандыгын анык агыла.

1. Биздин сүйүктүү Мекенибиз — Өзбекстан Республикасы деп талат. Ошондуктан биз аны чексиз сүйөбүз жана Мекенибиз деп сыймык анабыз. 2. Күндүн нуру жер бетине тегиз чачыраган убакта, алар втомобилге отурушту. (К.Ж.) 3. Анда сиздин мени тааныбагандыгыңыз чын экен. (К.Ж.) 4. Ал жылмайып мага караганда, бетиндеги калы даана көрүнө түштү. (К.Ж.) 5. Мындай ч так иштин мага да, сага да кереги жок. (К.Ж.) 6. Биз силерге ушул доорду к рууга жан аябай күрөштүк, эмгектендик.

66-§. ШИЛТЕМЕ АТ АТООЧТУН ЖӨНДӨЛҮШҮ

Шилтеме ат т очтор жекелик сандагы жак ама ат тоочтор сыяктуу жөндөлөт. Бирок *бу(л)* деген шилтеме ат тоочтун башкы үнсүз тыбышы тооч

менен барыштан башка жөндөмөлөрдө **м** тыбышына өтөт. Ал эми ж тыш, чыгыш жөндөмөлөрүндө болсо, ат т очтун акыркы **л** тыбышы **н** тыбышына, үндүүсү **ы** тыбышына өтүп жөндөлөт.

Атооч	*булар*	*тигилер*	*ошолор*
Илик	*б ар**дын***	*тигилер**дин***	*ошолор**дун***
Барыш	*булар**га***	*тигилер**ге***	*ошолор**го***
Табыш	*б ар**ды***	*тигилер**ди***	*ошолор**ду***
Жатыш	*булар**да***	*тигилер**де***	*ошолор**до***
Чы	*булар**дан***	*тигилер**ден***	*ошолор**дон***

Ошо(л), тиги(л) деген шилтеме ат тоочтор ил кте **-ын,** табышта **-ы** болуп жөндөлөт, башкача айтканда, ил кте, табышта, ж тышта, чыгышта *ошон, тигин* деген жөндөмөлүк негиз жөндөлөт.

Шилтеме тоочко көптүк **-лар** мүчөсү уланганда эч ө гөрүүсүз жөндөлөт. М и с а л ы:

Атооч	*бу(л)*	*ошо(л)*	*тиги(л)*
Илик	*м **ун***	*ошон**ун***	*тигин**ин***
Барыш	*буг**а***	*шо**го***	*тиги**ге***
Табыш	*мун**у***	*ошон**у***	*тигин**и***
Жатыш	*мын**да***	*ошон**до***	*тигин**де***
Чы	*мын**дан***	*ошон**дон***	*тигин**ден***

Бу(л), тиги(л) деген шилтеме ат тоочторго жалпы таандык **-ныкы** мүчөсү уланганда, төмөндөгүдөй ө гөчөлүктөр менен жөндөлөт.

М и с а л ы:

Атооч	*мунуку*	*тигиники*	*ошонуку*
Илик	*мунукун**ун***	*тигиникин**ин***	*ошонук **ун***
Барыш	*мунукун**а***	*тигиникин**е***	*ошонукун**а***
Табыш	*мунукун* –	*тигиникин* –	*ошонукун* –
Жатыш	*мунукун**да***	*тигиникин**де***	*ошонукун**да***
Чы	*мунукун**ан***	*тигиникин**ен***	*ошонукун**ан***

242-көнүгүү. Бул, ал, ушул деген шилтеме ат тоочторду жөндөгүлө. Жөндөлүшүндө кандай өзгөчөлүктөр бар экенин түшүндүргүлө. Шилтеме ат т очтун анык амасын айтып бергиле.

243-көнүгүү. Окуп чыгып, шилтеме ат т чтор кайсы жөндөмөдө турганын айтып бергиле. Көнүгүүнү көчүрүп жазгыла, шилтеме ат тоочтордун астын сызгыла.

1. Бул жерде алар жемиш бак арына байкоо жүргүзүшөт. 2. Анда ар түрдүү өсүмдүктөр өстүрүлгөн. 3. Баланыз огородду жакшы асырадым дегенинен буларды ошону көрүүгө чакырдым. 4. Садагасы, буга кейибе, ал иш онунан чыгат. 5. Биз мында, алар тигинде. 6. Бул сүрөттү мен ошондон көргөм.

244-көнүгүү. Окуп чыгып, шилтеме ат тоочтордун кайсы жөндөмөдө турганын апкыла. Жөндөлүш өзгөчөлүгүн анык агыла. **Мында** деген сөздүн качан ат тооч, качан актооч болорун түшүндүргүлө.

Ошонун, ушуга, буга, тигинин, мында.

245-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окуп, шилтеме ат т чторду көчүрүп тушуна кайсы жөндөмөдө экендигин жазгыла.

1. Ошондо гана биз Мекенибиздин гүлдөп-жайнашына өзүбүздүн салымыбызды кошкон болобуз. 2. Ушул күндөн баштап журтубузда «Эгемендүүлүк» сөзү тилибизге көчтү. 3. Ошол күндөн баштап биз өзүбүздү бактылуубуз деп эсептейбиз. 4. Анда Өзбекстан элдеринин бардык ой-макс т ары өз ордун тапкан. 5. Муну уккандар шашып калышты. 6. Мен тигилердин алдына бармак болд .

67-§. СУРАМА АТ АТООЧТУН ЖӨНДӨЛҮШҮ

Кыргыз тилиндеги сурама атоочтордун жөндөлүшү төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөргө ээ.

Ким? эмне? кайсы? канча? нече? деген сурама атоочтор жөндөмө мүчөлөр менен жөндөлөт. Зат атоочтун суроосуна жооп берген сурама атооч *(ким? эмне?)* зат атооч сыяктуу, сын атоочтун суроолоруна жооп берген сурама атоочтор *(кандай? кайсы?)* сын атооч сыяктуу, сан атоочтун суроолоруна жооп берген сурама атоочтор *(канча? нече?)* сан атооч сыяктуу жөндөлөт.

М и с а л ы:

а) Зат атоочтун жөндөлүшү		Сурама ат атоочтун жөндөлүшү	
Атооч	*эне*	*ким*	*эмне*
Илик	*эненин*	*кимдин*	*эмненин*
Барыш	*энеге*	*кимге*	*эмнеге*
Табыш	*энени*	*кимди*	*эмнени*
Жатыш	*энеде*	*кимде*	*эмнеде*
Чыгыш	*энеден*	*кимден*	*эмнеден*

б) Сын атоочтун жөндөлүшү		Сурама ат атоочтун жөндөлүшү
Атооч	*сары*	*кайсы*
Илик	*сарынын*	*кайсынын*
Барыш	*сарыга*	*кайсыга*
Табыш	*сарыны*	*кайсыны*
Жатыш	*сарыда*	*кайсыда (кайсында)*
Чыгыш	*сарыдан*	*кайсыдан (кайсындан)*

в) Сан атоочтун жөндөлүшү		Сурама ат атоочтун жөндөлүшү	
Атооч	*беш*	*канча*	*нече*
Илик	*бештин*	*канчанын*	*earlier*
Барыш	*бешке*	*канчага*	*нечеге*
Табыш	*бешти*	*канчаны*	*нечени*
Жатыш	*беште*	*канчада*	*нечеде*
Чыг	*бештен*	*канчадан*	*нечеден*

Канчоо? нечөө? деген сурама ат атоочтор жамдама сан атооч сыяктуу жөндөлөт.

Жамдама сан атоочтун жөндөлүшү		Сурама атоочтун жөндөлүшү	
Атооч	*бешөө*	*канчоо*	*нечөө*
Илик	*бешөөн**үн***	*канчоон **ун***	*нечөөн **үн***
Барыш	*бешөөн **ө***	*канчоо**но***	*нечөөн **ө***
Табыш	*бешөөн **(ү)***	*канчоон **(у)***	*нечөөн **(ү)***
Жатыш	*бешөөн **дө***	*канчоон **до***	*нечөөн **дө***
Чыгыш	*бешөөн **өн***	*канчоон **он***	*нечөөн **өн***

Жалпы таандык **-ныкы** мүчөсү уланган *ким? эмне? кайсы?* жана *кимиси? эмнеси?* деген сурама ат атоочтор III жактын таандык мүчөсү уланган зат атоочтор сыяктуу жөндөлөт.

Зат атооч		Сурама ат атооч	
Атооч	*баласы*	*кимдики*	*кайсыныкы*
Илик	*баласын* + **ын**	*кимдикин* + **ин**	*кайсыныкын* + **ын**
Барыш	*баласын* + **а**	*кимдикин* + **е**	*кайсыныкын* + **а**
Табыш	*баласын* –	*кимдикин* –	*кайсыныкын* –
Жатыш	*баласын* + **да**	*кимдикин* + **де**	*кайсыныкын* + **да**
Чыг	*баласын* + **ан**	*кимдикин* + **ен**	*кайсыныкын* + **ан**

Кайда? кайдан? качан? деген сурама ат атоочтор жөндөлбөйт.

246-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окуп чыгып, шилтеме ат атоочтордун астын сызгыла.

1. Бул оюмду кайда, кимге барып айтуум керек? *(К. Ж.)* 2. Кээ бири окуп жатат китеп, гезит, билбейсиң кимисинде кандай кесип. *(Ж. Т.)* 3. Курбум ай, биздин шайыр кыздар кандай, жайдары, ачык мүнөз, жа… маңдай. *(Ж. Т.)* 4. Асылбек туура айтат, анын эмнесине таң каласың? 5. Мен сенден сурайын деп жүрөм, сен ар дайым эле эмнени окуп жүрөсүң? 6. Алардын кимди ким менен келе жатканын биле албадык. 7. Канчоонун келип, канчоонун келбегенин биле койдук.

247-көнүгүү. Окуп чыгып, сурама ат тоочторду көчүрүп жазгыла. Эгер жөндөмөдө турса, кандай син аксистик кызматты ткарып турганын анык агыла.

1. Сен кайсы мектепте окуйсуң? Атың, фамилияң ким? 2. Эмне, эмнени айтып ж тасың? 3. Кимге аарынып, имден шек санап жүрөсүң? 4. Ассалоому алейкум, ата, ден соолу нуз бизди тынчсыздандырат.

248-көнүгүү. Төмөнкү сурама ат тоочтордун кайсы жөндөмөдө экендигин анык агыла жана дептеринерге жа гыла.

1. Мамлекеттик тил жөнүндөгү мыйзам качан кабыл алынган?
2. Кимдин сүрөтү жакшы артылганын айткыла.
3. Атаңдын жашы канчада экендигин айт.
4. Бул пи ирлерди кайда, имге айтмакчысың?
5. Эмнеден үлгү алганын билбей олт рамын.

68-§. ТАНГЫЧ АТ АТООЧТУН ЖӨНДӨЛҮШҮ

1. Тангыч ат тоочтор да сурама ат тоочтор сыяктуу эле жөндөлөт.

М и с а л ы :

Атооч	*эч ким*	*эчтеме*	*эч нерсе*
Илик	*эч кимдин*	*эчтеменин*	*эч нерсенин*
Барыш	*эч кимге*	*эчтемеге*	*эч нерсеге*
Табыш	*эч кимди*	*эчтемени*	*эч нерсени*
Жатыш	*эч кимде*	*эчтемеде*	*эч нерседе*
Чы	*эч кимден*	*эчтемед*	*эч нерседен*

2. *Эч качан, эч к ндай, эч кайда, эч бир* деген ангыч ат тоочтор жөндөлбөйт.

249-көнүгүү. Окуп чыгып, тангыч ат тоочтордун кайсы жөндөмөдө экендигин анык агыла.

1. Уулум эч кимди тилдебейт, бирок өзүмдөн башка эч кимге жакпайт. 2. Бороон баягысындай эле көздү ачырбайт, бир аттам жерден ары эч нерсенин карааны көрүнбөйт. 3. Ал эчтекени аяп, эчтекени жашыргысы келбеди. 4. Алтынай Сулайманова эки-үч кайра саатын карап коюп, башка эч нерсени айткан жок.

250-көнүгүү. Окуп чыгып, тангыч ат атоочторду көчүрүп жазгыла. Кайсы жөндөмөдө турганын айтып бергиле.

Эч нерсени, таптакыр, эч биринде, эч кайдан.

251-көнүгүү. Тексттен тангыч ат атоочторду тапкыла жана алардын кайсы жөндөмөдө экендигин аныктагыла. Андан соң жөндөмөлөр боюнча жөндөп жазгыла.

1. Ушул күнгө чейин бул сүрөттү эч кимге көрсөтө элекмин. 2. Ааламда жок, күнгө тете башка күн. Эч ким таамай тарткан эмес сүрөтүн. 3. Алтынай келгенде эчтекенин дайыны жок болчу. 4. Эч нерседен кам санабай отурган Айнаш ордунан жаңы козголду.

252-көнүгүү. Тангыч ат атоочторду катыштырып 6 сүйлөм түзүп келгиле. Мында тангыч ат атооч бардык жөндөмөлөрдө болсун.

69-§. АНЫКТАМА АТ АТООЧТУН ЖӨНДӨЛҮШҮ

Аныктама ат атоочторго: *ар ким, ар нерсе, ар кайсы, ар кандай, ар бир, ар качан, кээ бир, бирдеме, бир нерсе, лда ким, лда кандай* деген жана башка сөздөр кирет.

1. *Ар ким, ар нерсе, ар кайсы* деген ат атоочтор төмөнкүчө жөндөлөт.

М и с а л ы:

Атооч	*ар ким*	*ар нерсе*	*ар кайсы*
Илик	*ар кимдин*	*ар нерсенин*	*ар кайсынын*
Барыш	*ар кимге*	*ар нерсеге*	*ар кайсыга*
Табыш	*ар кимди*	*ар нерсени*	*ар кайсыны*
Жатыш	*ар кимде*	*ар нерседе*	*ар кайсыда*
Чыгыш	*ар кимден*	*ар нерседен*	*ар кайсыдан*

2. *Баары, бардыгы, өзү, ар бири* д ген анык ама ат тоочтор 3-жактын таандык мүчөсү жалганган зат тоочтор сыяктуу жөндөлөт да, *бүткүл, бүтүн, ар качан* деген ат тоочтор жөндөлбөйт.

Атооч	*б ары*	*бардыгы*	*өзү*	*ар бири*
Илик	*баарынын*	*бардыгынын*	*өзүнүн*	*ар биринин*
Барыш	*баарына*	*бардыгына*	*өзүнө*	*ар бирине*
Табыш	*баарын*	*бардыгын*	*өзүн*	*ар бирин*
Жатыш	*баарында*	*бардыгында*	*өзүндө*	*ар биринде*
Чы	*баарынан*	*бардыгынан*	*өзүнөн*	*ар биринен*

253-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окугула. Анык ама ат тоочторун апкыла. Сүйлөмдө кандай мүчөлүк милдет ткарарын мисалдар менен түшүндүргүлө. Бир нече сүйлөмгө морфологи лык, син аксистик толук эмес алдоо жүргүзгүлө.

1. Ар имиси өз мүлкүн кемеден түшүрдү. 2. Ар бир чыгармачыл адам, ал манасчы болобу, же акын болобу, же комуздун коштоосу менен ыр ырдап, күү черткен ырчы болобу, ар кимиси өзүнүн ткаруучулук аланты менен айырмаланат. 3. Ар бир мамлекет аймагында акча жардамында алды-сатты иши ишке ашырылат. 4. Ар кандай мамлекетте жумушсуздук проблемасы бар. 5. Адамдар ар кандай жакшылыкты жерден албайт, б арын адам адамдан үйрөнөт. 6. Ар нерсеге кызыг усун жоготуп койгон адам эсин да жоготуп коёт.

254-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окуп, анык ама ат тооч кайсы жөндөмөдө экендигин анык агыла.

1. Ар бирибиздин бүткүл адамзат билгидей, кызык-

кыдай, сук ангыдай айлыбыз, атыктуу кооз Ата Журтубуз бар. 2. Ар бирибизге чоң ишеним берилди. 3. Айыпты өзүңөрдөн изде ле. 4. Өзүңөрдүн жөндөмдүүлүгүңөргө карап айткыла. 5. Баарыбызда тилек бирдей.

255-көнүгүү. Төмөнкү сүрөткө карап, анык ама ат тооч сөздөрүн к тыштырып, 6 сүйлөм түзгүлө.

70-§. БЕЛГИСИЗ АТ АТООЧТУН ЖӨНДӨЛҮШҮ

Төмөнкү берилген сүйлөмдөрдөгү ө гөчөлөнтүп жазылган мисалдарды кунт коюп үйрөнүп чы кыла:

1. *Алда кайда,* ар бир жерде жүрүп келдим,
Ыйлап кетип, айлыма күлүп келдим. *(Р. Ш.)*

2. Ким билсин, Бектурган *бирдемелерди* ойлоп отурду.

3. Бороон улуп, *к ндайдыр бир* коркунучтуу үндөр угулат.

4. Токтогулдун *кимдир бирөөгө* айткан сөздөрү даана угулду.

Белгисиз ат тоочтор төмөндөгүчө жөндөлөт:

1. *Бир нерсе, лда ким, бир к нча* деген белгисиз ат тоочтор эч ө гөрүүгө учурабастан жөндөл .

М и с а л ы:

Атооч	*Кээ бири*	*Кайсы бири*
Илик	*Кээ биринин*	*Кайсы биринин*
Барыш	*Кээ бирине*	*Кайсы бирине*
Табыш	*Кээ бирин*	*Кайсы бирин*
Жатыш	*Кээ биринде*	*Кайсы биринде*
Чыгыш	*Кээ биринен*	*Кайсы биринен*

2. *Кээ бир, кайсы бир* деген белгисиз ат атоочтор үчүнчү жактын таандык уландысы уланганда гана жөндөлөт. М и с а л ы:

Атооч	*Бир нерсе*	*алда ким*	*бирдеме*
Илик	*Бир нерсенин*	*алда кимдин*	*бирдеменин*
Барыш	*Бир нерсеге*	*алда кимге*	*бирдемеге*
Табыш	*Бир нерсени*	*алда кимди*	*бирдемени*
Жатыш	*Бир нерседе*	*алда кимде*	*бирдемеде*
Чыг	*Бир нерседен*	*алда кимден*	*бирдемеден*

3. *Кандайдыр бир, кайсы бир, алда кандай, качандыр бир* деген жана башкалар белгисиз ат атоочтор жөндөлбөйт.

256-көнүгүү. Окуп чыгып, белгисиз ат атоочтор кайсы жөндөмөдө тургандыгын айтып бергиле. Көнүгүүнү көчүргүлө.

1. Алда кандай заман болот. 2. Ажарды көк өгүзгө мингизип, кимдир бирөөлөргө жетеледи. 3. Эсенбектин жүрөгү бир нерсени сезгендей болду. 4. Кээ биринин айткандарына караганда Каныбек бүгүн келет. 5. Жанар бирдемелерден шекшигендей отурду.

257-көнүгүү. Төмөнкү белгисиз ат атоочторду жөндөгүлө. Жөндөлүшүндө кандай өзгөчөлүктөр бар экенин түшүндүргүлө. Кайсы жөндөмөдө турганын анык тагыла. Жөндөлбөй турган белгисиз ат атоочторду тапкыла.

Бир нерсе, бир далай, кимдир бирөө, алда ким, кээ бири.

71-§. АТ АТООЧТУН ЖАЗЫЛЫШЫ

1. Шилтеме ат тоочтордун эки түрдүү (кыска жана толук) жазылышына жол берилет: *бу— бул, тиги — тигил, ошо — ошол, ушу — ушул, кайсы — кайсыл, мына бу(л), мына ушу(л).*

Төмөнкү шилтеме ат тоочтор бирге жазылат: *тетиги — тетигил, тээтиги — тээтигил.*

2. Сурама ат тоочтордун жана сурама ат тооч катышкан сүйлөмдүн аягына суроо белгиси коюлат. М и с а л ы: *Балдар качан келишти? Алар кайда барышты? Эм жумуш кылышты? Китебиң кана?*

а) Күчөтүлүп айтылган кээ бир сурама ат тоочтор бирге жазылат жана сүйлөмдүн тизмегинде с роо белгиси коюлбайт. М и с а л ы: *к пкачан, капкайда, капкайдан.*

3. **Эч** деген ангыч бөлүкчө менен сурама ат тоочтордун айкалышынан түзүлгөн ангыч ат т очтор бөлөк жазылат: *эч ким, эч нерсе, эч качан, эч к ндай.*

4. Эки же андан ашык сөздөрдөн түзүлгөн анык ама жана белгисиз ат тоочтор арасына дефис коюлбай бөлөк-бөлөк жазылат: *ар ким, ар нерсе, ар кайсы, бир нече, бир к нча, кээ бир, кайсы бир, к ндайдыр бир, ар качан.*

5. Бир сөзү маанисин жоготкон ангыч ат тоочтор *(эчтеме, эчтемке, эчтеке),* анык ама ат тоочтор *(ардеме, ардемке, ардеке),* белгисиз ат тоочтор *(бирдеме, бирдемке, бирдеке)* бирге жазылат.

6. **Өз** деген анык ама ат тооч, ***ким?*** деген с рама ат тооч кай аланып айтылса, арасына дефис коюлуп жазылат: *Өз-өзүнө* (бер), *өз-өзүбүз* (алабыз), *өзүн-өзү* (тейлөө), *ким-кимди* (женди), *кимдин-ким* (экенин би).

258-көнүгүү. Мен, сен, ал деген жак ама ат тоочторду жөндөп, кандай жазыларын түшүндүргүлө. Эмне үчүн унгусунун өзгөрүп кеткенин далилдегиле. Илик жана барыш жөндөмөсүндө кандай жөндөлөрүн көрсөткүлө, унгу, мүчөсүн ажыраткыла.

259-көнүгүү. Адегенде окуп чыгып, ат т очторду апкыла. Жогорку ат т очтун жазылышына берилген эреженин негизинде тууралап көчүрүп жазгыла. Алардын жазылышын түшүндүргүлө.

1. Жаш ардын ар биринин алдына койгон максаттары бар. 2. Бардык космостук учуулар жаш арды эчактан болуп көрбөгөн эрдиктер   шык андырат. 3. Качан келесиңер, качан жооп бересиңер? 4. Тээтигил көрүнгөн, күрөгүн алып жүгүргөн, ал да эп индүү кужурмөн. 5. Кимдин-ким экенин билдик. 6. Азыркы жаш ардын ар бири келечекке карай кадам шилт едө. 7. Шакылдактын өзүнөн өзү сүйлөй берген адаты бар. 8. Мага ар кандай апшырмаларды ткарууга туура келди.

260-көнүгүү. Текстти көчүрүп жазгыла. Ат т очту аап, анын кайсы жөндөмөдө экендигин анык агыла.

БААРЫДАН КЫМБАТ ДОС

Сабак арынан арашкан балдар дос жана достук жөнүндө сөз ко гошуп, көпкө алашып келе жатышты. Алардын ар кимиси өз оюн айтышат. Бирөө: «Менин досум эң жакшы. Менден жанын да аябайт», – дейт. Анда э инчиси: «Менин досторум көп. Бирөө эч имге урдурбайт, э инчиси үй апшырмасын ткарбай калганда кеңеш берип отурбай, көчүртө коёт...»

Кыскасы балдар досторунун жакшылыгын санап ж тты.

Балдардын алашы күчөдү. Баятан бери алардын натыйжасыз алашына үн катпай келе ж ткан Эшим:

– Койгулачы, балдар, андай досторуңарды канчалык мак асаңар да мен кине жетпейт экен... Балдар чуулд   -

канын коюп, токтой калышты. Айрымдары ага анчейин көңүл бурбай: «Жанагы шумпай Эшим да» – деп, кол шилтеди.

Эшим аларга наразы болгондой: «Коё тургулачы, эми? – деди. – Менин досум баарыңардыкынан жакшы: акылдуу, билимдүү, эң кымбат. Андай досту ар ким эле таба бербейт...»

– Айта берсең, ал ким, сага эмне берет?

– Ал менин эң кымбат досум – китеп. Ал мага акыл-эс, билим берет, эл үчүн иштөөнү, адамдарды урматтоону, мекенди сүйүүнү, дүйнөдөгү бардык нерселерди үйрөтөт. Ошондуктан ал менин эң жакын, жакшы досум! – деди. Балдар Эшимдин сөзүнө макул болушкандай, баштарын ийкешти.

72-§. АТ АТООЧ БОЮНЧА КАЙТАЛОО ҮЧҮН СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

261-көнүгүү. Сүрөт боюнча аңгеме түзгүлө. Анда аныктама ат атоочтор катышсын.

262-көнүгүү. Төмөнкү ат атоочторду жөндөгүлө, жөндөлүш өзгөчөлүгүн айтып бергиле: **сен, бул, кайсы, эч ким, өзүм, кимдир бирөө.**

263-көнүгүү. Ат атоочторду катыштырып сүйлөм түзгүлө. Ат атоочтун кайсы түрү, кайсы жөндөмөдө экендигин аныктагыла.

1-топко: сиздер, аны, эч кайда, кимдир бирөөнү, ошол.
2-топко: бул, тигил, эч кимде, алда качан, өзүмө.
3-топко: биздики, баарына, кимге, ар кимди, тигинкине.
4-топко: тээтигил, өзүм, ошондо, баарыбызга, силерге.

264-көнүгүү. Төмөнкү сүрөткө карап «Билимдер сынагы» деген темада чакан аңгеме түзгүлө. Аңгемеңерде ат атооч сөздөрү катышсын. Ат атооч сөз кайсы жакты көрсөтүп турганын айтып бергиле.

73-§. АТ АТООЧКО МОРФОЛОГИЯЛЫК ТАЛДОО ЖҮРГҮЗҮҮНҮН ТАРТИБИ

1. Ат т очту аап, анын лекс калык м анисин, морфологиялык белгисин аныктоо.

2. Ат тоочтун түзүлүшүнө карай ажыр туу (жөнөкөй, а аал).

3. Маанисине карай кайсы ат тооч экендигин аныктоо.

4. Ат тоочтун жазылышын түшүндүрүү.

5. Ат т очтун уңгу, мүчөсүн, мүчөнүн түрлөрүн ажыр туу.

6. Ат тоочтун сүйлөм ичиндеги милдети.

Талдоонун үлгүсү:

Бул бак биздин эртеңки саяб ныбыз болот.

Бул сүйлөмдөгү **бул**, **биздин** деген сөздөр ат тооч, себеби алар з тты же анын белгилерин табай, жалпылап көрсөттү.

Биздин – деген сөз түзүлүшү бюнча жөнөкөй ат тооч, бир сөздөн турат. М аниси боюнча жак ама ат тооч, көптүк санда, биринчи жакта турат. Уңгусу -**биз**, мүчөсү **-дин**, бул илик жөндөмөсүнүн мүчөсү, алгачкы формасы -**нын** сүйлөм ичинде аныкт очтук милдет ткарды.

Бул — деген ат тооч, түзүлүшү боюнча жөнөкөй ат тооч, маанисине карай шилтеме ат тооч, уңгу түрүндө, мүчөсү жок. Атооч жөндөмөсүндө турат, сүйлөм ичинде аныктоочтук милдетти ткарды.

265-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окугула. Ат тоочторду таап, аларга морфологи лык алдоо жүргүзгүлө жана дептерге жогорку темадагы тартип боюнча жазып чыккыла. Кайсы жөндөмөдө т ргандыгына көңүл б ргула.

1. Сен кайдасың, Алтынай? Мен мындамын. (Ч.А.) 2.

Окууңарды жакшы окугула, өзүм ар бириңден экзамен аламын. 3. Анда азыркы биздин ушул айылыбыз турган жерде бир канча бактар болор эле. Анда менин он төрттөгү кезим. Биздин айылга ошондо мен көрбөгөн, аскер шинель кийген кандайдыр бир чоочун жигит келди.

266-көнүгүү. Текстти окуп, ат тоочторду таап, аларга морфологиялык талдоо жүргүзгүлө.

– Ашыкпа акылман эне, күн өсүз балдарды жайлаба!

Майрык-Чаар-Жезкемпир кылчая карады.

– Сен кимсиң. Адамча сүйлөп кубулган кандай жансың? – деди Майрык-Чаар-Жезкемпир.

– Мен Бугу-Эне болом. Адамча сүйлөбөсөм сен кайдан түшүнмөксүң да, кайдан собол укмаксың?

– Каалаганың эмне, Бугу-Эне?

– Балдарды коё бер, акылман эне. Сенден сураганым, ушул эки чүрпөнү мага бер.

– Буларды эмне кыласың?

– Адамдар эгиз музоомду атып өлтүрүштү. Алардын ордуна бала издеп жүрөм.

– Ушул балдарды эмизип багып алам дейсиңби?

– Ошентем, акылман чоң эне.

– Жакшылап ойлондуңбу, Бугу – Эне? – деп күлдү Мыйрык-Чаар-Жезкемпир. Булар деген адам баласы. Чоңоюп алып, өзүңдүн бугучаларыңа ок тат, ошону ойлодуңбу?

– Чоңойгондо булар бугучаларыма кол көтөрбөйт, – деди маралдын умай энеси. Мен буларга эне болом, булар мага бала болуп калат. Анан кантип өз ага-карындаш тарына жамандык самасын.

– О кең пейил Бугу-Эне, буларды кайда алып барасың?

–Эч ким таппас алыс жак тарга алып кетем, бул балдар .

74-§. ЭТИШ

V кла та өтүлгөн тиштин материал-дарын кай алоо үчүн суроолор жана апшырмалар:

1. Этиш деп кандай сөз түркүмүн ай абыз жана алар кандай сур олорго жооп берет?

2. Этиштин лексикалык маанисин, морфологиялык белгисин айтып бер ле.

3. Этиштин кандай сүйлөм мүчөсүнүн милдетин ткарарын түшүндүргүлө, мисалдар келтиргиле.

4. Этиштин жак алышы деген эмне, алар кандай жак мүчөлөр менен ө гөрөт?

5. Негизги жана жардамчы тиштердин айырмасын түшүндүргүлө, мисалдар келтиргиле.

6. Этиштин түзүлүшүнө карай бөлүнүшүн аныктагыла.

7. Этиштин чак арын (учур чак, келер чак, өткөн чак) жана алардын бөлүнүшүн, уюштуруучу мүчөлөрүн айтып бер ле, мисалдар келтиргиле.

8. Этиштин башка сөз түркүмдөрүнөн болгон айырмачылыгын далилде ле.

267-көнүгүү. Жадыбалдан пайдаланып, төмөнкү тиштерди жак агыла. Жекелик, көптүк сандагы жак мүчөлөрдү апкыла. Алардын толук жана толук эмес түрлөрүнөн кабар бергиле.

Окуган, бар, кел, оку, жаз.

1. Жак мүчөлөрдүн толук түрү

Жекелик саны	Көптүк саны
I жак **-мын** II жак **-сың** (одоно) **-сыз** (сылык) III жак —	I жак **-быз** II жак **-сыңар** (одоно) **-сыздар** (сылык) III ж —

2. Жак мүчөлөрүнүн толук эмес түрү

Жекелик саны	Көптүк саны
I жак **-м** II жак **-ң** (одоно) **-ыңыз** (сылык) III жак —	I жак **-к** II жак **-ңар** (одоно) **-ңыздар** (сылык) III жак —

268-көнүгүү. Этиш боюнча алган билимиңерди пайдаланып, 5 сүйлөм түзүп келгиле. Андагы этиштин чактарын көрсөткөнгө аракет кылгыла.

75-§. ЭТИШТИН ЫҢГАЙЛАРЫ

Сүйлөөчү адамдын кыймыл-аракетке болгон мамилесин билдирген этиш **ыңгай** деп аталат.

Жаңы теманы түшүндүрүү үчүн алынуучу мисалдар жана сүйлөмдөр:

1. *Күчүңө карап, жыгач* чап, *өзүңө карап, жолдош* тап.

2. *Азган-тозгон* дебейин, *ал келсе жардам* берейин.

3. *Ал шаарга* бармак.

4. *Ашым* калса калсын, *ишим* калбасын.

5. *Абдылда* келди, *Жамал* келе элек.

Кыймыл-аракеттин чындыкка карата болгон мамилесинин (буйругунун, каалоо-тилегинин, максат-ниетинин, шартынын) сүйлөп жаткан адамдын өзү тарабынан белгилениши этиштин ыңгайларына таандык.

Кыймыл-аракеттин чыныгы иш жүзүнө ашырылышы же ашырылбай калышы сүйлөп жаткан адамдын чындыкка жасаган мамилесине байланыштуу болот.

М и с а л ы: Жогорку сүйлөмдөрдөгү *чап, тап, дебейин, берейин, бармак, к лса* деген тиштер кыймыл-аракет ишке ашкан чыныгы чындыкты туура чагылдыра алышкан жок. Мындагы кыймыл-аракет ишке аштыбы, жокпу али белгисиз. Ал эми 5-сүйлөмдөгү *келди, келе элек* деген тиштер кыймыл-аракеттин чыныгы ишке ашкандыгын билдирди.

Демек, баяндагыч ыңгай гана кыймыл-аракеттин чыныгы ишке ашканын билдирет, буйрук, шарттуу, каалоо-тилек, максат-ниет ыңгайлар кыймыл-аракеттин чыныгы ишке ашарын же чыныгы ишке ашпаганын билдире алышпайт.

Этиштин ыңгайлары төмөнкүдөй болуп, **беш топко** бөлүнөт:

1. Баяндагыч
2. Буйрук
3. Шарттуу
4. К алоо-тилек
5. Максат-ниет

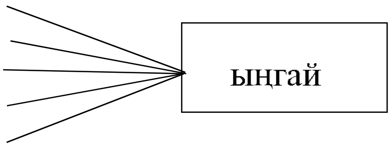

269-көнүгүү. Теманын эрежеси жана ага колдонулган мисалдарды пайдаланып кла ста сүйлөм түзүп жазгыла. Түзгөн сүйлөмүңөрдүн тууралыгын негиздеп бергиле.

270-көнүгүү. Этиштин ыңгайлары к тышкан сүйлөмдөр түзүп жазгыла. Этиштин ыңгайлары канчага бөлүнөрүн санагыла. Этиштин ыңгай-ларынын эреж син түшүндүргү .

76-§. БАЯНДАГЫЧ ЫҢГАЙ

Кыймыл-аракеттин ошол учурда болуп жатканын, же келечекте болорун, же болуп өткөнүн чындык ка арында жайынча баяндаган тиштер **баяндагыч ыңгай** деп талат.

Баяндагыч ыңгай жакты жана чакты билдирет.

М и с а л ы:

Жагы	Саны	Учур чак	Келер чак	Өткөн чак
I	жек. *(мен)*	*жазып жатам*	*окуймун (окуйм)*	*и тедим*
	көп. *(биз)*	*жазып жатабыз*	*окуйбуз*	*и тедик*
II	жек. *(сен) сиз*	*жазып жатасың (-сыз)*	*окуйсуң (-суз)*	*и тедиң (-ңиз)*
	көп *(силер) сиздер*	*жазып жатасыңар (-сыздар)*	*окуйсуңар (-суздар)*	*и тедиңер (-ңиздер)*
III	жек. *(ал)*	*жазып жат*	*окуйт*	*и теди*
	көп. *(алар)*	*жазып жатыш*	*окуш*	*и теши*

Теманы түшүнүү үчүн төмөнкү мисал жана сүйлөмдөрдү көрүп чыккыла:

1. *Эрте* **жат** *да, эрте* тур, *бир кетменди ашык* **ур.**
2. *К нжыгамда кымыз* **бар,** *к нг нча* **жуткун,** *жаш конок.*
3. *Ак сарбашыл улакты, садагага* **чапкыла,** *Тозорго кабар* **айткыла.**
4. *Жакса сөздү* **алыңыз,** *жаман болдук баарыбыз, боздотпой жолго* **салыңыз.**

271-көнүгүү. Жогорку жадыбалды окуп чыккыла. Баяндагыч ыңгайдын жакты жана чакты билдирерин үйрөнгүлө. Өзүңөр оо еки мисал келтиргиле.

272-көнүгүү. Көп чекиттин ордуна тиш сөздөрдү коюп,

көчүрүп жазгыла. Алардын кайсы чакта турганын апкыла. Баяндагыч ыңгайдын эреж син айтып бергиле.

1. Абдылда менен Ракыя ушул кыштактагы айылдык мектепте ... 2. Кечээтен бери саалган сүттүн көп болушу Бурулду ... 3. Эш кке чыгып, эки жакты карасам, эч ким ... 4. Ат көнгөн жерине ... азамат туулган жерине ... 5. Улуу ишини сыйлагандан бой ... 6. Эртең менен Керездин кел енин уккан Кычан менен Атай ...

Колдонулуучу этиш сөздөр: окушкан, көрүнбөйт, чуркап келишти, ичирейбейт, кубандырды, качат, шашат.

273-көнүг . Өз нөр сүрөткө карата баяндагыч ыңгайды к тыштырып, кыскача аңгеме жазгыла. Ага тема койгула. Этиштин ыңгайлары канчага бөлүнөрүн санагы .

77-§. БУЙРУК ЫҢГАЙ

Ишти ткаруу үчүн сүйлөп ж ткан адамдын үч жактын (I, II, III) бирине берген буйругун, сунушун, өтүнүчүн билдирген тиш сөздөр **буйрук ыңгай** деп талат.

Буйрук ыңгай төмөндөгүдөй жолдор менен түзүлөт:

1. Унгу (тубаса) тиштер аркылуу:

М и с а л ы: *айт, кел, оку, жаз, бар, бас, тап, бер, б , ал, кара, к , жак, жат, чык.*

2. Кээ бир сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы менен:

-а: *сана, ойно, сына, түзө, түнө.*

-ла: *башта, ойло, сүйлө, жайла, катта, кышта, мушта.*

-ык: *жолук, бирик, кезик, к нык.*

-лан: *кур лдан, нурлан, ардан, смыстан, экилен.*

-кар (-каз): *аткар (атказ), куткар (кутказ), өткөр (өткөз), уяткар* (уятказ).

-ар (-р): *тазар, кызар, узар, жашар.*

-ы: *байы, тары, жашы.*

3. Буйрук ыңгайды уюштур учу мүчөлөр аркылуу:

Буйрук ыңгайды уюштур учу мүчөлөр	М и с а л д а р
-гын (-ың), -гының:	*баргын, и тегин, тапкын, келиң, барың, алың, бериң, баргының, көргүнүң.*
-сын:	*барсын, келсин, билсин, ө сүн, көрсүн, ырдасын, келишсин.*
-гыла:	*жазгыла, и тегиле, үйрөнгүлө, сүйлөгүлө, жа тагыла, ырдагыла.*
-ыңыз (- ңыздар):	*келиңиз— келиңиздер,көрүңүз— көрүңүздөр, жибериңиз— жибериңиздер, алыңыз — алыңыздар.*
-алы (-ал):	*баралы (баралык), көрөлү (көрөлүк), жазалы (жазалык), окуйм (окуйлук).*

274-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү к тыштырып, буйрук ыңгайга сүйлөмдөр түзгүлө.

Отур, көр, сүйлө, ойно, кыста, канык, куруш, келсин, алгыла.

275-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, буйрук ыңгайдын астын сызгыла. Сүйлөм тизмегинде кандай милдет ткарып тургандыгын көрсөткүлө. Баяндагыч ыңгайдын жана буйрук ыңгайдын эреж син, жасалыш жолдорун айтып бергиле.

1. У айт деп, ушак айтпа; билбейт деп, ууру кылба.
2. Алтын алба, алкыш ал.
3. Атты камчы менен айдаба, жем менен айда.
4. Ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө.
5. Окуй бергиле, окуй бергиле! Илим менен эрте жаздай өмүрдү гүлдөткүлө! (Т.С.)
6. Сүйлөй бер, Толганай, сүйлө. Бүгүн сөз сеники, аңгеменди улант. (Ч.А.)
7. Кейибейин кеткенге,
   Өксүбөйүн өткөнгө. (Т.)

276-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, көп чекиттин ордуна буйрук ыңгайды көрсөтүүчү тиш сөздөрдү кошуп жазгыла.

1. Акм тка айтып кой, бизди не.... 2. Сен адегенде Зинага..., анан Гүлайга.... 3. Сен Акылай менен бирге.... 4. Эр инб кандай окуп ж ткандыгы жөнүндө кат аркылуу бил.... 5. Сен да өзүңдүн окууң жөнүндө телефон аркылуу.... 6. Ад генде ой..., андан кийин ....

78-§. ШАРТТУУ ЫҢГАЙ

Кыймыл-аракеттин ткарылышы же ткарылбай калышы үчүн коюлган шартты билдирген тиштер **шарттуу ыңгай** деп талат.

Шарттуу ыңгайды **-са** мүчөсү уюштурат.

М и с а л ы: *Бектур* келсе, *мен барат элем. Ким көп* окуса, *көптү билет. Калк* айтса, *калп айтпайт.*

Шарттуу тиштин **-са** мүчөсү жалганган тиштер төмөндөгүдөй маанилерди билдирет:

1. **Шарттык маа ни:** *Жаан* ж са, *биз барбай к лабыз. Күн* ачылса, *жөнөйбүз. Алар* кеч ксе, *мен өзүм барам. Т набай* жөтөлсө, *жылкылар башын селт көтөрөт. Келин келет, кыз кетет, токсон* чыкса, *муз кетет.*

2. **Мезгилдик маа ни:** *Т набай* келсе, *ал үйдө жок экен. Бүгүн* кетсек, *кайра келбейбиз. Таң* кылайса, *Т набай жы кыга атт нат. Күн* чыкса, *алп и тер ба т лат.*

3. **Өтүнүү, суранууу м а исин:** *Жакшы* окусаңар, *тартиптүү* болсоңор, *сабактан* кеч кпесеңер. Барсаң *бар,* келсең *кел. Мени да* аясаң *боло. Сурнай* артсам, *жез йдан, атакем* келсе *Аксайдан.*

4. **Карама-каршылык маа исин:** *Бөрү* карыса *да, бир койлук алы бар. Ал* келсе, *мен барбайм. Чоро* күтсө *да, Т набай келг жок.*

5. **Себеп маанисин:** *Көпчүлүк* келсе, *жумуш жеңилдеп к лар эле. Жакшы колго туш* келсе, *көңүлү курсант болот. Жаман колго туш* келсе, *кор болот.*

277-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, шарттуу ыңгайды апкыла. Эрежесин айтып бергиле. Эмне үчүн шарттуу ыңгай экенин анык агыла.

1. Ач көздүн өзү тойсо, көзү тойбойт. 2. Казаным толуп

кайнаса, чырагымдын балдары, чымчыктай чуулдап сайраса. Чоң эне болсо балдарга, өтүп к се бир күнү, өкүнүч болбойт жалганга. 3. Ийри жыгач түз болот, тезге салып ондосо. Душманына кор болот, өз т уганын кордосо. 4. Тузду м энет чырмаса, даты чыгып, шор болот. 5. Мапты мээнет чырмаса, түбү менен кор болот.

278-көнүгүү. Шарттуу ыңгайды к тыштырып, 4-5 сүйлөм түзүп жазгыла. Эмне үчүн шар туу ыңгай экенин түшүндүргүлө. Уюшт рган мүчөсүн айтып бергиле.

279-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, шарттуу ыңгайды апкыла. Астын сызып, эреж син айтып бергиле.

1. Эл четине жоо келсе, жан аяган жигитпи. (Макал.) 2. Акылдуунун сөзү кыска, айта салса нуска. (Макал.) 3. Жакшы болуп, бар болсоң, имдер келбейт кашыңа. (Макал.) 4. Улук болсоң, ичик бол, бийик болсоң, жапыз бол. (Макал.)

79-§. КААЛОО-ТИЛЕК ЫҢГАЙ

К алоо-тилек ыңгайды төмөнкү мүчөлөр уюштурат:

-айын: *барайын, келейин, жазайын, көрөйүн, берейин.*

-алы (к): *көрөлү (к), берели (к), алалы (к), жазалы (к).*

-айлы (к): *жөнөйлү (к), мактайлы ( ), карайлы (к), окуйлу (к).*

-гай + эле: *баргай эле, келгей элем, окугай элең.*

-са + экен: *барсам экен, барсаңыз экен, келсем экен, к сеңиз экен, уксаңыздар экен.*

-гы + жак, таандык мүчөлөр + **кел, жок** деген сөздөрдүн жанаша айтылышы аркылуу; *баргым келди. Баргысы келди. Баргыңыз келди. Көргүм жок. Алгым жок.*

Кыймыл-аракеттин иштелиши, ткарылышы үчүн болгон тилекти, каалоону билдирген тиш сөздөр **каалоо-тилек ыңгай** деп талат. Каалоо-тилек ыңгай аркылуу берилген кыймыл-аракеттин али иш жүзүнө ашышы же ашпай калышы сүйлөгөн адамга так, ачык болбойт, ошонун ишке ашышын тилейт.

280-көнүгүү. Жогорку каалоо-тилек ыңгайларды к тыштырып, оо еки сүйлөм түзгүлө. Эмне үчүн бул мүчөлөр уюштурган кыймыл-аракеттин ишке аша электигин анык агыла.

281-көнүгүү. Төмөнкү ырды окуп чыккыла, **-айын** мүчөсү аркылуу уюшулган к алоо-тилек ыңгайды апкыла. **-айын** мүчөсүнүн ордуна каалоо-тилек ыңгайдын башка мүчөлөрүн улагыла. Ыңгай жөнүндө түшүнүк бергиле.

Ай айланып, жыл келет,
Айтпай кантип турайын.
Күлүктүн оозун бурайын,
Күн айланып, ай келет,
Күйбөй кантип турайын.
Күмүшүн ырдын терейин,
Күйүтүм айтып берейин.
Алтынын ырдын терейин.
Арманым төгүп берейин.

(Жеңижок)

282-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окуп чыккыла. Каалоо-тилек ыңгайды таап, көчүрүп жазгыла. Уңгу, мүчөсүн апкыла. Кандай жолдор менен жасалды?

1. Барба дедиң барайын, келбе дедиң келейин. Чоңто уну энчилеп, алып келип берейин. 2. Көптөн бери энс ген, көргөй элем элимди. 3. Чырдын үйүнөн Ажардын качкысы келди. 4. Кантип тилиң албайын, кечикпестен барайын. Сенин керегиңе жарайын. 5. Ку туктоо телеграммаңызды алсам эк .

80-§. МАКСАТ-НИЕТ ЫҢГАЙ

Кыймыл-аракеттин ткарылышы же ткарылбай калышы үчүн сүйлөп ж ткан адамдын максатын, ниетин билдирген тиш сөздөр **максат- иет ыңгай** деп талат.

Максат-ниет ыңгайды **-мак, -макчы** мүчөлөр уюштурат.

-мак, -макчы мүчөлөрү уланган сөздөр кээде максат-ниет ыңгайды, кээде кыймыл тоочту уюштурат.

Төмөнкү учурларда максат-ниет ыңгайдын маанисинде колдонулат.

1. **-мак, -макчы** мүчөсүнөн кийин жак мүчөлөрдүн толук түрү уланып, жекелик, көптүк санда айтылса.

Жагы	Жекелик сан	Көптүк сан
I	-мак // -мак + мын	-мак // -мак + пыз //-быз
II	-мак // -макчы + сың, -сыз	-мак // -мак + сыңар, -сыздар
III	-мак // -мак	-ышмак // -ышмак

2. **-мак, -макчы** мүчөлөрүнөн кийин *эле, экен, турсун, тургай, бол, беле, эмес, жок, бар* деген жана башка сөздөр кошо айтылса.

М и с а л ы: *Бүгүн Шаршендин өзү* келмек (келмекчи) экен. *Курм бек* жазмак болду. *Мурат* бармак экен. *Эрте барып, кеч* келмек эмес.

Байыркы сөздөн **айтмак** жок,
Базарга малды **сатмак** жок.
Атка минип **желмек** жок,
Үйүнө кайтып **келмек** жок.

(Молдо Нияз)

Төмөнкү учурда кыймыл тоочтук мааниде колдонулат.

1. **-мак** мүчөсүнөн кийин таандык, жөндөмө мүчөлөрү уланып айтылса.

М и с а л ы: Алмактын бермеги *бар. Эмге аздын* өнмөгү *аз.* Алмагы *оңой,* бермеги *кымбат. Бир таарынса,* жазылмагы *кыйын. Эрте турганы менен* жуунмагы *кымбат. М нас катылган душм ндардын катыгын* бермекке *элди* ишендирди. *Кетирмекке саныңды, Акылыңдан* анмакка, *артык сөз айтып* салмакка, *азамат үшүн* алмакка, *арамза сөзүн* укмакка, *М нас муну ойлоду.*

283-көнүгүү. Окуп чыгып, жогорку анык аманы үйрөнгүлө. Максат-ниет ыңгай кандай жолдор менен түзүлөрүн айтып бергиле. Оо еки мисал келтиргиле.

284-көнүгүү. Көчүрүп жазып, максат-ниет ыңгайды анык агыла. Анын кандай мүчөлөрдүн жардамы менен уюшулганын, эреж син айтып бергиле.

1. Тилин кесип алышмак, тир үлөй көргө салышмак, арманда өттү көп ырчы, андагы турмуш абышмак. 2. Ал ш арга бармакчы, с ода-с тык иштерин жүргүзмөкчү. 3. Сагын Айткулуну кезекке чыгармак. 4. Жапаркул тууралуу сөз ко гомок. 5. Ал эрте келсе, биз менен кошо жөнөмөк.

285-көнүгүү. Төмөнкү ырды окуп чыккыла. Максат-ниет ыңгайды апкыла жана аларды сөздүн к рамына ажыраткыла. Максат-ниет ыңгайдын эрежесин айтып бергиле. **-мак** мүчөсү менен аяк аган максат-ниет ыңгайдын ордуна **-макчы (эле, экен, бол, беле, эмес)** мүчөсүн улагыла.

Ак шумкар кушун чук амак,
Ак чатыр ирип ук амак.
Жанына бычак бүлөмөк,
Жайында кушу түлөмөк.
Аргымак атын ойнотмок,
Адырга айган жойлотмок.

(Жеңиж)

286-көнүгүү. Төмөнкү этиш сөздөрдүн ар бирине буйрук ыңгайдын, шарттуу ыңгайдын, ниет ыңгайдын мүчөлөрүн улап, көчүрүп жазгыла. Алардын кандай мүчөлөрдүн жардамы менен уюшулуп жатканын, мүчөлөрдүн өзгөрүшүн айтып бергиле.

Айт, көргөз, жибер, сура, кел, бар, бөл, кеңеш ж.б.

Үлгү: *бас, баскыла, бассын, басыңыз, басса, басайын, баскай элем, басмакмын, басышмакмын, бастым* ж.б.

81-§. ЭТИШТИН ЫҢГАЙЛАРЫН МОРФОЛОГИЯЛЫК ЖАКТАН ТАЛДООНУН ТАРТИБИ

1. Сүйлөмдөгү кыймыл-аракетти билдирген сөздөрдү таап, ага тиешелүү суроолорун берүү.
2. Анын кайсы ыңгай экенин аныктап, эрежесин жана уюштурган мүчөлөрүн айтып берүү.
3. Этиштин ыңгайларын уңгу, мүчөгө ажыратуу.
4. Ыңгайлардын сүйлөмдүн кайсы мүчөсүнүн милдетин аткарып турганын табуу ж.б.

Талдоонун үлгүсү:

Силер, балдар ар дайым сабагыңарды жакшы окугула.

Оозеки:

Бул сүйлөмдөгү **окугула** деген сөз – этиш, буйрук ыңгай, сүйлөөчү адамдын үч жактын бирине карата болгон буйругун, талабын, өтүнүчүн билдирди. Уңгусу – ***оку***, мүчөсү – ***гыла*** буйрук ыңгайдын мүчөсү.

Сүйлөм ичинде баяндоочтук милдет аткарды.

Жазуу түрүндө:

Окугула – этиш, буйрук ыңгай, уңгусу – **окуу**, мүчөсү – **гыла**.

287-көнүгүү. Этиштин ыңгайларын к тыштырып, оо еки сүйлөм түзгүлө. Кандай мүчөлөрдүн жардамы менен уюшулганын айтып бергиле.

288-көнүгүү. Төмөнкү тиштин ыңгайларын катыштырып сүйлөм түзүп, аларга морфологи лык талдоо жүргүзгүлө.

Катышайын, бар, айтмакчы, барса, окугай эле, иштеп жатышат, келсин, билсе, көрөйүн.

82-§. ЭТИШТИН МАМИЛЕЛЕРИ

Кыймыл-араке тин сүйлөп ж ткан адамдын өзү же башка биреөлөр арабынан ткарылгандыгын билдирген тиш сөздөр **этиштин мамилелери** деп талат.

Этиштин мамилелери **бешке** бөлүнөт:

Этиштин мамилелери	Мүчөлөрү	Мисалдар
1. Негизги мамиле	—	*окуду, жазды, барды, келди.*
2. Кош мамиле	**-ыш (-ш)**	*келиш, барыш, көрүш, угуш, чабыш, тебиш, сүйлөш, табыш.*
3. Өздүк мамиле	**-ын (-н)**	*сүрүн, көрүн, жуун, ачын, чалын, сүйлөн, тартын, асын.*
4. Туюк мамиле	**-ыл (-л)**	*жазыл, бурул, түйүл, жетил, арнал, к сил, асыл, ка тал.*
5. Аркылуу мамиле	**-дыр, -гыз, -каз, -ар, -кар, -ыт, -сат, -ыр, -ыз**	*алдыр, бердир, өстүр, билдир; бергиз, тургуз, отургуз, жаткыз; кутказ, атказ, көргөз; чыгар, кайтар, өткөр; санат, жогот; үркүт, байыт; көрсөт, кетир, чүр, к чүр, эмиз, угуз, там .*

289-көнүгүү. Жогорку мамилелерин тиштин жана анын мүчөлөрүн окуп үйрөнгүлө. Өзүңөр тиштин мамилелерин к тыштырып, оо еки сүйлөм түзгүлө. Эрежесин айтып бергиле.

290-көнүгүү. Жадыбылда берилген мисалдарды пайдаланып, ар бир тиштин мамилесине бирден жалпысынан 5 сүйлөм түзүп келгиле.

83-§. НЕГИЗГИ МАМИЛЕ

Кыймыл-аракет сүйлөп ж ткан адам арабынан ткарылгандыгын билдирген тиштер **негизги мамиле** деп талат.

М и с а л ы: *Асел китеп окуду* деген сүйлөмдөгү чыныгы кыймыл-аракет башка бирөө эмес, Аселдин өзү арабынан ткарылды. *Китепти Асел гана окуду. Айша шаардан келди. Ал дүкөндөн буюм сатып лды.*

Негизги мамиле тиштин өзүнө тиешелүү мүчөсү жок, ал тиштин башка мамилелерин жасоого негиз болот.

М и с а л ы: *бар, кел, оку* (негизги мамиле), *бар + ыш* (кош мамиле), *баргыз, бар+а+т, бар+дыр* (аркылуу мамиле), *жуу+н* (өздүк мамиле), *көр+гөз+үл+дү, жибер+ил+ди* (туюк мамиле).

Тубаса жана т нду тиштердин бардыгы негизги мамилени түзөт.

М и с а л ы: *Карынын сөзүн капка* **сал.** *Өнөрлүү* **өлбөйт.** *Киши өз жам ндыгын өлгөнчө* **збейт.** *Отуз* **өлчөп,** *бир* **кес.** *Комуз* **берди** *колуна, гирткеге р тирип.*

Негизги мамиле тиштер сүйлөм ичинде баяндоочтук милдет ткарат.

М и с а л ы: *Сен* оку. *Мен* бардым. *Ал* келди, жуунду, кийинди. *Депута тыкка* көрсөтүлдү.

291-көнүгүү. Негизги мамиле тиштерди к тыштыр ,

оозеки сүйлөм түзүп, көчүрүп жазгыла. Эмне үчүн негизги мамиле экенин аныктагыла.

292-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, негизги мамиле этишти тапкыла. Алардын эмне үчүн негизги мамиле экенин аныктагыла. Этиш сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

1. Жакшыга айтсаң билет, жаманга айтсаң күлөт. 2. Тий десем, тийбейт, тийбе десем, тиет. 3. Ууру байыбайт, сук тойбойт. 4. Акылды акылмандан сура. 5. Тоодон топ түштү, буту-колу жок түштү. 6. Абышка-кемпир алманы жеп, жашарып турушчу экен.

293-көнүгүү. Өзүңөр негизги мамиле этишке оозеки сүйлөм түзгүлө. Жөнөкөй, татаал этиш экенин аныктап, эрежесин айтып бергиле.

84-§. КОШ МАМИЛЕ

Кош мамиле этиштер көптүк санды билдирет.

Негизги этишке **-ыш** мүчөлөрүнүн уланышы аркылуу жасалып, кыймыл-аракеттин бир нече киши тарабынан биргелешип, кошулуп аткарылгандыгын, иштелгендигин билдирген этиштер **кош мамиле** деп аталат.

Кош мамиле этишти **-ыш (-иш, -өш, -аш, -уш, -үш, -ш)** мүчөсү уюштурат: *алыш, иштеш, барыш, жазыш, окуш, сынаш, ырдаш, сүйлөш, катташ.*

294-көнүгүү. Көчүрүп жазып, кош мамиле этиштерин тапкыла. Өзүңөрдүн түшүнүгүңөр боюнча кош мамиленин эрежесин айтып бергиле. Кош мамилеге морфологиялык талдоо жүргүзгүлө.

1. Чабандес — улак артышты, мергендер жамбы атышты. 2. Жапар менен Жамийла сүйлөшүп отурушуп, мектепке келишти. *(К. Б.)* 3. Мектепке балдар бирден-экиден топтошуп келе баш ашты. Кайсы бирлери чондорду туурашып, жайбаракат басып келишти. Кээ бир өлөрү баш кийимдерин колуна кармашып, мектепке келип жатышты. 4. Андреева Бурулча, Жамийла менен кол кармашып көрүштү да, кабинетине иришти. *(К. Б.)* 5. Табылды менен Чолпон эже итеп окушту.

295-көнүгүү. Сүйлөмдөрү окуп чыккыла, кош мамиле тиштерди таап, дептерге көчүрүп жазгыла.

1. Солдат Жамийлага жүткүнүп барып, эки колдошуп учурашып калышты. 2. Туш-туштан жүгүрүп келишкен ишилер солдатты тегеректешип, кызуу учурашып жатышты. 3. Жамийла айылдашына ыракмат айтып жетишкенче, Данияр арабасын айдап, жолго түштү. 4. Солд тты туугандары ээрчитип кетишти. Калгандары короонун ортосунда калышты. 5. Жаан ж аса кырманда иш болмок беле, элдин б ары үйлөрүнө кетишти. 6. Үнсүз, дабышсыз чагылгандар жалт-жулт кубулуп ж тты. 7. Сүрөтчү болуш үчүн сүрөтчүнүн өнөрүн тайлап үйрөнүш керек. 8. Экөө кез-кез бир нерсени сүйлөшүп коюшат. *(. А.)*

296-көнүгүү. Текстти көчүрүп жазып, кош мамиле тишти апкыла, анын сүйлөмдө кандай мүчөлүк милдет ткарып т рганын айтып бергиле.

Актан танын минген кашаң аты жөнүндө сөзүн балдар ынтаасын коюп угушту. Аягында жеңилдик бер енине ыраазы болушту. Дайыма салам айтып учурашчу. Бул жолу кашаң карагердин ч ркаганына таңыркап олт рушуп, унутуп калышкан. Актан атанын амаша ка ары айтканынан балдар уяла түшүшк .

85-§. ӨЗДҮК МАМИЛЕ

Негизги мамиле тишке **-ын** мүчөсүнүн уланышы аркылуу жасалып, кыймыл-аракет иштөөчүнүн өзүнө багытталгандыгын же өзү үчүн иштелгендигин билдирген тиш сөздөр **өздүк мамиле** деп талат.

Өздүк мамилени **-ын (-ин, -ун, -үн, -н)** мүчөсү уюштурат. М и с а л ы: *ач+ын, кий+ин, көр+үн, жуу+н, тара+н, бас+ын, ула+н, бак+ын (багын), кир+ин, өт+үн, каран.*

297-көнүгүү. Этиш сөздөргө **-ын (-н)** мүчөсүн улап, өздүк мамиле тишти түзгүлө.

Жап, жыл, жул, ач, көр, жуу, алып кел, ара, бас, чап, беки, сүйлө, ашы.

Ү л г ү: жуу — жуунду, жул — жулунду.

298-көнүгүү. Текстти көчүрүп жазып, өздүк мамиле тишти апкыла.

1. Ак бараң мылтык асынып, ырдасаң келбейт балалык. 2. Өңүн суудан каранып, тотукуштай аранып, келиндер келген аккан суу. 3. Белдемчисин байланып, балдарына айланып, кемпирлер келген аккан суу. 4. Толкуган топко жулунуп, колуна комуз жарашкан. 5. Током, караны миндиң шайланып, карчыга куштай айланып. 6. Жээрдени миндиң шайланып, жем көргөн куштай айланып. (*Жеңижок*).

299-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, өздүк мамиле тиштин астын сызгыла.

1. Айланган тоонун бүркүтү, ак жерден торго

чалынды. 2. Комузду күүгө келтирген колума кишен салынды. *(Т.)* 3. Абалап учуп чардагы, ак чабакка байланып, таз кара, кара жорулар, так чокуга айланып. *(Ж.)* 4. Чабалекей, карлыгач, чамдап учат шайланып. 5. Кош билерик салынса, коконду чеккен жамынса. 6. Жалкоо болбой эмгектен, жарышып иште түрүнүп. 7. Көчтүн башын жетелеп, көркөм кооз кийингин.

86-§. ТУЮК МАМИЛЕ

Негизги мамиле этишке **-ыл (-л)** мүчөсүнүн уланышы аркылуу жасалып, кыймыл-аракеттин өзүнөн-өзү иштелгендей маанини билдирген этиштер **туюк мамиле** деп аталат.

М и с а л ы: *жаз — жазыл, иште — иштетилди, бер — берилди, жибер — жиберилди, катта — каттылды, өт — өтүлдү, макта — мактылды, көтөр — көтөрүлдү, кыр — кырылды, жап — жабылды.*

Кээ бир учурларда өздүк мамилени уюштурган **-ын** мүчөсү аркылуу да туюк мамиле жасалат: *Делегаттар* **шайланды.** *Газета-журналдар* алынды. Бул сүйлөмдөгү *делегаттар* — өзүнөн-өзү шайланган, *газета-журналдар* өзүнөн-өзү алынган жок. Башка бирөөлөр тарабынан **шайланды** жана **алынды.** Демек, ким тарабынан шайланды, ким тарабынан алынганы белгисиз, туюк болуп калды.

300-көнүгүү. Өзүңөр төмөнкү этиштерге туюк мамиленин **-ыл** мүчөсүн улап, он эки сүйлөм түзгүлө. Кыймыл-аракеттин кандай аткарылып жаткандыгын айтып бергиле.

Жаз, чеч, аткар, кара, көр, иште.

301-көнүгүү. Туюк мамиленин мүчөсүн улап өз алдыңарча 4 сүйлөм түзгүлө.

302-көнүгүү. Текстти окуп, туюк мамиле к тыш-кан сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла. Туюк мамиле тиштердин астын сызгыла.

ТУРСУНБАЙ АДАШБАЕВ

Белгилүү акын жана котормочу Т.Адашбаев 1939-жылы Жалал-Абад областынын Алабука районундагы Сафед Булан айылында туулган.

Т. Адашбаев эки тилде: кыргыз жана өзбек тилдеринде жазат. Алгачкы ырлар жыйнагы 1966-жылы «Арс анбап шаркыр тмасы» деген ат менен басылып чыгат.

Андан бери балдарга арналган жыйырмадан ашык ыр жыйнак ары итеп болуп чыгарылды.

Ал ошондой эле котормо жанрында да иштеп келе ж тат. Токтогулдун, Т. Молдонун, С. Эралиевдин, С. Жусуевдин, Т. Касымбековдун чыгармаларын өзбек тилине которуп, окурмандарга арт улаган.

87-§. АРКЫЛУУ МАМИЛЕ

Кыймыл-аракеттин башка бир өлөр арабынан иштел ендигин, ткарылгандыгын билдирген тиш сөздөр **аркылуу мамиле** деп талат.

Аркылуу мамилени төмөнкү мүчөлөр уюштурат:

-дыр: *ал — лдыр, бер — бердир, күл — күлдүр, айт — айттыр.*

-кыр: *жет — жеткир, жат — жаткыр, чүч — чүчкүр, быш — бышкыр.*

-гыз: *тур — тургуз, отур — отургуз, той — тойгуз, бил — билгиз.*

-ыр: *кач — качыр, өч — өчүр, ач — ачыр, көч — көчүр, уч — учур.*

-ар: — *чык — чыгар, кайт — кайтар, кара — карар, боз — бозор.*

-кар: *ат — аткар, өт — өткөр, баш — башкар, от — откор.*

-ыз: *там — тамыз, эм — эмиз, ук — угуз, ак — агыз.*

-ыт: *корк — коркут, үрк — үркүт.*

-каз: *ат — атказ, өт — өткөз, — бүткөз, көр — көргөз.*

-т: *сана — с нат, ырда — ырдат, бийле — бийлет.*

303-көнүгүү. Окуп чыгып, аркылуу мамиле тиштин ереж син, кандай мүчөлөрдүн жардамы менен жасаларын үйрөнгүлө. Уюштурган мүчөлөрдү эсиңерде сак агыла. Кыймыл-аракеттин башка бирөөлөр арабынан иштелгендигин анык агыла.

304-көнүгүү. Негизги мамиле тишке төмөнкү аркылуу мамиле тиштин **-дыр, -кыр, -гыз, -ыр, -ар, -кар, -т** мүчөлөрүн улап, көчүрүп жазгыла. Аркылуу мамиле тиштердин эрежесин айтып бергиле. Аркылуу мамилени уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

Ал, бер, жаз, оку, жөнө, бил, уч, бүт, сана, эм, черт.

305-көнүгүү. Ырды окуп чыгып, аркылуу мамиле тишти апкыла жана анын ереж син айтып бергиле.

Карыядан эми угуп,
Бий ичтен кеп угуп,
Көкөтөйдүн Бокмурун
Ташкенттеги кыргыздын
Жаккан отун өчүрттү,
Аземдеген боз үйдүн
Керге, уугун бүктөтүп,
Кызыл нарга жүктөтүп,
Кызыл нардын куйругун,
Кыя артып өрдүрдү.

(«М наст »)

ЭТИШТИН ӨЗГӨЧӨ ФОРМАЛАРЫ

Атоочтуктар, чакчылдар, кыймыл тоочтор тиштин ө гөчө формалары деп талат, себеби, булардын барын-да тең тиштик, тоочтук арда сын тоочтук, заттык, чакчылдарда тактоочтук, кыймыл тоочтордо зат тоочтук белгилер бар.

88-§. АТООЧТУКТАР. АТООЧТУКТАРДЫН МОРФОЛОГИЯЛЫК ЖОЛ МЕНЕН ЖАСАЛЫШЫ

Атоочтуктар морфологиялык жана синтаксистик жол менен жасалат.

Кыймыл-аракетти заттын белгиси ка арында көрсөткөн, тиштик касиетке да, тоочтук (*сын атоочтук, зат атоочтук*) касиетке да ээ болгон, тиешелүү мүчөлөр **(-ган, -ар, -бас** ж.б.) аркылуу жасалган, тиштин оң, терс формасы боюнча ө гөргөн, сүйлөм ичинде *к дай? кайсы?* деген суроолорго жооп берип, көбүнчө аныктоочтук милдетти ткарган тиштин ө гөчө формасы (түрү) **ат очтуктар** деп талат. Алар төмөндөгүдөй мүчөлөрдүн жардамы менен жасалат:

-оочу, -уучу мүчөлөрү уланган сөздөр дайыма эле тоочтук боло бербейт, *ким? кимдер?* деген суроолорго жооп берип, накта зат тооч болушат.

Мисалы: Окуучу — ок учулар, жазуучу — жазуучулар, с т учу — с т учулар, чайкоочу — чайкоочулар, токуучу — токуучулар жана башка.

306-көнүгүү. Окуп чыгып, кара амга менен басылган сөздөрдү көчүрүп жазгыла. Алардын кандай мүчөлөрдүн жардамы менен жасалып ж тканын анык агыла. Тексттеги бул сөздөрдү пайдаланып, тиштин өзгөчө формалары жөнүндө айтып бергиле.

1. **Сыналбаган** адам менен дос болбо. 2. **Жалган** айткан киши менен мамиле түзбө. 3. **Жаңылбас** жаак болбос, мүдүрүлбөс туяк болбос, 4. **Айтылуучу** сөздөр азыр айтылат. 5. **Өсөр** малда өлүм жок. 6. **Бара элек** кишилер кетишти. 7. **Келе жаткан** жаш арга жолуктук. 8. **Берүүчү** кишиге бешөө көп, алуучу кишиге алтоо аз. 9. Анын **келгидей** түрү жок.

Атоочтуктар төмөндөгүдөй мүчөлөрдүн жардамы менен жасалат:

Мүчөлөрү	Мисалдар
-ган:	барган,барбаган,жазган,жазбаган,көргөн, көрбөгөн,турган,турбаган
-ар:	келер,көрөр,барар,сүйлөөр,ойлоор
-бас:	барбас,келбес,албас,жазбас,ойнобос, сынбас,калбас
-оочу,- өчү: (-очу,-чу)	байк очу - байкачу,ишт өчү - иштөчү
-уучу,үүчү: -учу,-чү:	баруучу - барчу,туруучу - турчу, келүүчү- келүчү,келчү
-а//-е,-й + жаткат, турган,жургөн	бара жаткан (кишилөр),тарай турган (элдер),ала жүргөн (китептер)
-ып + жүргөн	барып жүргөн (үй),көрүп жүргөн (шаар), ойноп жүргөн (жаштар)
-гыдай:	Алдыгай,бергидай,жазгыдай,көргүдөй, келгидей,аткаргыдай,жегидей
-максан + сал,бол, киши,адам	көрмөксөн болду,билмексен болду, укмасан адам,бармаксан киши

307-көнүгүү. Төмөнкү мисалдарды к тыштырып, оо еки сүйлөм түзгүлө. Атоочтуктарды таап, уңгу, мүчөгө ажыраткыла. тоочтукту уюшт рган мүчөлөрдү анык агыла.

Окуган балдар. Баруучу кыздар. Унчу пас кишилер. Бара элек жаштар. Келе ж ткан адамдар. Жүрөр ме ги .

308-көнүгүү. Текстти көчүрүп, морфологиялык жол менен жасалган атоочтуктарды ажыратып жазгыла. Кандай мүчөлөрдүн жардамы менен жасалганын аныктагыла. Атоочтуктарды уңгу, мүчө, мүчөнүн түрлөрүнө (сөз өзгөртүүчү) ажыраткыла.

1. Бербес кишинин ашы — бышпас. 2. Солбос өмүр, сынбас темир болбос. 3. Күлгөн кишинин билген иши бар. 4. Жоголгон бычактын сабы — алтын. 5. Келер кишилер келишти. 6. Экскурсияга баруучу балдар чогулушту. 7. Шахмат ойноочу кыздардын тобу түзүлдү. 8. Ажардын ким экенин окуучуларга айта кетелик. 9. Бул суу баланы тоголотуп кеткидей жүрүп жатат. 10. Чоро кампачынын сөзүнө түшүнмөксөн болду.

89-§. АТООЧТУКТАРДЫН СИНТАКСИСТИК ЖОЛ МЕНЕН ЖАСАЛЫШЫ

Атоочтуктар да эки же андан көп сөздөрдүн айкалышып айтылышы аркылуу жасалат. Мындай атоочтуктар синтаксистик жол менен жасалган, же татаал атоочтуктар деп аталат.

Бул эрежени талдоо үчүн төмөнкү мисал жана сүйлөмдөрдү карап чыккыла:

1. Көрө албас кишилер менен көп жолдош болбо.

2. Тапкан-терген дүйнөм сеники, балам.

3. Болор-болбос иш үчүн урушпа.

4. Бара берүүчү адатыңды кой.

Атоочтуктардын белгилери

Атоочтуктар этиштик, сын атоочтук жана зат атоочтук касиетке ээ.

309-көнүгүү. Төмөнкү татаал атоочтуктарды катыштырып, он эки сүйлөм түзгүлө. Алардын кош же кошмок сөз түрүндө экенин аныктагыла. Татаал сүйлөмдүн эрежелерин айтып берүү менен мисал келтиргиле.

Көргөн-билген адамдар. Келе жатышкан кишилер. Өзү жүрө берүүчү машина. Шашып иштөөчү жумушчулар. Багар-көрөр кишиси. Жаза элек балдар.

310-көнүгүү. Адегенде окуп чыгып, сын атоочтук жол менен жасалган атоочтуктарды көчүрүп жазгыла. Эмне үчүн алар атоочтук экенин далилдегиле, суроолорун бергиле. Атоочтуктар этиштин өзгөчө формасы экенин далилдегиле.

1. Өткөн-кеткен кишилер ушул ак сарайга токтошот. 2. Болор-болбос иш үчүн, кейигениң бир тыйын. 3. Ичпес-жебес адамдар сараң болушат. 4. Сатылбаган бөз карып, айтылбаган сөз карып. 5. Көргөн-билген адам жок. 6. Бербес адам у[illegible]ас. 7. Билим алуучу, окуучу жаштар бизден чыгат. 8. Ал өзүн билмексенге салды.

311-көнүгүү. Өзүңөр үйдөн сын атоочтук жол менен жасалган атаал атоочтуктарга 5 мисал жазып келгиле. Аларды сөздүн составына (уңгу, мүчөгө) ажыратып, атоочтуктарды жасоочу мүчөлөрдү тапкыла.

90-§. АТООЧТУКТАРДЫН ЭТИШТИК БЕЛГИЛЕРИ

1. Атоочтуктар этиштер сыяктуу кыймыл-аракетти билдирет:

Мисалы: Баштаган ишти таштаба. Берген алат, эккен орот. Колуңдан келбес ишке, кор болуп, көңүл дегдетпе. Энеси келгенде чырылдап, алга умтулуучу балапандар азыр жок. Бул айта жүрөр сөз болду.

2. Атоочтуктар чактык маанини билдирет:

а) Учур чактык маани: иштеп жатышкан кишилер, ойноп отурган балдар, жазып жатышкан окуучулар, келе жаткан студенттер жана башка.

б) К е л е р ч а к т ы к м а н и н : иштеле турган иштер, окуй турган итеп, келүүчү ишилер, ичер суу, көрөр күн, барар жерибиз жана башка.

) Ө т к ө н ч а к т ы к м а н и н и: жыйналган эг ндер, окушкан балдар, көргөн кордук, арткан азап, иштеген жумуш жана башка.

3. Этиштик мамилелик касиетине ээ, баш ча айтканда мамиле тиштерди уюштурган мүчөлөрдөн кийин улана берет.

Негизги мамиле: - бар тур
Өздүк мамиле: **-ын** - көрүн
Кош мамиле: **-ыш** - к тыш
Туюк мамиле: **-ыл** - чагыл
Аркылуу мамиле: **-кар** - ткар

-ган (-кан)
-ар
-бас
-уучу, -өөчү (-учу, -чу)
-а + элек; й + элек
- + турган
-ып + жаткан (жүргөн)
-гындай
-максан

4. Этиштер сыяктуу өзүнүн алдындагы сөздөрдүн белгилүү жөндөмөдө турушун алап кылат: *Иш сүйгөн колдон тоо ку айт. Тар нчыдан корккон эгин экпейт. М лды баккан билет, отту жаккан билет. Бетке айтар адаты бар. Жазда аткарылчу ишиңди кышта ойло. Элин сагынбас эр болбос. Ал айылга баргыдай.*

312-көнүгүү. Төмөнкү үлгү боюнча тиш сөздөргө тоочтуктарды жасоочу мүчөлөрдү улап, көчүрүп жазгыла. Атоочтуктарды уңгу, мүчөгө ажыраткыла. Суроо берүү аркылуу тоочтуктардын тиштик белгисин түшүндүргүлө.

Бар, отур, айт, кел, бер.

Үлгү: кет - кеткен, кетер, кетпес, кетүүчү, кете элек, кете турган, кеткидей, кетмексен жана башка.

313-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, баяндоочторун апкыла, уңгу, мүчөгө ажыр ткыла. Үлгү боюн

баяндоочтук милдетти ткарып турган накта тиштерди тоочтуктарга айландырып, көчүрүп жазгыла. Атоочтуктар жөнүндө түшүнүк бергиле.

1. Бул маселе чечиле элек. 2. Ушул сөз көп айтыла турган. 3. Окуучулар барыша элек. 4. Балдар китеп окушкан. 5. Мира бүгүн келер. 6. Акыл-насаат сөздөр көп айтыл учу.

Үлгү: Ал шаарда окуган (тиш, баяндооч). Окуган (кайсы? тоочтук) балдар арашты. Балдар арай элек (тиш, баяндооч). Тарай элек (кайсы?) балдар арашты.

314-көнүгүү. Атоочтуктардын тиштик белгилерин түшүндүргүлө. Аларды далилдеп, 5 тен мисал жазып келгиле. Этиштин өзгөчө формалары жөнүндө айтып бергиле. Эмне үчүн тоочтуктар, чакчылдар, кыймыл тоочтор тиштин өзгөчө формасы деп талат?

91-§. АТООЧТУКТАРДЫН СЫН АТООЧКО ОКШОШ БЕЛГИЛЕРИ

1. Атоочтуктар да сын тооч сыяктуу заттын белгисин, сапатын, касиетин билдирет. Миса :

	Сын тооч		Ат чтук	
Кандай?	Ак үй	Кандай?	агарган агаруучу агарар агарбас агара элек агара турган	үй
	Жаңы мектеп	Кандай?	жаңырган жаңыруучу жаңырар жаңырбас жаңыра элек	мектеп

2. Атоочтуктар сын атооч сыяктуу заттык маанide колдонулуп, жөндөмө, таандык, көптүк **(-лар)** мүчөлөр менен өзгөрөт.

а) Жөндөмө мүчөлөр менен жөндөлүшү. Мисалы: *Бөлүнгөндү бөрү жейт. Сүйбөгөнгө сүйкөнбө. Ыйлагандын көзү жаман. Бербестин ашы бышпас. Берерге бешимде кымыз. Шаарга баруучуларды чакырдык. Келе жаткандардын көпчүлүгү - биздин кишилер. Ал көрмөксөнгө салды.*

Атооч	барган	келүүчү	бербес
Илик	баргандын	келүүчүнүн	бербестин
Барыш	барганга	келүүчүгө	бербеске
Табыш	барганды	келүүчүнү	бербести
Жатыш	барганда	келүүчүдө	бербесте
Чыгыш	баргандан	келүүчүдөн	бербестен

б) Таандык мүчөлөр менен өзгөрүшү: барганым, барганың, барганыбыз, барганыңыз, көрө элегиң, келе элегиңиз жана башкалар.

в) Көптүк мүчөлөр **(-лар)** менен өзгөрүшү: окугандар келишти, айдоочулар жөнөштү, иштей электер иштешти, бара электер барышты, көргөн-билгендер айтышты жана башкалар.

3. Атоочтуктар да сын атооч сыяктуу *кандай? кайсы?* деген суроолорго жооп берип, сүйлөм ичинде көбүнчө аныктоочтук милдет аткарат.

Мисалы:

Кандай?	Сын атооч	Атоочтук	
	жакшы бала, кооз килем, ак жоолук, кызыл алма, акылдуу адам	окуган балдар, баруучу кишилер, бара элек студенттер, барбас адамдар, келе турган жигит	келиш

315-көнүгүү. Окуп чыгып, тоочтук арды апкыла. Атоочтуктардын сын тоочтук белгисин суроо берүү аркылуу далилдегиле, эрежелерин айтып бергиле. Ат очтук арды уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

1. Ачыла элек сандыкта, бычыла элек кундуз бар. 2. Тил албаган жаманга, акыл сөздөн муш керек. 3. Бар учу кишилердин арасы бир аз суюла түштү. 4. Тайманбас Бектурган азыр өкүмүрөөк сүйлөдү. 5. Билбегенди билдирген, итеп менин акылым. Көрбөгөндү көргө гөн, көздөн тунук жакыным. 6. Бышырылган чий б орсоктор дасторконго төгүлгөн. 7. Чакырыла элек ата-энелер бүгүн чакырылат. 8. Болор жигит жашынан.

316-көнүгүү. Окуп чыгып, тоочтуктарды апкыла. Алардын кандай жолдор менен (морфологи лык, син аксистик) жасалганын түшүндүргүлө. Эмне үчүн т очтук экенин далилд гиле.

1. Дүрбүсүз эле абайлап караган көзгө, тоо арасынан баскан-турган кишилер дайым көрүнөт. 2. Шаарда окуучу балама кат жаздым. 3. Уктабас кишилер баатыр болот. 4. Күндө келүүчү Бүбүш бүгүн көрүнбөйт. 5. Жолго жүр үчү машиналар даяр болду. 6. Келчү жумушчулар кеч кти. 7. Ырдай берүүчү Ышкыналы бүгүн үргүлөп отурду. 8. Келе ж ткан машиналар көрүндү. 9. Бүтөр ишке бүркөлбө. 10. Айта жүрөр иш болду. 11. Ажардын чырылдаган аянычтуу үнү угулду.

317-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла жана андагы тоочтуктарды таап, анын т очтук (сын, зат) же тиштик белгилерди билдирип т рганын далилдегиле. Атоочтуктун сын тоочтук, зат тоочтук жана тиштик белгилерине мисалдар жазып келгиле.

1. Элине аянган баатырды эч ким жеңе албайт. 2. Б атыр элине аянган. 3. Кор он кишиге кош көрүнөт. 4. Ал киши кор он. 5. Сүйлөй элек Бакас трибун

чыкты. 6. Бакас сүйлөй элек. 7. Берер киши берешен. 8. Ал китепти мага берер. 9. Баруучу кишилер чогулушту. 10. Ал дайыма шаарга баруучу.

92-§. АТООЧТУКТАРДЫН ЗАТТЫК МААНИДЕ КОЛДОНУЛУШУ

Атоочтук менен жанаша айтылган кийинки зат (аныктагыч) түшүп калып айтылат да, анын мааниси атоочтуктарга өтөт же аныктагычка уланган мүчө атоочтукка уланып, заттык маанидe колдонулат.

Мындай учурларда алар жөндөмө, таандык жана көптүк **(-лар)** мүчөлөрү менен өзгөрөт. Зат атоочтун суроосуна *(ким? эмне?)* жооп берет.

Бул жөнүндө кийинки 93-параграфты карагыла.

Теманы түшүндүрүү үчүн пайдалануучу мисалдар жана сүйлөмдөр.

1. *Аңдышкан* (киши) айыл болбойт, *эптешкен* (киши) дос болбойт. *Аңдышкан* айыл болбойт, *эптешкен* дос болбойт.

2. *Иштеген* (адам) тиштейт, иштебеген (адам) тиштебейт. *Иштеген* тиштейт, *иштебеген* тиштебейт.

3. Сөз айтпагын *болбоско* (кишиге), суу куйбагын *толбоско* (идишке). Сөз айтпагын *болбоско*, суу куйбагын *толбоско*.

318-көнүгүү. Окуп чыгып, заттык маанидеги атоочтуктарды тапкыла. Суроолорун берүү аркылуу эмне үчүн заттык маанидe колдонулуп жаткан себебин түшүндүргүлө. Түшүп калган аныктагычын тапкыла.

1. Эгиндин жайын эккен билет, арабанын жайын чеккен билет. 2. Тил албасты жумшаганча, тына-тына өзүң бар. 3. Коркконго кош көрүнөт, кошогу менен беш көрүнөт.

4. Көрбөс төөнү да көрбөйт. 5. Сүйлөөчү көп сүйлөйт, угуучу аз сүйлөйт. 6. Кылганың эл үчүн болсо, үйрөнгөнүң өзүң үчүн. 7. Сүйбөскө сүйкөнбө. 8. Мектеп үйрөтпөгөндү жокчулук үйрөтөт. 9. Бара ж ткандар - бизди килер. 10. Жан алган эр болбойт. 11. Кушту салган кубанат. 12. Бастырган алат, ча кан калат.

319-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окуп чыгып, жөндөмө, көптүк мүчөлөр уланып турган т очтуктарды апкыла. Алардын кандай сурлоолорго жооп берип турганын анык агыла.

1. Айран ичкени кутулуп, челек жалаганы тутулат. 2. Айткулунун кеткенине үчүнчү күн болду. 3. Анын басканы, дем алганы Ажардын кулагына угулду. 4. Барганынан барбаганы жакшы болду. 5. Алымкулдун келерине сүйүнүп калдык. 6. Бербестен безе кач. 7. Кожомкул бай бизди көрсө да, көрмөксөнгө салды. 8. Окуганымдын жыйынтыгы жакшы болду. 9. Барган-келгендерден териштирип сурадым. 10. Бала көз жашын көрсөтпөскө суу бойлоп чуркады. 11. Баруучулар качан келишет? 12. Качан барары белгисиз.

320-көнүгүү. Төмөнкү тиш сөздөргө тооч-туктарды жасоочу мүчөлөрдү улап, көчүрүп жазгыла. Атоочтуктардын сын т очтук, зат т очтук жана тиштик белгилерине о еки мисал келтиргиле. Суроо берүү аркылуу далилд иле. Атоочтуктардын **-ган** мүчөсүнө III жактын таандык **(-ы)** мүчөсүн улагыла, өзгөчөлүгүн айтып бергиле.

1. Ал, жаз, бер, кел, бар, элек жана башка.

Ү л г ү : 1) Отур - от рган, от рбас, от рар, от руучу (от рчу), отура элек, от руп ж ткан жана башка.

2. От рган балдар сүйлөштү. От ргандар сүйлөштү. Болбос ишке болушпа. Болбоско болуш .

93-§. АТООЧТУКТАРДЫН СИНТАКСИСТИК КЫЗМАТЫ

1. Атоочтуктар сүйлөм ичинде *кандай? кайсы? кээде затташып, кимдин?* деген суроолорго жооп берип, аныктоочтук милдетти аткарат. М и с а л ы : Алыстан жылтылдаган *(кандай?)* от көрүнөт. Бутунан мүдүрүлгөн *(кайсы)* киши турат, оозунан мүдүрүлгөн (кайсы?) киши турбайт. Ачыла элек *(кандай?)* сандыкта, бычыла элек *(кандай?)* кундуз бар. Келген *(кайсы?)* Любаны Каныш жакшылап тосуп алды. Арыбас *(кандай?)* ат болбойт, карыбас *(кандай?)* адам болбойт. Бизди арби л очу *(кайсы?)* жигит келди. Ыйлагандын *(кимдин?)* көзү жаман. Келгендин *(кимдин?)* өзү жаман жана башка.

2. Этиштик же заттык мааниде колдонулуп, баяндоочтук милдет аткарат. Мисалы: Мен кат жаза элекмин. Ал эр ккенде Мыскалдыкына баруучу. Булар — сыйлангандар. Баатыр жоону самабас. Жалкоо уйкуга тойбос.

321-көнүгүү. Окуп чыгып, атоочтуктарды тапкыла. Суроолорун берүү аркылуу алардын атоочтук же этиштик белгилерин аныктагыла. Уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

1. Мен туулуп-өскөн айылыма жакында барам. 2. Заводдо иштечү жумушчулар топтолушту. 3. Агам фабрикада иштечү. 4. Арпа кылкансыз болбос, жүн кылчыксыз болбос. 5. Булар - экскурсияга баруучулар. 6. Кычылдаган суук Ала-Тоону кайкарып турду. 7. Эринчээкке бак конбос. 8. Атылган окту кармай албайсың, айтылган сөздү ондой албайсың.

322-көнүгүү. Аныктоочтук жана баяндоочтук милдетти аткарып турган атоочтуктарга он эки мисал келтиргиле. Эмне

үчүн аныктооч, баяндооч экенин далилдегиле. Эрежелерин айтып бергиле. Суроолорун койгула.

Атоочтуктар сүйлөм ичинде заттык маанинде колдонулуп, төмөндөгүдөй синтаксистик милдетти аткарат

Сүйлөм мүчөлөрү	Мисалдар
Ээлик	Жүгүргөн (ким?) албайт, буюрган (ким?) алат. Иштеген (ким?) тиштейт. Баруучулар (кимдер?) жөнөп жатышты. Бара электер (кимдер?) келишти. Күлгөндүн билгени (эмнеси?) бар.
Толуктоочтук	Бөлүнгөндү (кимди?) бөрү жээр, айрылганды (кимди?) аюу жээр. Ок өтпөстү (эмнени?) кийгизип, ок жетпести (эмнени?) миңгизип, Манасты тоого багалы. Шаарга баруучуларга (кимдерге?) жолуктук.
Бышыктоочтук	Бербестен (кимден?) безе кач. Тил аябастан (кимден?) аша кач. Эккенден (эмнеден?) эрикпе, баштагандан (эмнеден?) зерикпе.

323-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, атоочтуктарды тапкыла. Алар сүйлөмдүн кайсы мүчөсүнүн милдетин аткарып тургандыгын суроо берүү аркылуу далилдегиле. Атоочтуктарды уюштурган мүчөлөрдү оозеки санагыла.

1. Чыдаган билет, издеген табат. 2. Ачак а ат минип, кийгендери ичи-тышы баркыт. 3. Карыбас адам болбос. 4. Көрө албасты көрбөй койгон оң. 5. Жөнөй электерди күттүк. Чарбаны башкаруучу Асантай келди. 6. Асантай чарбаны башкаруучу. 7. Аткан мергенчи эмес, тийгизген мергенчи. 8. Туура сүйлөгөндөн уялба.

324-көнүгүү. Төмөнкү үлгү боюнча этиш сөздөргө **(-ган, -ар, -бас, -уучу, (-учу, -чу), -а, -е, -й + жат, тур, эл ,**

-ып + жаткан) мүчөлөрдү улап, көчүрүп жазгыла. Аларды к тыштырып, о еки сүйлөм түзгүлө. Ат очтук арды апкыла. Сур олорун берүү менен сүйлөмдүн кайсы мүчөсүнүн милдетин ткарып т рганын аныктагыла.

Кет, отур, жаз, бас, иште, сүйлө.

Ү л г ү : турган, турар, турбас, туруучу, тура турган, туруп ж ткан, тура элек.

325-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окуп чыккыла. Атоочтуктардын сын тоочтук жана тиштик белгилерин апкыла. Эрежелерин айтып бергиле. Син аксистик кызм тын анык агыла.

1. Танабай өткөн-кеткен иштерин ойлоду. 2. Бар учу ишилер эми келишти окшойт, — деди Гүлнар. 3. С тылбас буюмдун б асы кымбат. 4. Алга умтул учу балдар бүгүн жок. 5. Күндө кел үчү Садыр бүгүн жок. 6. Жаштар барар жерине күлүп барат. 7. А кан с уда арам жок. 8. Барар жерибиз алыс. 9. Машиналарга түшүп, жөнөй турган кез келди.

94-§. АТООЧТУК ТҮРМӨК

Башка сөздөр менен ажыралгыс бирд кте айтылган, тоочтук арды уюштуруучу мүчөлөр **(-ган, -ар, -бас, -ып+жүргөн, -а+элек, -й+элек)** менен аяктаган, биригип келип, бир гана суроого жооп берген, бир гана сүйлөмдүн мүчөсүнүн милдетин ткарган сөз тизмектери **атоочтук түрмөк** деп талат.

М и с а л ы : 1. Таягын аркасына каруулаган Бектурган алыстан көрүндү. Кайсы Бектурган алыстан көрүндү? Таягын аркасына каруулаган (тоочтук түрмөк). 2. Он чакты баланы тобу менен ээрчите жүргөн Дүйшөн тигил үйгө бир ирип,

берки үйгө бир кирип, көчө аралап жүрдү. Кайсы Дүйшөн? Он чакты баланы тобу менен ээрчите жүргөн (атоочтук түрмөк). 3. Өмүрүндө көзүнөн жаш чыкканына Бектурган таң калды. Эмнесине Бектурган таң калды? Өмүрүндө көзүнөн жаш чыкканына (атоочтук түрмөк) жана башка.

Атоочтук түрмөктөр төмөндөгүдөй синтаксистик кызматты аткарат:

Сүйлөм мүчөлөрү	Мисалдар
Тутумдаш ээлик	Жалкоонун күн батканга сүйүнгөнү (эмнеси?) жаман,эпкиндүүнүн күн батканга күйүнгөнү жакшы. Курбумдун калп жер менен күлгөнү (эмнеси?) мага жакпаган жок.
Тутумдаш баяндоочтук	Бизге келген себеби — анын эч жерден жумуш таппай калганы. Батма өзү айткан сөзүнө абдан жетине албай калуучу (эмне кылуучу?). Балага жакканы — Ысык-Көлдүн бүт көрүнгөнү.
Тутумдаш аныктоочтук	Көчөдө футбол ойноп жүрүүчү (кайсы?) балдар бүгүн көрүнбөйт.Түнү бою шүүдүрүмгө бастырылган (кандай?) жайлоонун чөбү гүлүн ачты.Сенин мени менен акылдашар (кандай?) мезгилиң да келет.
Тутумдаш толуктоочтук	Академик Алтынай Сулаймановanyн келерине (эмнесине?) мен абдан сүйүнүп кеттим. Алыска жөнөй тургандарды (кимдерди?) биз бүгүн узаттык. Алардын шаарга барып турганына (эмнесине?) көп жыл өттү.
Тутумдаш бышыктоочтук	Кийим-кечек сатып ала электе (качан?) дүкөн жабылып калды. Шаарга жөнөй турган болгондо (качан?) мага айтып к .

326-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окуп чыгып, суроолорун берүү аркылуу тоочтук түрмөктөрдү апкыла. Атоочтук түрмөктөрдүн кайсы түрү экенин жана эреж син айтып бергиле.

1. Б тманы нечен ирет молдолорго көрсөткөн Айткулу далай чыгым болду. 2. Китебин көпкө чейин окуп от рган Жапар ордунан турду. 3. Сары жоргонун озун коё берчү убакыт эми келди. 4. Күндө мектепке эрте келип тур учу Жамийла бүгүн көрүнгөн жок. 5. Шаардан чакыра элек меймандар эми келишти. 6. Баятан бери башын саланд тып отурган чабарман эми гана өйдө карады. 7. Сайдагы катуу күркүрөп аккан дайранын шары кулакка дайын угулду. 8. Уурунун изи сууй электе издөө салуу керек. 9. Бизди көздөй акырын жылып келе ж ткан солдаттар көрүндү. 10. Танабайдын эрде үлүрөйүп отурганы бизге жаккан жок.

327-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окуп чыгып, тутумдаш аныктоочтун милдетин ткарын турган тоочтук түрмөктөрдү тапкыла. Суроолорун берүү аркылуу далилд гиле.

1. Турмуштан алып чыккан билимимди, бардык дилимди сага жумшайм. 2. Эч нерсени билбес, эч адамга сырын айтпас адам да болбойт. 3. Күндө келип суу ал учу булак ушул. 4. Ар адамдын абдан жакшы көр үчү, кадырлашып сыйлаш учу, сырларын бири-бирине айтыш учу курбулары болот эмеспи. 5. Б тманын мойнуна тумар а кан, чыныгы аят жазып ичирген, бир топ күн эс алып ж ткан молдо бүгүн көрүнбөдү. 6. Биргелешип иштеп жүрөр мезгил да келди.

328-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн толуктоочтордун милдетин ткарып турган тоочтук түрмөктөрдү апкыла.

1. Дүйшөндүн кандай мугалим болгонун азыркы жаштар билишпейт. 2. Эртеңки күндүн кандай болорун биз билген жо куз. 3. Талаада кош айдап жүргөнүнө көп убакыт болду. 4. Кандай иш болуп кетерин м

ошондо гана түшүндүм. 5. Агаларынын күндө келип ж тканына биз кубанып жүрдүк. 6. Турмуштун мындай болуп кетпесине ким каршы күрөшө алат. 7. Билек жирей албаганды, билим жирейт.

329-көнүг . Өз нөр тоочтук түрмөк к тышкан бир нече сүйлөм ойлоп, көчүрүп жазгыла. Алардын кандай мүчөлөр аркылуу уюшулуп ж тканын апкыла. Түрмөктөрдүн син аксистик кызм тын анык агыла.

95-§. АТООЧТУКТАРДЫ КАЙТАЛОО ЖАНА ЖАЛПЫЛОО

Кайталоо, жалпылоо үчүн окуучуларга берилүүчү суроолор жана тапшырмалар:

1. Эмне үчүн тоочтуктар, чакчылдар жана кыймыл тоочтор тиштин ө гөчө формалары (түрү) деп талат?

2. Атоочтуктар деп, тиштин кандай түрүн айтабыз? Эрежесин айтып бер.

3. Ат очтук арды уюштурган мүчөлөрдү санагыла жана аларды катыштырып, оозеки сүйлөм тү гүлө.

4. Ат очтуктардын тиштик, сын т очтук белгилерин айтып бергиле, мисалдар келтирүү менен далилде ле.

5. Кайсы учурда тоочтуктар заттык мааниде колдонулат?

6. Ат очтук ардын синтаксистик кызматын аныктагыла.

7. Атоочтуктардын оң жана терс формада айтылышына мисалдар келтиргиле.

8. Атоочтук түрмөк деп, тиштин кандай формасын (түрүн) айтабыз?

9. Атоочтук түрмөктүн син акси тик кызматын көрсөткүлө.

10. Т таал сүйлөм менен тоочтук түрмөктүн айырмасын далилде ле жана башка.

330-көнүгүү. Төмөнкү сөздөргө, сүйлөмдөргө морфологи лык алдоо жүргүзгүлө. Атоочтуктардын уңгу, мүчөсүн ажыр ткыла. Сүйлөмдөгү т очтук түрмөктөрдү апкыла, эреж син айтып бергиле.

1. Жазылган, жазылар, жазылбас, жазылуучу, жазыла элек, жазыла турган, жазылып ж ткан.

2. Жамийланын араба айдап кетерине мен эч күмөн санаган жокмун. Жорго минген жолдошунан айрылат, көп жашаган курдашынан айрылат.

331-көнүгүү. Атоочтуктарды уюшт рган мүчөлөрдү санагыла. Ар бирине мисал ойлоп апкыла. Алардын сын т очтук же тиштик белгилерин аныктап, суроолорун бергиле.

332-көнүгүү. Төмөнкү тиш сөздөргө т очтукту уюштуруучу мүчөлөрдү улагыла. Аларды к тыштырып, сүйлөм түзгүлө. Анын сур олорун бергиле. Атоочтуктардын сын т очтук, зат т очтук жана тиштик белгилерин анык агыла.

Кайтар, ойно, сүйлө, ойло, бак.

Ү л г ү: жаз, жазган, жаза турган, жазып ж ткан, жазып жүргөн, жазар, жазбас, жазуучу, жаза элек.

333-көнүгүү. Окуп чыгып, **-ган, -ар, -бас, -уучу, -оо , - чу, - + (тур), -а + (жат), -а + (элек)** мүчөлөрү уланган сөздөрдү апкыла. Алардын эмне үчүн тоочтук экенин же тоочтук эмес экенин далилд гиле. Суроолорун бергиле.

1. Эмгектенбес адам ач калат. 2. Жалкоо адам эч качан эмгектенбес. 3. Көпкө чейин көз ирмебей чыгуучу, жан алашып көп аракетене берүүчү Ышкыналы азыр үргүлөп отурат. 4. Ышкыналы көпкө чейин көз ирмеб

чыгуучу, жан алашып, көп аракеттене берүүчү. 5. Калайыкты бийлеген, аял чыгат деп уккам. 6. Аял калайыкты бийлеген. 7. Ойной турган футболисттер ал ага чыгышты. 8. Футболисттер алаада ойной турган.

Атоочтуктарды морфологиялык жактан талдоонун үлгүсү

Оозеки алдоонун үлгүсү:

Окуган балдар келишти. Окуган — тоочтук, уңгусу - **оку**, буйрук ыңгай, мүчөсү **-ган**, тоочтукту уюштуруучу мүчө. Окуган *кайсы?* деген суроого жооп берип турат, *к а й с ы б л д а р*? - окуган.

Окуган - тоочтук. Кыймыл-аракетти заттын белгиси ка арында көрсөтөт.

Тартылган сүрө төр коюлду. Тартылган - тоочтук, уңгусу **- тарт**, буйрук ыңгай, мүчөлөрү - ыл туюк мамиле тиштин мүчөсү, **-ган** тоочтукту уюштуруучу мүчө. К а н д а й с ү р ө т ө р? - артылган.

Баруучу ишилер. Баруучу - тоочтук, уңгусу - бар, буйрук ыңгай, мүчөсү -уучу, т очтукту уюштуруучу мүчө. К а й с ы и ш и л е р? - баруучу.

Айтылбас сөздөр айтылды. Айтылбас - тоочтук, уңгусу **- айт**, буйрук ыңгай, мүчөлөрү **-ыл**, туюк мамиле тиштин мүчөсү, **-бас**, т очтукту уюштуруучу мүчө. К а н д а й с ө з д ө р? - айтылбас.

Жазуу жүзүндөгү талдоонун үлгүсү:

Окуган, артылган, баруучу, айтылбас, **же оку + г , тарт + ыл + ган, бар + уучу, айт + ыл + бас.**

334-көнүгүү. Төмөнкү тиш сөздөргө т очтук арды уюшт рган мүчөлөрдү **(-ган, -ар, -бас, -уучу, - очу, - + тур, жүр, -ып жүргөн)** улап, сүйлөм ойлоп жазгы .

Атоочтуктун тиштик жана сын тоочтук, ттык белгилерин айтып бергиле.

Жаз, ал, тур, бар, оку.

335-көнүг . Өз нөр тоочтуктарга мисал ойлоп апкыла. Алардын син аксистик кызм тын анык агыла. Эмне үчүн тоочтуктар тиштин өзгөчө формасы экендигин далилдегиле.

Үйүнөрдөн тоочтук арды катыштырып, окуган адабий чыгармаңар боюнча өзүңөр каалаган темада дилбаян жазып келгиле.

96-§. ЧАКЧЫЛДАР

Чакты жана жакты көрсөтпөй туруп, негизги тишти актап көрсөтүү үчүн анын кошумча кыймыл-аракетин билдирген, сүйлөм ичинде бышыктоочтук милдет ткарган **этиштин өзгөчө түрү чакчылдар** деп талат.

Чакчылдар накта чакчылдык мааниде турганда *к нтип? к ндай? кайсы убакка ейин? качан? качанга ейин кач нтан бери? эмнеликтен? эмнеге? эмне үчүн? эмне ебептүү?* деген суроолорго жооп берет. Чакчылдарды төмөнкү мүчөлөр уюштурат:

Чакчылд ар дайым эле кошумча кыймыл-аракетти билдире бербейт. Кээ бир учурларда **-а, -й, -ып, -ганы** мүчөлөрү аркылуу уюшулган чакчылдар атаал тиштерди уюштурууга активдүү катышат да, негизги кыймыл-аракетти билдирет. Кошумча кыймыл-аракетти андан кийинки айтылган тиштер ткарып калат.

М и с а л ы : *ала бар, келе бер, барып кел, көрүп бер, сатып ий, чаап жибер, карай калды, сурай берди, алганы келди, сүйлөгөнү жатат, окуганы барды жана башка.*

Чакчылдарды уюшт руучу мүчөлөр	Мисалдар:
1. -ып (-ип, уп, үп), -п:	Жамийла жылмайып (кантип?) күлдү. Душман сүйдүрүп (кантип?) айтат, т уган күйдүрүп (кантип?) айтат. Эл үчүн эмгектенип (кантип?) келе ж табыз.
2. -а, (-е, - , -ө), -й, -бай (-ба+й):	Ж ит мактана (кандай?) сүйлөдү. ал баарыбызды тегерете (кандай?) карады. Анын сүйлөй бербей (кандай?) адаты бар. Биз тынбай (кандай?) иштедик.
3. -ганы, -каны (варианттары менен)	Окуучулар агайларына учурашканы (эмнеге? эмне үчүн?) келишти. Аңгемени баш аганы - Мыскалды уксун д гени. Шаарга келгени (качан? качантан бери?) т рмуш н олду.
4. -ганча (-гыча), -канча (-кыча): (варианттары менен)	Чарчаган (качанга чейин?) иштедик. Ал келгенче (качанга дейре?) күтөбүз. Таң ткыча (качанга дейре? качанга чейин) от рдук.
5. -майынча (-мейинче, моюнча, -мөйүнчө):	Окумайынча (эмне үчүн?) билбейсиң. көрмөйүнчө (эмне үчүн?) ишенбейм. Сен келмейинче (эмне үчүн?) барбайм.
6. -гычакты (-кычакты): (варианттары менен)	Күн баткычакты (качанга чейин?) иштедик. Биз кеткичекти (качанга чейин?) жолугушаб .

Биз ала бардык. Алар келе берди. Мен барып келдим. С лый карай к лды. Абды сүйлөгөнү жатат жана башка.

Алтмыш айры ак бугу, Арб ндап кача бергени. Абалкандын Жаныбек, Ага шилтеп с лганы. Ак бугуга карабай, Асм ндап сызып к лганы.

336-көнүгүү. Төмөнкү тиш сөздөргө чакчылдарды уюшт руучу мүчөлөрдү улап, сүйлөм түзгүлө. Чакчылдардын эреж син айтып бергиле.

Жаз, оку, иште, ткар, ойно, күл.

Ү л г ү : бас + ып, баса (берди, отурду), басканы, басканча (баскыча), басмайынча, баскычакты жана башка.

337-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окуп чыгып, чакчылдарды апкыла. Чакчылдарды уюшт рган мүчөлөрдү ажыраткыла.

1. Танабай өргө чыккычакты чыдабай кетер эле. 2. Артынан жоо кууп кел ткансып, камчыланып, к туу-к туу теминип жиберчү. 3. Гүлсарынын жонуна ээр токулганы, белине басмайыл артылганы ар кандай жолдор менен жүрүп келди. 4. Танабай арыктагы суудан кош учтап, колунун сал аларынан агып кет иче, аптыгып, жута берчү. 5. Карасарайдын кырына чы кычакты Танабайдын чый-пыйы чыгып кетет.

338-көнүгүү. Окуп чыгып, чакчылдарды гана көчүрүп жазып, унгу, мүчөгө ажыраткыла. Чакчылдардын уюшт рган мүчөлөрдүн өзгөрүш себептерин түшүндүргүлө. Этиштин өзгөчө формасы (түрү) жөнүндө кабар бергиле.

1. Жапар заводдон иштегени келди. 2. Эки жагына карабай арабакеч аттарын чарчагычакты айдады. 3. Ай чыккычакты кырманда иштеп жүрдүк. 4. Айшанын жакшы иштегени бизге аябай жакты. 5. Таң тканча иштедик. 6. Жакшы эмгектенип, жакшы иштемейинче, жакшы т рмуш кайда? 7. Акча издегиче, арга из .

97-§. ЧАКЧЫЛДАРДЫН БЕЛГИЛЕРИ. ЧАКЧЫЛДАРДЫН ТАКТООЧКО ОКШОШ БЕЛГИЛЕРИ

Чакчылдарда тиштик жана тактоочтук белгилер бар. Ошондуктан алар тиштин ө гөчө формасы болуп саналат.

Чакчылдар да, тактоочтор да негизги кыймыл-аракеттин ткарылышындагы ар түрдүү кырдаалын (макс тын, себебин, мезгилин жана башка) билдирет. М и с а л ы : *Ал үстөлүнө кат жазганы отурду. Биз силерди издеп келдик. Б лдар бүгүн окуганы келишет (максат). Ынтымак болбой, эл ңолбойт. Көп и тебей, курсагың тойбойт (шарт). Бекташ уялып, сүйлөй лган жок. К чикпей барайын деп, бүгүн эрте турдум (ебеп). Мен ага ок уга баратып жолуккам. Орто мектепти бүткөнү көп жолдошторумду көрө элекмин. Жакшы окуучулар т нд лып лынмайынча, жеңип чыга лбайбыз (м згил).*

Кээ бир тактоочтор сыяктуу айрым чакчылдарга сын тоочтун салыштырма даражасынын **-ыраак** мүчөсү уланып айтылат.

Тактоочтор (-ыраак)	Чакчылдар (-ыраак)
тез - тезирээк, жана - жанараак, кеч - кечирээк, өйдө - өйдөрөөк, ылдый - ылдыйыраак, эми - эмирээк, көп - көбүрөөк	Алтынай Сулайманова бир аз кечигибирээк келди. Данияр шашылыбыраак сүйлөдү. Ысмайыл сурданыбыраак отурду. Сейде бир аз шашыбыраак үн катты. Баланын ыраңы сүйүнүбүрөөк көрүндү.

Чакчылдар да актоочтор сыяктуу эле тиш сөздөр менен байланышып, сүйлөм ичинде бышыктоочтун милдетин ткарат.

М и с а л ы: *Айткулу шашып турду, мыкт*

курч ады. Жамийла Д ниярды күлүмсүрөй карады. Тойчубек келгени жыргай тү түк. Күн кы кылдап батып бара жатат. Дос күйдүрүп айтат, душман сүйдүрүп айтат жана башка.

339-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла. Чакчылдарга суроо берип, актоочко окшогон белгилерин анык агыла. Чакчылдарды уңгу мүчөгө ажыраткыла.

1. Биз күн баткыча иштедик. 2. Инкамал апай катты шаша-буша окуп чыкты. 3. Танабай четтебирээк турду да, улакчыларды карап жатты. 4. С анок шакылдап, иштей баш ады. 5. Ал айтмайынча билбейт элем. 6. Мектепти бүткөнү көп жоро-жолдошто умду көрө элекмин.

340-көнүгүү. Чакчылдардын акт чко окшош белгилерин айтып бергиле. Чакчылды к тыштырып, 2-3 сүйлөм ойлоп жазгыла. Чакчылдардын кайсы мүчөлөр аркылуу уюшулганын түшүндүргүлө. Эрежесин айтып бергиле. Негизги кыймыл-аракет менен кошумча кыймыл-аракетти ажыраткыла.

341-көнүгүү. Чакчылдардын актоочко окшош белгилерин түшүндүргүлө. Оо еки мисалдар келтирүү менен далилдегиле. төмөнкү сүйлөмдөрдөн негизги кыймыл-аракеттин макс тын, себебин, мезгилин жана башка билдирген кошумча кыймыл-аракетти апкыла.

1. Танабай Гүлсарыны жазбай тааныды. 2. Биз силер менен сүйлөшкөнү келдик. 3. Сүйлөй-сүйлөй чечен болот, көрө-көрө көсөм болот. 4. Бурулча кымызды толт руп куйду.

342-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, чакчылдарга с роо бергиле жана анын акт чко окшогон белгилерин анык агыла. Чакчылдарды уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

1. Карагайдыр көк-жашыл бүчүрлөрү, бутак ары жайылып, кээде теңселип, шуулдай бер .

2. Күлүйпа Сайраны жетелеп келип, биринчи класстын балдарына кошуп отургузду. 3. Мугалим кегиче, Бүбү күтүп турду. 4. Тентинин болжогону келбеди, жамгыр нөшөрлөп жаап, түш оой басылды. 5. Танабай бүгүн шашылыбыраак жөнөдү. 6. Биз жаңы үйгө иргичекти келдик.

98-§. ЧАКЧЫЛДАРДЫН ЭТИШКЕ ОКШОШ БЕЛГИЛЕРИ

Этиштер негизги кыймыл-аракетти билдирсе, чакчылдар анын кошумча кыймыл-аракетин билдирет.

М и с а л ы: *Ажардын үнү каргылд ып чыкты. Биз чарчагычакты и тедик. Алар катталганы келишти.*

Жогорку үч сүйлөмдүн ар биринде э иден кыймыл-аракет бар. Сүйлөмдөрдөгү чыкты, иштедик, келишти деген тиштер негизги кыймыл-аракетти, каргылданып, чарчагычакты, к т алганы деген тиштер кошумча кыймыл-аракетти билдирди.

Чакчылдар мамиле тиштин мүчөлөрүнөн кийин да уланып, мамилелик маанини да билдирет.

Мисалы:

Иштеш (кош мамиле):
- -
- -а
- -й
- -ганы (-галы)
- -ганча (-гыча)
- -майынча
- -гычакты

Жаздыр (аркылуу мамиле):
- -ып
- -а
- -й
- -ганы (-галы)
- -ганча (-гыча)
- -майынча
- -гычакты

Этиштер жак, чак боюнча ө гөрсө, чакчылдар чакты, жакты көрсөтө албайт, чакты өзүнөн кийинки айтылган негизги тиш билдирет.

М и с а л ы: *А ар жолго камынып жатышат. Чүй боорундагы элдер келип конушту. Эл бул туу-*

р луу сөз укпай тарай ба тады. Мунун сырын укмайынча билбедик. Айткулу келгиче, көчүп к лдык. Бухараны көргүчөктү келебиз жана башка.

Эгерде **-ып, -а (-е, - , -), -й** мүчөлөрү уланган чакчылдардан кийин жак, чак мүчөлөр уланып айтылса, нагыз тиш ка арында колдонулуп, баяндоочтук милдетти ткарат.

М и с а л ы:

Жак боюнча

I жак	II жак	III жак
Мен барыпмын Мен барамын Мен окуймун Биз барабыз Биз окуйбуз Биз жазабыз	Сен барыпсың Сен барасың Сен окуйсуң Силер барасыңар Силер окуйсуңар Силер жазасыңар	Ал барыптыр Ал барат Ал окуйт Алар барышат Алар окушат Алар жазышат

Чак боюнча

Учур чак	Келер чак	Өткөн чак
Мен окуп отурамын Абыл келе жатат Алар жазып жатышат Күн жаап турат	Биз барып калабыз Силер күтүп аларсыңар Шаарда окуй алам Мен кайта келем	Айша келип кеткен К ного бара берчүбүз Ал көп ойнобой калды Азыр шаарда адашпай калгам

343-көнүгүү. Жогорку эрежени өз алдыңарча окуп чыгып, чакчылдардын тишке окшош белгилерин үйрөнгүлө. Кошумча кыймыл-аракет менен негизги кыймыл-аракетти ажыраткыла. Оо ки мисалдар келтиргиле.

344-көнүгүү. Төмөнкү тиштерди к тыштырып, сүйлөм түзгүлө. Негизги кыймыл-аракетти жана кошумча кыймыл-аракетти билдирген тиштерди апкыла. Кошумча кыймыл-аракетти билдирген тиштерди унгу, мүчөгө ажыраткы .

Амандашып көрүштү. Барганы жүрүшөт. Көрмөйүнчө кетишпейт. Келгичекти билишпейт.

345-көнүгүү. Төмөнкү тиш сөздөргө чакчылдарды уюшт рган **-ып, -а, -й, -ганы (-галы), -ганча (-гыча), -майынча, -гычакты** мүчөлөрүн улагыла. Аларды к тыштырып, кошумча кыймыл-аракетти билдиргендей мааниде сүйлөм ойлоп жазгыла.Алардагы негизги кыймыл-аракетти апкыла.

Сура, сүйлө, башта, тегизде, изде, токто, кел, кал.

346-көнүг . Өз нөр жогорку жадыбалды пайдаланып, үйдөн жак жана чактардын ар бирине бирден сүйлөм түзүп келгиле. Чакчыл мүчөлөр уланып т рган сөздөрдүн эмне үчүн баяндоочтук милдетти ткарып т рган себебин түшүндүргүлө.

99-§. ЧАКЧЫЛ ТҮРМӨК ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Чакчыл мүчөлөр **-ып, -а (-е, - , -ө), -й, -ганы (-галы), -ганча (-гыча), -майынча)** менен аяктаган, сөз тизмектери бир нече сөздөрдүн байланыштуу тизмегинен туруп, алар биригип келип, бир гана суроого жооп берген, бир гана сүйлөм мүчөсүнүн (бышыктоочтун) милдетин ткарган сөздөр чакчыл түрмөк деп талат.

Чакчыл түрмөктөргө *к нтип? эмне үчүн? к нчага йин? кач нтан бери? качан?* деген с роолор берилет.

М и с а л ы: *1. Акбар нын соңунан желе-жортуп, Ташчайнар барат. 2. Атасынын ооруг нын биле коюп, Ысман бөбөктөрүн кучактады. 3. Шаарга көчүп келгени, Бейшендин окуусу жакшыр . 4. Сабагымды жакшылап окуюн деп, Бейше көп аракеттенди. 5. Жакшылап эмгек кылмайынча, жашоо да ң лбойт.*

Жогорку биринчи сүйлөмдөгү Акбаранын соңунан желе-жортуп деген сөз тизмеги чакчыл *түрмөк кантип?* деген суроого; экинчи сүйлөмдөгү Атасынын ооруганын биле коюп деген чакчыл түрмөк *эмне үчүн?* деген; үчүнчү сүйлөмдөгү шаарга көчүп келгени деген чакчыл түрмөк *качантан бери?* деген; төртүнчү сүйлөмдөгү сабагымды жакшылап окуюн деп деген чакчыл түрмөктөр *эмне үчүн?* деген; бешинчи сүйлөмдөгү жакшылап эмгек кылмайынча деген сөз тизмеги *эмнеликтен?* деген суроолорго жооп берип, бышыктоочтун милдетин аткарды.

Чакчыл түрмөктөргө коюлуучу тыныш белгилер төмөндөгүдөй:

1. Сүйлөмдүн башында келсе, өзүнөн кийин үтүр коюлат.

М и с а л ы: *Таягына сүйөнүп, Каныбек бийик асканын башында ырдап турат. Күндөп-түндөп жол жүрүп, Жеңижок Аксыга келди. Эч бир балага ыркын кошпой, Өмүрбек тетте турду. Ажардын ары-бери баскан турганы, айрымдарынын жөн гана эс алып жатканы Ажардын көзүнө элестеди.*

2. Сүйлөмдүн ортосунда келсе, эки жагына үтүр менен ажыратылат.

М и с а л ы: *Асанаалы, өзүнүн жолдошунун келе жатканын көрүп, токтоп калды. Окуучулар, китепканада отурган агайын көрүшмөйүнчө, ийилип саламдашпайт эле. Абылдын, Асандан жаман сөздү укканы*, зээни кейиди.

3. Сүйлөмдүн аягында келсе, өзүнөн мурун үтүр коюлат.

М и с а л ы: *Машина айдап келе жаткан ким экен? — деди атасы, уулуна улам-улам карап. Окуучуларды класска киргиле деген белги берди, коңгуроонун чырылдап кагылганы. Отургандар бат эле тарап кетишти, бир жыйынтыкка келип-келбей.*

4. Чакчыл түрмөктөр бир өңчөй болуп да келе берет.

Мисалы: А ку асын алкынтып, кырк чоросун жулкунтуп, М нас б атыр келе жатк нсыйт. Мылтыгын асынып, ок-дарысын камдап, үй-бүлөсүн жай а тырып, Кожожаш Суречкинин артынан түштү. Көзүн акырын ачып, Ажарды жалдырап карап, Батма бир нерсе айтмакчы болду. Күрсө-күрсө жөтөлүп, Семетейди көтөрүп жүргөндүр байкуш Чыйырды.

1. Чакчыл түрмөктөрдө баш мүчөлөр болбойт, эгер баш мүчөлөр болуп калса, чакчыл түрмөктүк касиетинен толук ажырайт да, атаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн баяндоочторунан болушат.

М и с а л ы: *Март айы жаңырып, жаз келип, сөөк жукарып, качкындар малдарын сатышып, кы тан аман-эсен чыгышты. Күн чакчайып, чак түш болуп, ысык күчөп, мээ кай атып турат. Күн бүркөлүп, жамгыр себелеп, жерди жөө туман каптап, Кожомкулдун айылы көрүнбөйт.*

2. Бир өңчөй чакчыл түрмөк болуш үчүн алардын сос авында айкындооч мүчөлөрдүн орун алышы негизги шарт.

М и с а л ы: *Ба аны жонуна мингизип лып, артуу-артуу белди ашып, аябай кыйын жол басып, карышкыр жүрүп отурду. Кушту көрүп, сүйүнүп кетип, карышкырдын айткан сөзүн унутуп к лып, бала ның боосунан кармады. Сарайга кирип барып, лтын көкүл атты көрүп, эсинен т нып кала жаздап, бала карышкырдын сөзүн дагы унутуп койду. Менин сөзүмдү угуп болмоюнча, кептин кызыгын угуп бүтмө үнчө, карыялар үйлөрүнө тарашкан жок. Шаарга жеткенче, шаар менен таанышкыча, с наабыз с нга бөлүн .*

347-көнүгүү. Төмөнкү үлгү боюнча көп чекиттин ордуна чакчылдарды уюшт рган мүчөлөрдү таап жазып, алардын чакчыл же чакчыл түрмөк экенин анык агыла.

Ү л г ү: Уулдуу болгондон арт... (артып, арта) Амандык ушул Акшыйракта жашап келе ж тат.

1. Аба-ырайынын суук болгонуна кара... биз алга жүрө бердик. 2. Төө-Ашуунун белине чык... караңгы түшүп калды. 3. Чоң арабакечтерди туур..., камчыны сүйрө..., жай-баракат бастым. 4. Сени окусун де..., ата-энеңди шарт түзүп бер... мага жагат. 5. Алиман жардам берди, апасынын чарчап кел енин биле кою... .

348-көнүг . Өз нөр чакчыл түрмөктөрдү к тыштырып, бир нече сүйлөм ойлоп апкыла. Баянд чтук милдет ткарып турган чакчыл түрмөктөрдү ажыраткыла.

349-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окуп чыгып, чакчыл түрмөктөрдү апкыла. Эмне үчүн үтүр коюлуп ж тканынын себебин түшүндүргүлө, ереж син айтып бергиле.

1. Суудан кечүүгө даярданып, этегин белине кыс арып, аягын колуна алып, Бектурган с унун маңдайын карады. 2. Ал катуу-катуу сүйлөдү, арабадан ыргып түшүп. 3. Бектурган эки жагын каранып, ордунан турду. 4. Эки жагын каранып, Бектурган ордунан турду. 5. Оокаттанып алып, анан жөнөбөсөк, азыр кете турган оюбуз жок. 6. Азыр жөнөйбүз, шашпай оокаттанып ал .

100-§. КАЙТАЛОО (ЖЫЙЫНТЫКТОО) САБАГЫ

Чакчылдарды жана чакчыл түрмөктөрдү морфологиялык жактан талдоонун тартиби

Жазу жүзүндөгү алдонун үлгүсү:

Томсоруп, бармайынча, лганча же томсоруп//, бар//майынча, ал//г нча.

Жаман керкисин бе не кыстарып алып, Козубек эртең менен кеткен.

Бул сүйлөмдөгү жаман кер исин белине кыс арып алып деген чакчыл түрмөк, кантип? деген суроого жооп берди, жайылма бышыктоочтун милдетин ткарды. Чакчыл түрмөктөрдөн кийин үтүр белгиси коюлду.

Чакчылдарды катыштырып, «Жаратылышты коргойбуз» деген темада чакан дилбаян жазып келгиле.

101-§. КЫЙМЫЛ АТООЧТОР

Кыймыл-аракеттин, ал-абалдын атын билдирип, жөндөмө, таандык, көптүк **(-лар)** мүчөлөрү менен ө гөргөн, өзүнө тиешелүү мөчөлөр аркылуу жасалып, тиштик жана зат тоочтук касиетке ээ болгон, сүйлөм ичинде көбүнчө элик, толуктоочтук, к эде аныктоочтук, бышыктоочтук милдетти ткарган тиштин ө гөчө формасы (түрү) **кыймыл атооч** деп талат.

Кыймыл т очтор төмөндөгүдөй мүчөлөр аркылуу жасалат:

Мүчөлөрү	Мисалдар
-оо, -өө:	иштөө, ойлоо, баштоо, жасоо, баалоо, сүйлөө, жазалоо, айыптоо ж.б.
-уу, -үү:	келүү, кетүү, баруу, туруу, куруу, билүү, көрүү, ашыруу, жазуу ж.б.
-ыш (-иш, -уш, -үш:, -ш:	жазыш (кат), бериш (сөз), ырдаш (ыр), иштеш (иш), сүйлөш (сөз) ж.б.
-мак, (-мек), (-мок, -мөк):	көрмөк, билмек, алмак, бапмак, сүйлөмөк, окумак, бакмак, айтмак ж.б.
-май, (-мей, -мой, -мөй):	окумай, жазмай, бармай, турмай, ойномой, ырдамай, билмей ж.б.

350-көнүг . Өз нөр төмөнкү үлгү боюнча тиш сөздөргө жогорку кыймыл т очту уюштур чу мүчөлөрдү улап, көчүрүп жазгыла. Кыймыл т очту жасоочу мүчөлөрдү үйрөнгүлө. Кыймыл тоочторду унгу, мүчөгө ажыраткыла. Эмне үчүн кыймыл тооч тиштин өзгөчө формасы (түрү) экенин далилд иле.

Жаз, иште, кел, сүйлө, ойно, бер, бар.
Ү л г ү: кур, куруу, куруш, к рмак, к рмай.

351-көнүгүү. Окуп чыгып, кыймыл тоочторду андап, көчүрүп жазгыла. Алардын кандай суроолорго жооп берип турганын, кандай мүчөлөр аркылуу уюшулганын айтып бергиле.

1. Гүлсары суу ичмекке кетенч кт , ка ардан чыкмакка аракеттенди. 2. Найза саймак эрдиктен, ат ж орутмак терд ктен. 3. Айгүлдүн жүрүш-турушу токтоо. 4. Жол тосууга Дарыяхан кетти. 5. Чачты сылап коюп, биринчи курска барып отуруп калмай. 6. Ат арытмак арзан, журт арытмак кым .

352-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн кыймыл атоочторду тапкыла. Кыймыл атоочтун эрежесин айтып бергиле. Кандай мүчөлөр аркылуу уюшулуп ж тканын далилд гиле.

1. Болуштукту талашуу элди бузат. 2. Илим үчүн күрөшүү келечек үчүн күрөшүү болот. 3. Турмушту түшүнүү, дүйнөнү таануу, коомдук өнүгүштү алга жылдыруу дегендикке ж тат. 4. Эгин айдоо байлык айдоого барабар. 5. Чака чапмай, тыйын эңмей, көк бөрү тартмай, жаа тартмай, сел кинчек тепмей оюндары башталды. 6. Мактоо жеткирет, чагым өлтүрөт. 7. Айтыш оңой, иштеш кыйын. 8. Бирин-бири сыйлашмак, кошунанын белгиси. 9. Айтмак арзан, иштемек кыйын.

102-§. КЫЙМЫЛ АТООЧТУН ЗАТ АТООЧКО ОКШОШ БЕЛГИЛЕРИ

Зат атооч заттардын, буюмдардын жана башкалардын аттарын билдирип, *ким? эмне? кимдер? эмнелер?* деген суроолорго жооп берсе, кыймыл атооч кыймыл аракетин, ал-абалдын атын билдирип, эмне? эмнеге? деген зат атоочтун суроосуна жооп берет.

М и с а л ы: *Жакшы иштөөгө (эмнеге?) үйрөндүк. Алм ктын бермеги (эмнеси?) бар. Билим алуу (эмне?) ийне менен кудук казгандай. Анын сөз ба тамагы (эмнеси?) кыйын болду. Жардам беришке (эмнеге?) биз даярбыз. Келе жатышкан К ныбектер бизди көрмөксөнгө (эмнеге?) с лышты.*

Кыймыл атоочтор чак жана жак мүчөлөр менен өзгөрбөйт. Ошондуктан аларга жакчыл таандык, жөндөмө жана көптүк **-лар** мүчөлөрү улана берет.

-мак мүчөсү кыймыл атоочту да, максат (ниет) ынгайды да уюштура берет. Бирок буларды төмөндөгүдөй айырмалоого болот.

1. Эгерде **-мак** мүчөсү уланган сөздөр тиш сыяктуу чак, жак мүчөлөрү менен ө гөрбөй, жөндөмө, аз да болсо аандык мүчөлөр менен ө гөрүп, з ттык м аниде колдонулса, сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин ткарса, кыймыл тоочтук мааниде кодонулат. М и с а л ы:

2. Эгерде **-мак** мүчөсү уланган сөздөр жак мүчөлөр менен ө гөрсө, тиштин суроолоруна жооп берсе, максат (ниет) ыңгайдын м анисинде колдонулат.

М и с а л ы: *келмек+мин келм +сиң, келмек+сиз, лмак+мын, лмак+сың, лмак+сыз* ж. б.

Ал шаарга бармак, кайра келмек, соода-сатык иштерин жүргүзө бермек. Айткулу калмак болуп, Сагындын алдына барды. Биз ынтымактуу болсок, аларды алып коймо пуз. Сен буларды имден, кайдан алмаксың?

Максат (ниет) ыңгайды уюштурган **-мак** мүчөсүнөн кийин эмес, бол, эле, экен деген көмөкчү тиштер менен айкашат. Келмек эмес, бармак болду, жазмак эле, окумак экен ж. б.

353-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, кыймыл тоочторду апкыла. Кандай суроолорго жооп берээрин анык агыла.

1. Көпчүлүк менен иштөө, көпчүлүктүн алабын ткаруу, көпчүлүккө коюлган алапты о унд туу — н т таал жумуш. 2. Петя кыргыз тилин үйрөнмөккө Байыш менен дос болду. 3. Анын сабактан кеч кмей адаты калды. 4. Айша шаарда калмак (калмай) болду. 5. Максутту жыгач ус алыкка үйрөтүш устага кыйын.

354-көнүгүү. Сүйлөмдөрдөн **-ш (-уш, -үш, -иш), -мак, -май, -оо, -уу, -үү** мүчөлөрү уланган кыймыл т очторду көчүрүп жа гыла. Алардын эмне үчүн кыймыл тооч э -

нин түшүндүргүлө. Эмне себептен зат атоочко окшошуп жатканын суроо берүү аркылуу айтып бергиле.

1. Кымбаттуу, ата! Мага шаардан окуш өтө эле кыйын болду. 2. Ысмайылдын согуштан качып келгенин Сейде билмексенге, көрмөксөнгө салчу. 3. Танабайдын короону аралап көрмөй, санаасын тындырмай адаты бар. 4. Менин бүгүн районго баруума каршы эмессизби? 5. Сабирахундун негизги ою Ажарды өзүнө алууда. 6. Качкындардын күн өткөн сайын жашоосу кыйындады.

355-көнүгүү. Төмөнкү үлгү боюнча кыймыл атоочко жөндөмө, таандык **(-ым, -ын, -ы)** жана көптүк **(-лар)** мүчөлөрдү улагыла. Кыймыл атоочтун зат атоочко окшош белгилерин айтып бергиле. Жогорку мүчөлөр уланган кыймыл атоочторду кошуп, оозеки сүйлөм түзгүлө.

Иштөө, көрүү, жүрүш, бермек, бармай.

Ү л г ү: жашоонун, жашоого, жашоом, жашооң, жашоолор.

103-§. КЫЙМЫЛ АТООЧТУН ЭТИШКЕ ОКТОШ БЕЛГИЛЕРИ

1. Кыймыл атоочтордо этишке мүнөздүү болгон кыймыл-аракеттик маани сакталат. М и с а л ы: Сайма **саюу** — чоң өнөр. Ага **сөз айтыш** кыйын. Улуудан уялыш, кичүүдөн **иймениш** жакшы. Жан сактамай оңой, адам болмок кыйын. Биздин милдет — элге туура **түшүндүрүү.** Олтуруш көпкө созулду.

Кыймыл атоочтун атоочтук белгилерине караганда этиштик белгилери басымдуулук кылат. Ошондуктан кыймыл атоочтун мүчөлөрү мамиле этиштин мүчөлөрүнөн кийин улана берет. Кыймыл атооч кайсы мамиле этиштен жасалса, ошол мамиленин мааниси сакталат.

М и с а л ы:

-оо, -уу -ыш, -мак мүчөлөрү уланган сөздөр дайыма эле кыймыл т ○очту уюштура бербейт, алар кээде заттык, сын сыпаттык мааниде колдонулат: окуу, жазуу, батыш, чыгыш, суроо, тааныш, күрөш, уруш, чабыш, өрмөк, оймок жана башкалар. М и - с а л ы: *Жазуу адам б ласынын турмушунда чоң роль ойнойт.*

Окуу эрте баш алат. *Т аныш* ишилер келишти. *Күрөш* көпкө созулду. Балдар *табышмак* айтышты. Мен алыш-бериш жасадым. Энем өрмөк согуп олт рат.

-ыш мүчөсү уланган тиштер дайыма эле кыймыл тоочту уюштура бербейт.

1. Эгерде **-ыш** мүчөсү уланган тиштер кыймыл-аракеттин бир нече адам арабынан ткарылгандыгын билдирип, тиштин сурооло уна жооп берсе, кош мамиле тишти уюштурат.

М и с а л ы: *Алар сууну к чип чыгышты, өйдө бурулушту. Келин-к ектер бирин-бири түртүшүп, күбүрөшүп, жымыңдашып күлүштү.*

2. Эгер **-ыш** мүчөсү уланган тиштер кыймыл араке тин тын билдирсе, кыймыл тооч болот да, *эмне?* деген суроолорго жооп берет.

М и с а л ы: *К гүмдөгү улак тартыш, ат чабыш, оюндун кумарына к ныш к ндай кызык.*

356-көнүгүү. Сүйлөмдөрдөн кыймыл т ○чту апкыла. Анын тиштик белгилерин түшүндүргүлө. Кайсы мүчөлөр кыймыл тоочту уюштурарын айтып бергиле.

1. Жаа артмай, тыйын эң мей, жамбы тмай эми баш алат. 2. Эмгеги аздын өнмөгү аз. 3. Эрден ашмак бар, элден ашмак жок. 4. Бийикт ктен се ирүү — чыныгы чеберчилик. 5. Эл алдында сөз сүйлөш оң ой эмес. 6. Адам өзүнүн жүрүш-турушун т ура сактап жүрүү кер .

357-көнүгүү. Сүйлөмдөрдөн **-ыш, -оо, -уу, -мак, -май** деген мүчөлөр уланып турган кыймыл атоочторду таап, көчүрүп жазгыла. Эмне үчүн кыймыл атооч экенин аныктагыла. Суроолорун берип, этиштен болгон айырмачылыгын түшүндүргүлө.

1. Жаман болуу бир паста, жакшы болуу аста-аста. 2. Ат арытмак — арзан, журт арытмак — кымбат. 3. Алтынды билиш оң ой, адамды билиш кыйын. 4. Аарынын уусу дарылоо касиетине ээ. 5. Анын ушундай калп айтмай адаты бар. 6. Эмгектенүү ар бир адамды бакытка жеткирет.

358-көнүг . Өзүңөр жогорку жадыбалдагы этиштин мисалдарын к тыштырып, мисал ойлоп таап, ага кыймыл атоочтун мүчөлөрүн улагыла. Эмне үчүн кыймыл атоочтордо этиштик белгилер басымдуулук кыларын далилдегиле. Кыймыл атоочтун зат атоочко окшош белгилерин түшүндүргүлө.

359-көнүгүү. -оо, -уу, -ыш, -мак мүчөлөрү уланган сөздөр качан кыймыл атоочтук, качан заттык, сын-сыпаттык мааниде колдонуларын оозеки далилдеп, мисалдар келтиргиле.

104-§. КЫЙМЫЛ АТООЧТУН СИНТАКСИСТИК КЫЗМАТЫ

Кыймыл атоочтор сүйлөм ичинде ээлик, толуктоочтук, кээде аныктоочтук, бышыктоочтук милдетти аткарат.

М и с а л ы: Эр-азаматтар жоо менен беттешүүгө *(кайда?)* аттанышты. Эгин-тегиндерин жыйнаштырууга *(эмнеге?)* киришишти (максат бышыктооч). өткөндөгү окуядан кеп салууну *(эмнени?)* жакшы көрөт. Шашып иштөөнү *(эмнени?)* каалаган эмес. Инисинин жүдөшүн *(эмнесин?)* агасы адегенде жол артып келгендики чыгар деп ойлоду

(толуктооч). Тартыштар *(эмнелер?)* баш алды. Колдогу бирин-эки чолокторубузга ээ кылбай, ылоого минип кетиш *(эмне?)* көбөйдү. Бул өзөндү сүрөттөмөк кыйын. Тоолуу- аштуу жерлерде эчки кай аруу *(эмне?)* азап. Ээрде олт рушу *(эмнеси? -* ээ) кыт куйгандай бекем.

360-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн кыймыл тоочторду апкыла. Эмне үчүн кыймыл тооч экенин түшүндүргүлө. Уланган мүчөлөрүн ажыр ткыла. Сүйлөмдүн кайсы мүчөсүнүн милдетин ткарып тургандыгын анык агыла, суроолорун бергиле.

1. Жапарга ата-энесинин кайда турарын билүү кыйын болду. 2. Көпчүлүк эл ушул аттамактан өтүшөт. 3. Анын ушундай келбей калмай адаты бар. 4. Биз бүгүн кеч кайтмай болдук. 5. Менин окушумду көргөндөр ыракмат гана айтышар. 6. Спорт менен машыгуу, көнүгүү — ден соолуктун негизи. 7. Билим алуу оной-олтоң иш эмес да.

361-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, **-ыш** мүчөсү уланган сөздөрдү апкыла. Аларга суроо берүү аркылуу тиш же кыймыл тооч экенин анык агыла. Син аксистик кызм тын айтып бергиле.

1. Ишти ткарышты. 2. Окутуш менин милдетим. 3. Алар жакшы окуп жатышат. 4. Окуш, жардамдашыш мага кыйын эмес. 5. Талаш- артыштын пайдасы жок. 6. Д рус окушу мүмкүн. 7. Окуштун да окушу бар.

362-көнүгүү. Төмөнкү кыймыл тоочторду к тыштырып, сүйлөм түзгүлө. Алар ээлик, толуктоочтук, аныкт чтук, бышыкт чтук милдетти ткарып тургандай болсун. Кыймыл т чтун эрежесин айтып бергиле. **Сүйлөшүү, сырдаш, окумаксан, ырдоо, бармай алыш-бериш** жана башкалар. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн **-мак** мүчөсү уланган сөздөрдү таап, алардын кыймыл тооч же максат (ниет) ыңгай экенин далилдегиле, сүйлөм мүчөлөрүнө ажыр ткы .

1. Ысык күндө муздак суу ичмек кайда. Бе кул экөөбүз шаарга бармакпыз. Түн иргиче шаардын көп жерин кыдырып чыкмак болдук. Шаарга иргенде бөлүнүп кетмек элек. Болжошкон жерден жолугушмакпыз.

2. Баланын тосмо аш ардан се ирип өтмөгү, зыпылдап жөнөмөгү кыйын болду. Келмек турсун дайыны да жок. Китеп жазмак кыйын, чыгармагы оной.

105-§. ӨТҮЛГӨН МАТЕРИАЛДАРДЫ КАЙТАЛОО (ЖАЛПЫЛОО) САБАГЫ

Кайталоо үчүн окуучуларга берилүүчү суроолор жана тапшырмалар:

1. Кыймыл тоочтун эрежесин айтып бер ле.
2. Эмне үчүн кыймыл тооч тиштин ө гөчө түрү экенин далилдеп түшүндүргүлө.
3. Кыймыл тоочту жасоочу мүчөлөрдү санап, ар бирине мисалдар келтиргиле.
4. Кыймыл т очтун тиштик жана зат т очтук белгилерин түшүндүрүп, мисалдар менен далилде ле.
5. Кыймыл тоочтун синтакси тик кызматын айтып бер ле, оозеки мисалдар келтиргиле.

363-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, кыймыл тоочторду апкыла. Кандай мүчөлөрдүн жардамы аркылуу уюшулуп ж тканын анык агыла.

1. Кай алоо - окуунун энеси. 2. Баруу-барбоо менин милдетим. 3. Менин байк мо караганда ал жакшы иштейт көрүнөт. 4. Кетмен чапмак алмак-салмак, кош айдамак бармак-келмек. 5. Бармак басты, көз кысты. 6. Бири-бирибизге жардамдашуу салт болуп калган. 7. Султанм раттын маймылы да болмок, гезит оку

тотукушу да болмок. 8. Окуш үчүн шаарга келип отурам да. 9. Андышуу айыл эмес, эсептешүү дос эмес. 10. Шумкар учушунан, жигит жүрүш-турушунан таанылат. 11. Айша токтоо, көп ишт өгө тырышкан кыз.

364-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окуп чыгып, чакчылдарды, тоочтуктарды, кыймыл тоочторду апкыла. Кыймыл тоочтордун кандай мүчөлөрдүн жардамы менен жасаларын, кайсы учурда тиштик мааниде, кайсы учурда зат тоочтук мааниде колдонуларын түшүндүргүлө.

1. Менин минтип келгеним, өткөндү эскер еним жакшы. 2. 1918-жылы чөптүн амырын андыгам, жесем амак болор бекен дегем. 3. Мени класс аш арым эң жакшы окуганым үчүн жакшы көрүүчү. 4. Ал бүгүн эрте келмек, Бухарага жөнөмөк болчу. 5. Жакшы окуп, орто мектепти ийгил ктүү бүтүр үгө аракеттенемин. 6. Эртеси Чолпон тага келгиче, Ташкентке барып келгенимди айтып бергиче, абдан шашылдым. 7. Мен бактылуу доордун ырыстуу ишиси болуп калдым. 8. Бул сыйды актоо үчүн жан-дилим менен иштемей адатым бар. 9. Билим алуу - ийне менен кудук казгандай.

365-көнүгүү. Төмөнкү тиш сөздөргө чакчылдардын, т очтук ардын, кыймыл тоочтордун мүчөлөрүн улап, көчүрүп жазгыла. Чакчылдарды, тоочтуктарды, кыймыл тоочторду кандай мүчөлөр уюшт рарын түшүндүргүлө. Алардын сүйлөмдөгү синтаксистик кызм тын айтып бергиле.

Айт, оку, бер, кооздо, ойлон, жазып бер.

Жайкы каникулда жакшы эс алышыңарды каалайбыз!

МАЗМУНУ

ЛЕКСИКА, ФРАЗЕОЛОГИЯ ЖАНА ЛЕКСИКОГРАФИЯ 3
1-§ . Кыргыз тилинин сөздүк курамы 3
2-§ . Кесиптик сөздөр 4
3-§ . Диалектилик сөздөр 6
4-§ . Терминдер 7
5-§ . Эскирген сөздөр 9
6-§ . Жаңы сөздөр (неологизмдер) 11
7-§ . Фразеологизмдер жөнүндө түшүнүк 12

ЛЕКСИКОГРАФИЯ 18
8-§ . Лексикография жөнүндө түшүнүк 18
9-§ . Атоочтон атооч жасоочу мүчөлөр 21
10-§ . Атоочтон этиш жасоочу мүчөлөр 23
11-§ . Этиштен атооч жасоочу мүчөлөр 24
12-§ . Этиштен этиш жасоочу мүчөлөр 26
13-§ . Сөз жасоонун синтаксистик жолу 27
14-§ . Кош сөздөр 29
15-§ . Кошмок сөздөр 31
16-§ . Кыскартылган сөздөр 32
17-§ . Кыскартылган сөздөрдүн жазылышы 33
18-§ . Орфография жана орфоэпия. Кыргыз орфографиясынын негизги принциптери 35
19-22-§ . Кыргыз орфографиясынын негизги эрежелери ... 38

МОРФОЛОГИЯ ЖАНА ОРФОГРАФИЯ 49
23-30-§ . Зат атоочтун V класстагы өтүлгөн материалдарын кайталоо 49

ЗАТ АТООЧТУН ЖӨНДӨЛҮШ ТҮРЛӨРИ 68
31-§ . Аягы үндүүлөр менен бүткөн зат атоочтун жөндөлүшү 68
32-§ . Аягы жумшак үнсүздөр менен бүткөн зат атоочтун жөндөлүшү 70
33-§. Аягы каткалаң үнсүздөр менен бүткөн зат атоочтун жөндөлүшү 71
34-§. Таандык мүчөлөр уланып турган зат атоочтун жөндөлүшү 72
35-§. Аягы -ск, -нк, -фть, -кт, -нг, -нд, -мн тыбыштары менен бүткөн сөздөрдүн жөндөлүшү 74
36-§. Зат атоочтун жакталы 76

37-§. Зат атоочко морфологиялык талдоо жүргүзүүнүн тартиби 78
38-44-§. Сын атооч. 80
45-§. Сан атооч. Сан атоочтун сөз түркүмү катары мүнөздөмөсү 92
46-§. Сан атоочтун түзүлүшүнө карай бөлүнүшү 94
47-§. Сан атоочтун жасалышы 95
САН АТООЧТУН МААНИСИНЕ КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ 97
48-§. Эсептик сан атооч 97
49-§. Иреттик сан атооч 99
50-§. Жамдама сан атооч 101
51-§. Чамалама сан атооч 102
52-§. Топ сан атооч 105
53-§. Бөлчөк сан атооч 106
54-§. Сан атоочтордун жөндөлүшү 108
55-§. Сан атоочту жазуунун эрежелери 110
56-§. Сан атоочко морфологиялык талдоо жүргүзүүнүн тартиби 112
57-§. Ат атооч. Ат атоочтун сөз түркүмү катары мүнөздөмөсү 113
58-§. Ат атоочтун түзүлүшүнө жана маанисине карай бөлүнүшү 115
59-§. Жактама ат атооч 116
60-§. Шилтеме ат атооч 118
61-§. Сурама ат атооч 120
62-§. Тангыч ат атооч 121
63-§. Аныктама ат атооч 123
64-§. Белгисиз ат атооч 125
65-§. Ат атоочтордун жөндөлүшү. Жактама ат атоочтун жөндөлүшү 127
66-§. Шилтеме ат атоочтун жөндөлүшү 128
67-§. Сурама ат атоочтун жөндөлүшү 131
68-§. Тангыч ат атоочтун жөндөлүшү 133
69-§. Аныктама ат атоочтун жөндөлүшү 134
70-§. Белгисиз ат атоочтун жөндөлүшү 136
71-§. Ат атоочтун жазылышы 138
72-§. Ат атооч боюнча кайталоо үчүн суроолор жана тапшырмалар 140
73-§. Ат атоочко морфологиялык талдоо жүргүзүүнүн тартиби 142
74-§. Этиш 144
75-§. Этиштин ыңгайлары 145
76-§. Баяндагыч ыңгай 147
77-§. Буйрук ыңг 149

78-§. Шартуу ыңгай 151
79-§. Каалоо-тилек ыңгай 152
80-§. Максат-иет ыңгай 154
81-§. Этиштин ыңгайларын морфологиялык жактан
талдоонун тартиби 156
82-§. Этиштин мамилелери 157
83-§. Негизги мамиле 158
84-§. Кош мамиле 159
85-§. Өздүк мамиле 161
86-§. Туюк мамиле 162
87-§. Аркылуу мамиле 163

ЭТИШТИН ӨЗГӨЧӨ ФОРМАЛАРЫ

88-§. Атоочтуктар. Атоочтуктардын морфологиялык жол
менен жасалышы 165
89-§. Атоочтуктардын синтаксистик жол менен жасалышы. 167
90-§. Атоочтуктардын этиштик белгилари 168
91-§. Атоочтуктардын сын атоочко окшош белгилари 170
92-§. Атоочтуктардын заттык маанисинде колдонулушу 173
93-§. Атоочтуктардын синтаксистик кызмати 175
94-§. Атоочтук түрмөк 177
95-§. Атоочтуктарды кайталоо жана жалпылоо 180
96-§. Чакчылдар 183
97-§. Чакчылдардын белгилеры. Чакчылдардын
тактоочко окшош белгилеры 186
98-§. Чакчылдардын этишке окшош белгилеры 188
99-§. Чакчыл түрмөк жөнүндө түшүнүк 190
100-§. Кайталоо (жыйынтыктоо) саба 194

S. Usanaliyev, N. Dustov, A. Kabulov, A. Xamidov

«QIRG'IZ TILI»

Umumiy o'rta ta' im maktablarining 6- sinfi uchun darslik

(Qirg'iz tilida)

Ташкент — 2013

Редактор *Юнусалиева Адиба*
Сүрөтчү дизайнер *Дабижа Лариса, Ходжаева Халима*
Техн. редактор *Бекиева Жаңылкан*
Корректор *Гайрат Токтобаев*

Оригинал-макеттен басууга уруксат этилди ... Форматы 60x90 1/16.
Кегли 12 шпондуу. Арип түрү "Таймс Каз".
Офсет ыкмасы менен басылды. Шарттуу басма табагы 13,0.
Көлөмү 13,0 накта басма табак.
Нускасы ... Заказ № ...

Оригинал макет "Mitti Yulduz" ЖЧК компьютер бөлүмүндө даярдалды.
Ташкент ш. Навайи көчө , 30.

Ижарага бер лген окуу китебинин абалын көрсөт чү жадыбал

№	Окуучунун аты жана фам лиясы	Окуу жылы	Окуу китеб нин алган к здеги абалы	Класс жетекчисинин колу	Окуу китеб нин тапшырылып жаткандагы абалы	Класс жетекчис нин колу
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						
6.						

Окуу китеби ижарага бер лип, окуу жылынын соңунда кайтарып лынганда жогорудагы жадыбал класс жетекчиси тарабынан төмөнкү баалоо критерийлери боюнча толтурул :

Жаңы	Окуу итебинин биринчи жолу пайдаланууга берилгендеги абалы.
Жакшы	Мукабасы бүтүн, окуу итеби негизги бөлүгүнөн ажыраган эмес. Бардык барактары бар, жыртылбаган, беттеринде жазуу-сызуулар жок.
Канааттандырарлык	Мукабасы эс ирген, бир аз чийилген, че тери жыртылган, окуу итеби негизги бөлүгүнөн бир аз ажыраган, пайдалан учу тарабынан канааттанарлык даражада иретке келтирилген. Кээ бир беттерине сызылган.
Канааттандырарлык эмес	Мукабага чийилген, жыртылган, негизги бөлүгүнөн ажыраган же бүтүндөй жок, канааттанарсыз даражада калыбына келтирилген. Беттери жыртылган, барактары жетишсиз, чийип, боёп ташталган. Окуу итеби жараксыз.